Б. ХУДАЙНАЗАРОВ

ГУМЛУЛАР

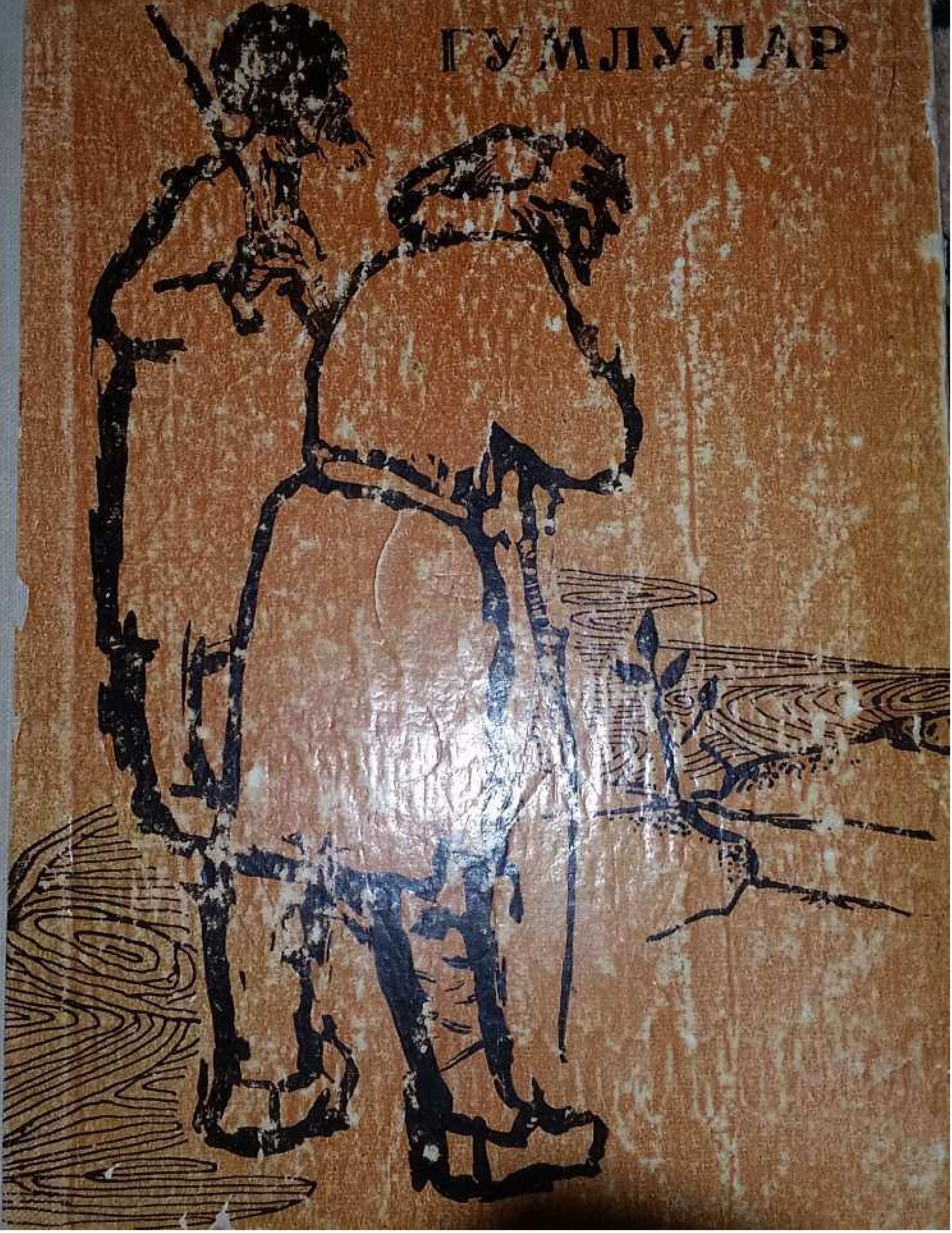

Түрки 2
Х73

Өзени хакыкы дурмушдан алнан бу китап гумлуларың ыкбаллары барада гүррүң берйәр. Анкар аганың машгаласы китапда эсасы орны эелейәр. Эмма эсерде башга-да гахрыман кән. Эйсем баш гахрыман ким? Романың гахрыманы — халк.

Эсериң формасы түркмен совет прозасының адаты дәплеринден үйтгешигрәк. Барха өсйән дурмуш, адамларың аң-душүнжесиндәки өзгеришлер языжының гүррүң бериш усулының хас камиллешмегини талап эдйәр. Хер бир чепер эсерде мазмун билен форманың бирлиги, бүтевилиги зерур. «Гумлуларда» дабаралы әхенден, хай-хайлы жүмлелерден гача дурлуп, стилиң дурмушың өзи ялы тебигы хем сада янланмагы газанылыпдыр.

Гадырлы окыжы, Сиз «Гумлулар» романының гахрыманлары билен ене-де душушарсыңыз. Романың довамы Сизи гумлулар билен хас ичгин таныш эдер, хас ысынышдырар дийип тама эдйәрис.

Бу роман Октябрың 50 йыллыгы мынасыбетли гечирилен конкурсда үчүнжи байрага мынасып болды.

Бердиназар Худайназаров
Степняки
(роман)
На туркменском языке
Издательство «Туркменистан»

Редактор *Б. Гурбанов*
Худ. редактор *Я. Бира*
Художник *Е. Михельсон*
Тех. редактор *Г. Артыкова*
Корректорлар *Б. Гулыева, А. Аннагылыжова*

Пытвамага берилди 3/I-70 й. Чап этмэге ругсат эдилди 31/VIII-70 й. Форматы 84×108¹/₃₂. Физ. чап листи 6,375. Чап листи 14,07. Учёт нешир листи 13,83. Тиражы 20000. ТН №8055. Заказ №111. Бахасы 50 к. И — 51153.

«Түркменистан» нешрияты, Ашгабат, Гоголь кэч. 17-а
«Түркменистан» нешриятының Красноводск кустовой типографиясында йыгнылды.
Ашх. п. к. Совет кэч. 46

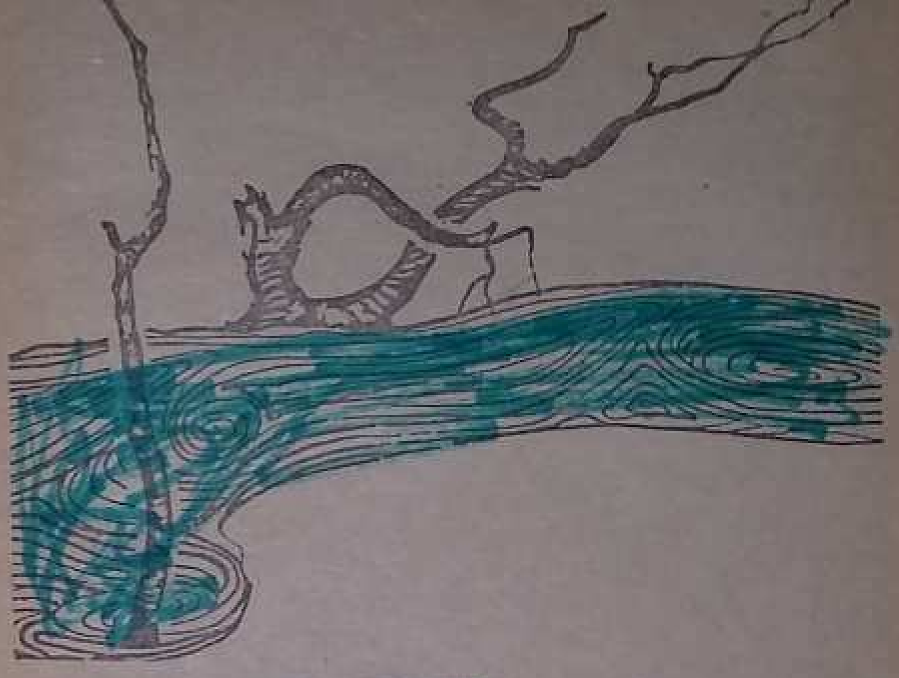

БИРИНЖИ БӨЛҮМ

УРУШ ЁЛДА ТУРУПДЫ

БИРИНЖИ БАП

Агыр кервен агыр ёлуң ярпысындан көпүсини гечипди.

— Эрте дәл-де, биригүн өйүмизе барямышык! — дийип, гелин ичинден гайталады.

Кейик гелин она голай адамың угратмагында Тежениң Гаррычырласындакы атасы өйүнден меркези Гарагумдакы Үчоюк обасына — гайын өйүне гайдып барярды. Ол дурмуша чыкып, Юрдаман билен бир ай чемеси яшансоң, атасы өйүне гайдыпды. Ол меркези Гарагумдан секиз гуйының үстүни кесип гечйән ёл билен догры ярым йыл озал атасы өйүне барярка-да, хәзирки адамларың көпүси янындады. Йөне ол вагтлар бу гаплаң

дериси ялы депелериң үсти юка гар билен япылгыды.
О махал гышың өркүжиди, инди болса томсуң ортасы.
Кейик гелниң күртеси ялы гөм-гөк асмандан ашак-
лыгына салланып, аланларың үстүне чөкжек ялы болуп
гөрүнйән гүнүң гызгын найзалары гөк күртәни дешип
барярды. Ак маяның үстүнде кежебәни долдурып
отуран мая гелниң йүреги атыгсап дурды. Ол йүрек бир-
-бирини яссанып ятан гум геришлериниң үстүнден учуп,
Үчоюгың оюны долдурып отуран обаның иң илерки сыр-
гыныңдакы секиз ганат ак өйүң ичинде пырланярды.
Гышың шол бир айы нәхили чалтлык, нәхили гөзел-
лик билен гечди! Сонкы алты ай велин, алты йыла дөн-
ди. Алты айың айралыгындан соң, шол ятдан чыкмажак
бир-айың леззетли дурмушына доланып бармак үчин,
эртир хем ёлда ятылса, биригүн... Онсоң...
Онсоң Кейик гелин энтек-энтеклер Үчоюгың оюндан
чыкмаз. Гаррычырладан хат-хабар гелип дурар. Кейн-
гиң эжеси билен гелнежесем гелер. Кервениң өңүни
чекип барян яшулы хо-ол ёл билен Теджене гечер. Шон-
дан соң Кейигиң жигиси Аксулук хем Үчоюгың оюны
долдурып отуран обаның иң илерки сыргыныңдакы се-
киз ганат өе гетирилер. Ол Аңкар байың көрпе оглы,
Кейигиң йүвүржиси Нөкериң гелни болар. Ики гыз дога-
ның бир өйүң гелинлери болмагы гентәк дәлмикә?..
Ай, олар хич-ле. Йөне сен бир чалтрак гымылдаса-
дың, ак маям! Бу мытдыллап баршың халыс йүреге
дүшди. Сен тиркегиңи ёлага-да, бурунларыңа ел берип,
ашык Гарыбың елмаясына дөнәйсең болмаямы?!
Бу хердем-хыял гелниң ичгеплетмесине писинди
отурмаян ялы, ак мая шол бир аяк басышыны бозман
дәхедем-дессемләп барярды.
Гүн агыберенде, кервен ёлуң гырасындакы топбак-
-топбак ожарлы адырсавлыкда йүк яздырды. Ядав дүе-
лер «хых-чөк» дийлерине мәхетдел, аграслык билен
чөкдүлер. Бугдайлы чуваллар гүйч сынанышжак пәл-
ванлар ялы бир-бирине сөелги дурды. Эййәм токгажа
челеклерден гуюлян сувуң лыкырдысы эшидилйәрди.
Аяллар ожарларың үстүне кече-пече атышдырып,
дүшләр ялы ер эдипдилер. Гелин «төре» гечипди. Эркек-
лер икә бөлүнип, гош-голамларың арасында ерлешди-
лер. Кервениң башыны чекип гелйән ак сакгаллы яшулы
гөз астындан аялларың отуран тарапына середенсоң,
гоңур силкме телпегини чыкарып, оны ожарың шахасы-

на илдирди. Мис ялы гызан йылчыр ясы маңлайының
дүвме-дүвме болуп дуран дерини телпегиниң ичинден
алан яглыгы билен сүпүрди. Энекден ашакда икә бөлү-
нип дуран сакгалыны ики эли билен сыпалады.
Ардынжырады. Гелниниң төверегинде гаймалап
йөрен ак гыңачлы мапрач аял шо тайдан сесленди.
— Нәме герек, какасы?
Яшулы келлесини яйкады.
Диймек, Аңкар аганың бу ардынжырамасы кимдир
бирини өз янына чагырдыгы дәл болара чемели. Хер
ничик-де болса бу ардынжырама бир задыха аңладян
болса герек. Яшулының йөне кейпи көклүкден шейдйән
болмагы-да ахмал. Ине, ол элини аркасында тутуп, тө-
вереге сер салып дур. Төверекдәкилериң болса хеммеси:
адамларам, мал-гара-да шу адамыңкы. Гелджек новруз-
да отуз бәш яша гидйән Пащы мугаллымдан башлап,
халка гурап отуран аяллара ченли хеммеси Аңкар
аганыңкы. Бири оглы, бири аялы, бири гелни.. Бу ерде
Аңкар аганың машгаласындан диңе үч адам ёк, олары-
ңам бири Юрдаман, бири Нөкер, үчүнжисем Нөкерден
ики-үч яш кичи гызы Кейкер.
Пащы өйли-башлы. Юрдамана дикилен тәзе өй гелне
гарашып дурандыр. Шейлеликде буларынам рысгыны
башгаладыгы болар. Гезек Нөкериңки. Оңа ики ай бар.
Басым яшулының улы гелни эркеклере чай чекип
башлады. Илки билен, ак гүлли гочак гырмызы чәйнеги
гайын атасының өңүнде гойды. Дөрт кәсәниң иң
ёкаркысының-да ичини чайкап, сырып-сүпүрип, яшула
узатды. Хава, ерде гояймады-да узатды. Аңкар ага ене
бир ардынжырады-да, аграслык билен кәсә эл етирди.
Бибигүл, әлбетде бу хызмат үчин гайын атадан «саг
бол» эшитмекден катумытды. Гайын ата эл билен уза-
дылан кәсәни өз эли билен алды. Шоңа-да шүкүр. Йөне
хер ничик-де болса, шейле ягдай Паща ёкуш дегйәрди.
Бир гезек Бибигүл шуның ялы чай гетиренде, гайын
атасына илкинжи кәсе чайы-да өз эли билен гоюп бе-
рипди. Ол гиден бадына болса, яшулы шол кәсәниң
чайыны дөкүп гойберди-де, яңададан өзи гуюнды.
Шонда Пащы отурып билмән:
— Нәме, чай эййәм совапмы, кака? — дийди.
— Ончасыны-ха билжек дәл велин, энтек худая шү-
күр, чайы өзүм гуйнуп билйән — дийип, какасы жогап
гайтарды. Бу жогап Пащыны канагатландырмады.

— Ай, он-а Бибигүлем билйәндир-ле, велин, «Дири-аятдан доймаз, өли-хеззетден» диййәндирлер. Бу-да бир хормат-хеззетдир-дә...

Яшулы илки пыңкырып, соң гүлүп башлады. Йүзи чым гызыл болды. Еңселерине ченли гызарып гитди.

— Нәме-нәмелер диййәң? Хай, сениң моллым болайшыңдан!

— Муны мен диемок, бу аталар сөзи, сең ялы гаррыларын айдан сөзи — диййип, Пащы хүңүрдеди.

— Аталар бейле акмак сөзи айдасы ёк, хей, дирә-де бир аят окалянмыдыр, хей, өлә-де бир хеззет эдип боларлы, пекгей?! Окувчылара-да шейдип өвредйәңизми?

Пащы гыссанжына накылы терс айданыны хәзир дуюп галды. Гызарды.

— Әл кака, сенем... Атанлыкда ялңышылян задың дүзедилләйдигем бардыр-ла?

— Оны өзүң дүзетмесең, хич ким дүзетмез, хан огул. Адам, элбет, перишде дәл, эммаки Магтымгулы айтмышлайын, «Сөз сөзлесең — сөз аслына ет ягшы». Адам геп-сөзүнден таналяр. Гепиң-сөзүң дүзүв болса, аз-кем сакавланыңам айбы ёк... Догрумы, догры дәлми?

— Эсасан, догры.

— «Эсасаның» нәм боля?

— «Эсасаным» «Эммаки» диен ялы бир зат боляр. Ягны айдан затларың аглабасы догры дийдигим.

Хәзир Пащы шу ваканы ятлап отурышына, башга бир зада бегенйәрди: инди бахым Кейик гелин гаррылара Бибигүлүң эдйән хызматыны өз үстүне алар. Гой, ол чай-нахары гайын атасына нәхили алып берсе, шейдип алып берсин. Эгер яшулы онуң хызматына-да писинт этмесе, онда Пащы дәл-де, Юрдаман дерлемели болар. Йөне бу оба гелинлеринден Бибигүлүңки ялы хызмат болармы-ёкмы... Бибигүл медениетли машгалада өнүп-өсен, тербие гөрен гыз. Ол райисполкомын башлыгы Санжар сыясының гызы. Өзем мугаллыма. Кейик болса, дайхан гызы. Белкәм, дайхан чарва хас якындыр, булар бир-бириниң дилини тапар. Онсоңам, Бибигүл инди агзыны элине тутанам болса, гайын атасы билен гүрлешип билйәр. Бу-да говы.

Гич өйлән ене-де ёла дүшдүлер. Чакыр ыссының йүзи бирнеме гайдыпды. Томсуң бу вагтлары бу улы ёлуң гатнавы сейрекләпди. Өңкинки бөлүнен гойны гөзләп йөрен гаррычырлалы чопандан башга энтек хич ким

душанокды. Гижелерине чендан-чендан узакда бир ерде итлериң үйрүшйән сеси эшидилйәрди, кәрым ышык гөрүнйәрди, тәзели-көнели гоюн ызлары ёлы кесип гечйәрди, онда-мунда кичеңрәк гүммез ялы болуп отуран сазаклар гөрүнйәрди. Жанлы-җеменде саташанокды.

Ене өңки гөрнүш, өңки ёл. Кәтә илерден гайралыгына йитигсиже ёда ёлы кесип гечйәр. Ол ёданың ниреден башланып, ниреде гутаряны белли дәл. Шу шанлап ятан Гарагумуңам ниреден башланып, ниреде гутаряны белли дәл. Диңе бир зат белли: саг аман йөрелип отурса, бу ёл үч гүнден соң кервени Үчоюгың оюна элтер.

Онсоң... Онсоң Кейик гелин энтек-энтеклер Юрдаманың янындан хич яңа гитмез. Илки душущык нәхили боларка? Саламлашмалы болармыкан? Я-да йылгырышып оңаймалы болармыкан? Гөрүп-эшиденлериңи, гөрлен дүйшлери бирек-биреге айтмалы болар. Элбетде, хемме зады айдып болмаз. Кейик эжесиниң берен кәбир маслахатларыны айтмаз. Эжеси оңа шейле дийипди.

«Мыдама адамыңа яранжак болуп, сүйнүп-саркып йөрмезлер, оны жуда аздырыберме-де, беркрәк геплеш, хәзирден өз элиңе алмасаң, соң гич болар. Абай-сыясаты элден берсең, өзүң хорланарсың. Гайын энең гиң болара чемли, шейле болса, сен гөз үчин онданам гиң гөврүм болжак бол. Йөне үстүңе чөвжәберсе вели, дил ярмалы борсуң. Шейле ягдайда адамыңы деррев өз тарапыңа чекмелисиң. Оны эжесиниң гаршысына өжүкдирмелисиң. Гайын атаң гум ичинде атлы-абрайлы адам. Онуң гөвнүни тапжак бол. Өңүне чай эберениңде, бараның гелениң билинмесин, уз яшынып, уз йөре. Килчиклик этме. Аграс бол. Гайын атаңа өзүңи алдырып билсең, хор болмарсың. Гөрйәңми, ол бир ардынжыранда, гайын энең лепбей дийип, дим-дик болуп дур...»

Кейик баран гүнүнден башлап, дурмушда эжесиниң шу маслахатларындан угур алмалы. Бу хич ере язылмадык несихат Кейик үчин берк голланма болмалы. Диймек соңкы алты ай хем жуда бир бидерек гечмәндир. Башга зат болмаса-да, шу алты айың ичинде Кейик несихатдан-а йүкүни тутды. Йөне шу алты айда Юрдаманыңам кешбини унудаңкырлады. Гышың бир айының тәсин дурмушы ажайып дүйш ялы болуп галды.

Арасы ёлнан шол дурмуш әдимсайы якынлашяр. Хер нәче хаял якынлашса-да, гараз, якынлашяр. Шоңа якынлашдыгынча-да, Юрдаманың кешби гөз өңүне хас

айыл-сайыл гелип баряр. Ол атйүзли, сарыягыз, инчемик йигит болмалы. Гөзи нәхилирәкди? Шар гара-ха дәлди, гоюн гөзлүрәкди өйдйән. Додаклар йыршаранда, шол гөзлерем гүлүберйәрди. Шонда хова майлап, секиз ганат өйүң ичи көшге дөнйәрди. Себәп ол түйс йүрегинден йылгырярды, шонуң үчинем, шол йылгырыш йүрегини гиңелдйәрди. Диңе йүрекден чыкян зат йүреге етйән болара чемли. Кейигиң эҗеси шейле адам билен герек ериңде «гатырак геплешмеги» несихат берипдир. Ери, шейле йигит билен нәхили «гаты геплешип» болар. Гаты геплешмег-ә бейледе дурсун, хей, оңа гашыңы бир чытып боларды, гөзлериңи бир алардып болармы? Гаты-гайрым сөз айтмага, хей дилиң бaverармы?

Ол дутары элине аланда нәдиберйәрди. Бүтин дүнйәниң овазы шол гапагың ичинден чыкян ялыды. Шонуң үчинем, оңа «дутар чаляр» диймән, «дутара дил битирйәр» диййәрлер. Онуң сазы бир адамы гүлдүрип отыр, бир адамы агладып отыр. «Айнаны» чалярка, бир яшулының хоркулдаберенини Кейик өз гулагы билен эшитди. Илки шол адамың «Ах, ах» диен сеси эшидилди. Соң бирсалым сес-сеза чыкмады. Бирденем хоркулдаберди.

«Аркач галды, Айнам, хав...»

Бу сөзлери хич ким айданокды ахыры, бу сөзлери дутарың өзи айдярды. Гоша киришли гапагам бейле награ дартып, зар-зар аглап билҗек экен-ов.

Шол гиже Юрдаман Кейикден:

— Сен айдым-саза дүшүнйәңми?— дийип сорапды.

Кейик нәме җогап берҗегини билмеди. Юрдаман болса улудан бир дем алды-да, сорагыны гайталамады. «Саза дүшүнйәңми?». Бу нәме дийилдиги болярка? Менем оңа: «Мениң чекйән кешделериме дүшүнйәрмиң?» дийәйсем нәдеркә? Сазам инче иш, кешде чекмегем. Мен алып барян акгайма тахямы, ол диңе Юрдаманың келлесини япсын дийип дикмәндим ахыры. Мен бу тахя элимиң хүнәрини, йүрегимиң мәхрини сиңдирдим, гөзлеримиң көкүни гырара гетирдим. Ышгына дүшүп, хиңленип-хиңленип ишледим. Индем шо тахяны, хамана телпек ялы келлесине атагада, бипервай гейип йөрсе, бу тахяның гадырының билинмедиги болар. Ек! Мен онуң сазына хөкман дүшүнәймели. Онсоң ол хем мениң кешдәме дүшүнер.

Мениң какам «дүңле чөлүңем өз айдым-сазы бар» диййәр. Мен үч гүнден бәри чөлүң ичи билен барян велин, хич хили айдым-саз эшидемок. Бу гүмда какам дагы нәхили гүн гөрйәкә? Мен шу чөлде еке гүн еке галсам, йүрегим гысып өлҗек, какам болса сетанда-сейранда үч-дөрт гүнлүк оба барса, чөли күйсәп өлүп баряр. Я-да гоюнлар мәлешсе, онуң гулагына айдым-саз болуп эшидилйәрмикән?

Гарагум асманының үстүнде бирденкә еңилҗек чал булутлар пейда болды. Шол булутлар гүнүң өңүни перделәп, оларың көлегеси гөзъетимде язылып гиден ялы болды. Хова аз-кем селеңледи. Дем алмак хем бирнеме еңледи. Бу махал кервен алаңларың арасында әпет газаның агзы ялы болуп ятан тес-тегелек гара депизе иниpди. Депизиң үсти эдил наждак дашы ялыды. Гатналып, берчиген ёлуң үстүнде дүелериң дабанларының ызы галмаярды, шол дабанлар ёлуң судурындан башга ере басайса вели, гаймак баглан гаты депиз маңҗарярды. Бу хүйт гара гиңишликде өсүмлик диен задың ады-соры ёкды. Акҗарып ятан шыр такырларда-да сейрегем болса, бозаган, ёвшан гөзе илйәр, депиз вели эдил бетонланан мейдан ялы ялазыды.

Янашык йөрәп барян Аңкар агадыр Паңының арасында тебигатың бу тәсинлиги хакда гүррүң ачылды. Яшулы бу сыры дөрт сөз билен дүшүндирди.

— «Ягшызадаларың гаргышының сиңен ери».

Аңкар ага ровайта тутды.

— Гадым заманларда бу ер чайканып ятан көл боланмыш. Элбет, көлүң өзем аллатагаланың назар салан еридир. Мавы көлүң үстүнде ак чарлаклар гайышып йөренмиш. Ёлы дүшен кервен-кедимлер, өтегчи-гечегчилер бу көлүң гырасында дүшләп дем-дынч алып, гүйч топлап гидермишлер.

Эммаки соң-соңлар көлүң сувы бир гудрат билен буланып башланмыш. Ичер ялы болманмыш. Нә себәпден бейле боляныны хич ким билип билмәндир. Тей-ахыр болмансоң, ягшызадалар мувун угруна чыкярлар. Ягшызадаларың бири сәхер билен бу ере гелип, сын эдип отурса, бир йигит билен бир гыз көлүң ортарасында сува дүшүп йөренмиш. Ягшызада гөзлерини юмяр-да, нәлет окап башлаяр. Гөзлерини ачан махалам, шу депизи гөрйәр. Ине, хол өңүмизде, ёлуң илери гапдалында гоша түммегиң ери билдирип дурандыр, гөрдүңми? Гөрйән болсаң, шол түммеклер шол көлүң сувуны харама чыкаран гыз билен йигит болмалы.

Пацы яшулының үмлән тарапына бака серетди. Догрудавам, ёлуң илери гапдалында гоша түммек месе-мәлим билдирип дур. Онуң мазар болмагы-да мүмкин. Йөне вели, депизиң дөрейши барада яшулының айдян затларына ынанып болҗак гүманы ёк. Аслында бу көпи гөрен гоҗаның өзи берин бу роваята ынанярмыкан? Гоҗаның өзи көнечил адам болса-да, өзүне бәхбитли еринде-хә ата-бабаларың дәп-дессурындан чыкайярам. Эйсем, гайтарманы гайын өйлерине гелниң ата-эне тарапы гетирмели дәлми? Асырлардан бәри довам эдип гелйән бу дессуры түркмениң тарыхында илкинҗи болуп бозан Аңкар бай болаймасын? Әл, герек еринде бу адам баха-на-да тапяр-а. Хамала, хем-ә гуда болмага элинҗе геленмишлер, хемем аргыша геленмишлер, шо себәплем, гелни гайын өйүне элтҗек болуп, онуң хоссарлары азара галып йөрмез ялы, оны Аңкар ага алып өтәйтсе, говы болҗакмыш. Бу гөрлүп-эшидилен зат болмаса-да, бәхбитли затмыш. Бәхбидиң хатырасы болса, хемме затдан ёкарымыш. Ине, «бәхбит» дийди, «парз» дийди, гараз, бир гиҗәниң ичинде, дессурың сарпасыны белент тутян Кейигиң эҗесини бу яшулы ырды отурыберди.

Пацы бу затлар хакда пикир эдип баршына, йылгырҗыны өзи-де дуймаярды. Эмма яшулы хәлиден бәри онуң есерлик билен йылгырып гелйәнини гөрйәрди. Ахырында ол сакланып билмән:

— Меселемки, дүйш гөрүп гелйән-ә дәлсиң-ә? — дийип сеслենди.

Пацы муна деррев дүшүнди-де:

— Ай, менем кәмахал «Йөрәни ёл енер» диен ялы... — дийди-де сакланды.

Аңкар бай лапыкечлик хем-де кинаяа билен оглуна несихат берди.

— Сен шу накыллы гүррүңини менден башгаларың арасында бир гояйсаң говы борды. Гөрене гүлки болуп йөрмек — говы дәл. Арапча хатын кагызын терсинден язылып башланышы ялы, сенем мыдама накылы терсине айдяң. Биз-ә «Ёлы йөрән еңер» дийип эшидипдик вели, «Йөрәни ёл еңер» дийип биринҗи гезек сенден эшидйәс.

Пацы шундан соң сесини чыкарман, өкже огурламага башлады.

Депизден чыкып, «хайт-хайт» билен, белент гара депелериң үстүне саг-аман чыканларында, өңүни тот-тозан перделән гүн икиндә саныпды. Хова инди бирхили дымылжыкды, төверегиң гөрнүши болса бичак ичгысдырыҗыды. Яшулы бирден сәгинди. Хова дуры боланда, шу ерден сиңренли оюның депелери месе-мәлим гөрүнмелиди. Хәзир болса гөзъетим думанлап дур. Йөне Аңкар аганың өңе середйән күтелишен гөречлери сесъетим гаршыдакы песликде бир гара дүшди. Ак атлымы я ак эшеклими, гараз, бири булара тарап гелйәрди. Сиңренлидәки чопанларың бири болса герек.

Кервен юваш-ювашдан ашак инди. Инди хәлки өңде гөзе илен гара хас айыл-сайыл гөрүнди: ак атлы, гара телпекли адам ёлуң ортарасында доңан ялы болуп дурды. Онуң йүзи кервен тарапады. Эдил шу вагт оны гапдалындан сынлан адам бу яш йигидиң келлә сыгмаҗак агыр пикирлери башдан гечирйәндигини дуярды. Ол телпегини эдил гашларының үстүне ченли ашак чүмрүпдир. Яп-яңыҗа онуң гөзлеринде горкы аламаты барды, ине, кервен голайладыгыча болса, шол гөзлере яш чайылды. Әхтимал, шол гөзяшларам оны ёлуң ортарасында доңдурып гоян болса герек.

Яш йигидиң додаклары гымылдады, онсоң ол ашакы додагыны дишлериниң арасына гоюп, гөзлерини юмды-да, хырчыны шейле бир дишледи велин, онуң йүзүне серетмек кынды...

Саг элиниң аясыны гөзлериниң үстүне көлегеледип, таяк салымлык өңдәки урпагың үстүне чыкан Аңкар аганы гөрен ак ат кишңеди.

Эндамы ток урана дөнен ак сакгаллы яшулының депе сачы дүйрүгип гитди.

— Нөкер?! Эйгиликмидир?!

Дере батан атың үстүнде доңуп галан оглуның алкымында аяк чекен яшулы ёкаркы совалы гайталады.

Кеҗебедәки Кейик гелинден башга улудан-кичә хеммелер ылгашып гелдилер.

Аңкар ага йүзи-гөзи өзүниң сакгалы ялы дув ак болуп дуран дилсиз-агызсыз оглуна сандыравук сес билен ёкаркы совалы үчүнҗи гезек беренде, Нөкериң агзындан икиҗе сөз чыкды.

— Уруш турды!

Өйләнден бәри довам эдип гелен элхенч петишликден соң гүн батардан дуйдансыз туран ел бу ики сөзи Кейик гелниң гулагына етирди. Гиң кеҗебе чайканып, ак мая ыраң атып дуран ялы болуп дуюлды. Бирденкә ериң өзи шол кеҗебәниң депесинде пырланып башлады.

Кейик гелин гөзлерини юмды. Гулагына болса ашакдакы сөзлер эшидилди.

— Дүйн дандан бизиң үстүмизе дуйдансыз чозуп- дырлар. Обада эли түпең тутян эркек-гөбеклиниң хеммеси фронта гитди... Юрдаманам гитди...

— А сен нирә баряң?

— Мен сизе душарын диен умыт билен гелйәрдим...

— Саңа гитмели диймедилерми?

— Дийдилер. Повесткам җүбимде, йөне...

— Йөнәң нәме?

Дем салымлык дымышлыгың арасында, ниреде отураны унудан Кейик гелин гөзлерини ачды. Шонда ол гайын атасының ак атың үстүнде башыны ашак саллап отуран йүвүрҗүсиниң элинден гамчыны силкип алашыны гөрди. Яшулы атың җылавыны-да оглунын элинден силкип алды.

— Горкдум дийсене! Боля, дүш атдан, повыскәңи маңа бер, «Оглум гидип билҗек дәл, оңа дерек гошунчылыга мени алың» дийәерин. Дүш!»

Нөкер ысгынсызлык билен атдан дүшди. Яшулы бирден Пашә бакан гаңрылды.

— Аңкарың оглы болсаң, мүн атың үстүне!

Пашы элинден чекилен ялы болуп, ак ата атланды.

— Алла ярың болсун! Эгри гылыч билен гыр атың- сени беладан-бетерден горасын! Гүнүң яшып барян чагында Аңкарың ак сакгалына ыснат гетирмежегине антыч-де, эң, огул! Я алла!

Пашы ак атың дартгынлы җылавыны говшадан бадына, «Дур, агам!» диен чиркин сес оны сакга дурмага межбур этди.

Бу Нөкериң сесиди...

ИКИНҖИ БАП

Мен үчөюк обасының почтальоныдым. Өзүмем он алты яшың ичиндедим. Мениң иш гүнүм шейле башланяр: хер гүн ирден туруп чай-чөрек иймели-де, дулдан асылгы уллакан гара сумканы эгнимден асып, кейтиклеге-де гапыдан чыкмалы. Гапыдакы атдан кем гөрмейән чал эшегиме мүнүп-мүнмәнкәм, гоңшы-голамлардан эли дүвүнчекли аяллар гелип башлар.

— Ханым, кын гөрме-де, шаха набат бар болса, 4 кило гетирип береверн.

— Еллы җан, 95 номерли гөк чайдан ярым кило алып гелевери.

— Гоңшы, 4 саны елйыртан яглык герек, йөне солак хилинден болмасын...

Ине, шейдип юмушдан йүкүңи тутарсың-да, нирәдесиң район меркези дийип мытдылдаберерсиң. Район меркези болса 5 километрликдедир.

Мениң чал эшегими ёла гөнүкдирип отурмагың хаҗаты ёк. Ол нирә гитмелидигини, нирә бармалыдыгыны, ниреде дурмалыдыгыны өзүмден кем билйән дәлдир. Илки билен, обамызың гүнбатарсыны гала ялы беклән дуран алаңлардан гечер, онсоң, шыр такыра дүшер-де диркилдәберер, сәхел дебсиленем, ёргалаберер, такырлыгың гутаран еринде ене-де бир бейик көтеллик бардыр. Шона чыкан бадына-да, хол, өңде-адырсавлыкда район меркезиниң ак тамлары гөрнер, шонда мениң чал эшегим бир аңңырар-да янашакдан өңүрдиклән йүзин салаяр. Ылгавыны яздырманам, гөни почтаң гапысында, шол хемишекиже газыгының янында аяк чекер. Гөрсең почтаның агзында дүе-де чөкүп отурандыр, ек-түк алаша-да бардыр. Бейле улаг узаграк колхозларың почтальонларыныңкыдыр.

Илки билен, эгниңдәки уллакан гара сумканы почтада гоярсың-да, магазинлере айланып, саргытлары аларсың, гайдып почта гелйәнчәң, гара сумкан гарны гәберендир. Бир гөзи хатдан долудыр, бейлеки гөзлери газет-журналдан. Кәте-кәте болса оларың гапдалындан 3 — 4 саны посылка-да берерлер.

Гетирен хатларыңы табшырдың, алмалы затларыңы алдың. Ене яңкыжа ёл билен ызыңа өврүлерсиң.

Обаның четинден гирен бадына, чал эшегим хөкман аңңырайммалыдыр. Шонун сесини эшитдиклерем бес — оглан-гызлар бизиң өйүмизе бакан эңиберерлер.

Обада бизиң өйүмизден җемендеси кәп өй болмазды.

Обада мениң кәримден арзылы кәр болмазды.

Обада менден көп алкыш алян адам болмазды.

Ине, инди бир хепде бәри хемме зат үйтгеди. Нәме үчиндир, мениң чал эшегимем районa бакан өңкүси ялы гөвүнли гиденок. Хемишеким ялы ир билен туряң. Дулдакы уллакан гара сумка середйән. Оны гөтермек инди маңа агыр дүшйәр. Ичинде екеҗе хат, екеҗе газет бол-

маса-да, гара сумка мениң герденими яздырып баряр. Баш гүн шундан озал шу гара сумканың ичине салып, сыгрын дили ялы бир десСе кагыз гетирдим. Шол кагызлары гошуран огланларымың хеммесем шол гүнүң өзүнде гошхалталарыны аркаларына даңып, обаны терк этдилер. Шол кагызың бири мениң өз агам Иллиниң адыныды.

Илли: «Хош галың» дийип, даг ялы герденине гошхалтасыны атанда, мен мердана эжемиң: «Балам, сени өөрмәге-де етишмедим» дийип начарланыны, гөзлериниң яшыны сүпүрйәнини гөрдүм. Илли өз деӊ-душларының топарына гошулып, гүнбатаркы аланлардан ашанда болса, ишигиң өңүнде йүзүни шоларың гиден тарапына бакан тутуп, узак вагтлап хамсыгып отураныны гөрдүм.

Эжем, әлбетде, уршы мениң турузманымы, огланлары урша мениң ибермейәнлигими билйәндир. Эмма нәме үчиндир, гөвнүме болмаса, эжемем, бейлеки аялларам бу затларда менинем гүнәм бардыр дийип пикир эдйән ялы болуп дурлар. Догры, маңа хич ким гыңралып бакане, гаты-гайрым сөз айданок, йөне маңа хемишеки ялы йүз берйәнем ёк. Өңлер мен почта алып гелйәркәм, өйүмизе ылгашян оглан-гызларам инди мени гөрселер, дув-дагын болайярлар.

«Адамлар нәхили болайыпдырлар» дийип, мен пикир эдйәрин. Ханы, бизиң обамызың адамларының шол өңки вәшилиги, гүлер йүзи, алчаклыгы, шәхдачыклыгы? Бизиң обамыза гелип-гидйән өтегчи-гечегчилер, мыхман-медиванлар хөкман Юрдаманың сазыны диңләрдилер, раст ол саз чалярмы — тутуш оба-да улудан-кичә оларың гиң гапысына сүйшүп барарды. Ай айдың томус гижелери геплән дуран гоша киршиң овазы гүнбатаркы аланлардан, аңырки такырдан ашып, район меркезине етерди. Бир гезек Санҗар сыясы айдым-сазың үстүне геленде, «Төтәнден гелемок, сазың сесини эшидип гайдыбердим» дийипди. Бәлчирәп дийсе-де диендир велин, гара чыны болаймагам ахмалдыр.

Ай дура-бара ёкары гөтерлип, бизиң обамызың дик депесине чыкар. Онсоң ай бу өйүң өңүнде айлав гуруп отуран гелин-гызлара, йигитлере, ак сакгаллы яшулулара, ак гыңачлы, сәхра ялы гиң энелере, гырмыздонуны ясгынҗак алып, бар гөвреси билен дутарың үстүне эглен Юрдамана ёкардан шол середер дурар, середер дурар...

Ол гүнлерден инди обаның гөчдүгимикә?
Ол гүнлер инди хачан доланып гелеркә, я-да...
Мен шу совала җогабы адамларың йүз-гөзүнден алҗак болярдым. Мен оларың шол өңки ялы ачык боланыны говы гөрйәрдим. Эмма хеммелериң йүзүнден гар ягып дуран ялыды.

Өтен агшам эдара бардым. Ортасы коридорлыҗа җайың бир гапдалындакы отаг колхоз башлыгының кабинетиди, бейлеки йүзүндәки отаг хасабат ишгәрлериниңкиди. Башлыгың кабинетине бойнумы узаданымда, Санҗар сыяса гөзүм дүшди.

— Гел, гел — дийип, ол бүтин гөвреси билен маңа тарап өврүлди.

— Кейплер нинчик?

— Кейпем, нәме, шу гүнлериң кейпидир-дә — дийип йылгыран болдум.

— Эйсем, ягшы йигит, шу гүнлериң кейпи нәхили болмалы, ханы бир дүшүнишели?

Мен харай ислейән ялы, башлыгымыз Сазагың йүзүне әңетдим. Санҗар сыясы хем «гөрйәнми? — диййән ялы, башлыга сүем бармагыны чоммалтды.

— Адамларыңыз өйкели ялы болшуп йөрлер. Эмма хәзир өйке-кинәниң, мысапырсырамагың вагты дәл. Адамың кейпи болмаса, оңуң рухы-да болмаз, рух ёк еринде эртирки гүне ынамам болмаз. Яшамак, енмек үчин диңе бир зәхмет чекмек, хатда гахрыманларча зәхмет чекмегем етерлик дәл. Шуны ятда сакла, ягшы йигит. Адамда рухуң болмагы герек. Юрдаманың сазыны диңлейәркәлер, мен гелин-гызларың, эркек адамларың йүзлеринде шол рухы гөрйәрдим. Сен — почтальон. Өйден-өе газет-хат элтйән. Шонда саңа, хей, сораг берйән бармы?

— О нәхили сораг?

— Мысал үчин, гарры-гуртулар: «Уршуң ягдайы нәхиликә? Биз еңермикәк, хачан еңеркәк, уруш хачан гутараркә?» дийип сорапокларимы?

— Бир гарры-ха уршуң хачан гутарҗагыны сорады — дийип, мен бойун алдым.

— Ә-хә, ханы бир дүшүнишели, сен нәме дийип җогап бердиң?

Мен эгинлерими силкмекден башга нәме дийҗегими билмедим.

— Шол гарра-да шундан башга зат дийип билмедиң-

ми? Онармансын, ягшы йигит, онармансың. Сен шейле диййп айтмалы экениң. «Дайза жан, хачан биз душманы енсек, шол гүн уруш гутарар. Сен йөне огланларың аягы үшемез ялы жорабы көпрәк тайярла, эллери үшемез ялы эллиги көпрәк өр, ине, ерли-ерден шейдип, фронта көмек эдиберсек, несип болса, бир гүн ылгап гелерин-де: «Дайза, гөзүң айдың! Уруш гутарды!» диййп илки билен саңа бушларын. Шондан соңам ене-де бир жорап өрерсиң-де, онам мениң бушлугыма берерсиң». Геплешдикми?

Мен:

— Геплешдик, ёлдаш Санжаров! — диеними дуйман галыпдырын.

Мен бу адамы өңлер көп гезек гөрүпдим. Мыдама-да шәхдачык, гөврүми гин ягдайда гөрүпдим. Белки, өз эдарасында гахарланян вагтам, адамлара кәййәп отуран вагтам болса боляндыр, ончасыны билемок. Йөне велин, хәзир бу адам мениң гөзүме хас-да ыссы болуп гөрүнди. Догружамдан гелсем, «Бу киши уршун хачан гутаржагына ченли билйәр-де, йөне энтек бизе айтмажак боляр, бизи көпрәк ишлетжек боляр» диййп пикир этдим. Гөврүмим гинеди.

Эртеси ир билен хова ягтылып-ягтылманка ояндым. Чал эшегим «Яман ирләпсиң-ле, эййәмден ёла дүшүбермелими?» диййп геңиргенйән ялы, гулакларыны саллап, кайыллык билен маңа гараярды. Мен онун өңүне гөк селин дөкдүм. Онсон эдил гапдалымыздакы урпажагың үстүне чыкдым-да, йүзүми тегеленип халка гурап отуран обамыза тарап тутуп отурдым. Өңлер Иллиниң хеммәмизден, кәмахаллар эжемденем ир туруп, шу урпажыга чыкып, узак вагтлап чилим чекип отурышы гөз өңүме гелди. Ине, аягымың астында «Беломорың» чәге басып гиден ташландылары бар. Шол чилим чекип отуран пурсатларында Илли нәмелер хакда пикир этдикә? Бу бела-бетерин туржагыны өңүнден дуяна дәлдир-ә? Ёк, бу-я болуп билжек зат дәл. Йөне, хей, ёкардакылар уруш турар диййп гүман этмедилермикән?

Мен, хол, ашакда мекдебиң гапдалындакы гуйының чархының жыгылдысына башымы ёкары гөтердим. Кимдир бир гыз сува гелипдир. Хем сув чекип дур, хемем гөзүме болмаса, маңа середйән ялы. Ана, бедрелерини сувдан долдурып, гөтерип угражак ялы этди-де, ене-де

ерде гоюп, алынданысыны дүзедишдирмәге дурды. Өзем гөз астындан гөс-гөни маңа гараяр.

Оба эййәм өрүпди. Эйледен-бейледен гелин-гызлар эллери бедрели гуя тарап барярдылар. Ине, мениң гыз жигимем гоша бедресини алып гуя уграды.

Мен хәлки маңа середйән гызы гөзүмден сыпдырамокдым. Ол гыз илерки сыргына бака уграды. Баш-он әдим йөреди-де, ене бедрелерини ерде гойды. Оңа ченли мениң жигимем онуң деңесине етди. Ол икиси эсли салым гүмүр-ямыр эдишип дурдулар. Шонда мен өз жигимиңем маңа бакап середенини гөрдүм.

Эййәм гуйының башы гелин-гыздан долуды. Ак гыначлы аяллар гапыларың агзында хысырдашып йөрдүлер. Ине, бизиң гоңшымыз Огулдөнди эже-де мөймүдыклап дашарык чыкды.

— Солтанжемал! — диййп, янашык өе йүзүни өврүп, богук сеси билен гыгырды. Хич кимден сес чыкмансоң, гапыда чай гайнадып йөрен эжемиң янына уграды. Бирденкә гөзлери маңа дүшди.

— Хәй, көки яйрамыш диййсәни, инди еке өзүң депә чык-да, гуя гелйән гызлары сынла-да отур!

Мен дине Огулдөнди эжәң диййәйжек бу сөзлерине өз эжемиң-де йылгыраныны гөрдүм. Огулдөнди эже болса хенизем геплән гелйәрди.

— Чайы билеже ичәйсек нәдйә. Дүрсадап? Ери, гургун өрүшдиңизми? Гөрйән вели, оглумыз гидели бәри, гелнимизден-ә бизе чай ёк...

— Вей, болман нәме, гоңшы. Солтанжемал сува-зада гидендир-дә? — диййп, эжем ене-де йылгырды.

— Ай, бу... кесиленлер әрлери янындака, гайын энәни танаяндырлар. Хожалы жан өйдекә-хә, бу вагтлара ятанам болсаң, башужуңда басырылгыжа чай тайын бор дурарды. Инди вели, өзүмиз олара чай гайнадып берәймели болдук өйдйән. Йөне огланларың бахымражык гелерини диләберели...

Ол сөзүни сонлап-соңламанка гапдалдан:

— Халымсырама-да, чайы өзүң гайнатманы өвренибер, гелинлерин бар иши саңа чай гайнадып бермек дәл, оларам, ине, обадан гидйә! — диен сес эшидилди.

Бу гоюдан сув алып гелен Солтанжемалды. Ол гайын энеси билен мыдама силтенжирәп геплешерди. Өзем геплешйән адамсының йүзүне бакман, терсине бакып гепләрди. Кейик гелинден соң бу — обада иң овадан ге-

лин дийип хасап эдилйәрди. Шонуң билен бирликде-де, өз эрканалыгы билен тапавутланярды. Солтанҗемал район меркезинде ир вагтлардан бәри магазинчи болуп ишлейән, бу төвереклерде адыбелли багшы Гараҗа аганың гызыды.

Солтанҗемалың сөзлери гаррылары ховатырландырды.

— Гелин, чыныңмы? Я оюн эдип диййәңми? — дийип, Огулдөнди эҗеден өң эҗем якасыны тутуп, өр боюна галды.

— Әй, горкуп отурмасана, Еллың эҗеси — дийип, Солтанҗемал эгинлерини силкип йылгырды. — Урша-ха гидемзок, йөне ятырымлайын от ятырмага гитмели диййәрлер. Догры эдйәлер, гелинлере әрлериниң орнуны тутмагың вагты гелди. Йигитлер гелйәнчә, колхозың доварлары ач гарашып ятып билмез ахыры. Догрумы, догры дәлми?

— Раст гүррүң өз-ә, гелин — дийип, эҗем боюн алды. — Йөне бирхилирәк-дә...

— Асыл, «бирхилирәги» болмаз, Еллың эҗеси, хениз-ә от ятырмак экен, эгер Гитлериң өзүни ятырмага гитмели дийселерем, хелейлик этмерис. Аялдан аждарха-да горкуп гачыпмыш диййәрлер, о езит нәме, аждархадан йүреклидир өйдйәмин?

Мен урпагың үстүнде отуран еримден пыңкыраныны дуймандырын. Солтанҗемал мени шу вагт гөрүп галды.

— Вий, Еллы жан, сен нәме о ерде өйкелән ялы болуп отырсың? Гел ханы, шу челеги өйүң дүйбүне сүйшүрели, ёгсам хай диймән, үстүне гүн гелер.

Мен кейтиклəп гелдим. Ол улы челегиң дыкыларыны мәкәм дыкды-да:

— Йүпүнден тутсаг-а партылдайҗага меңзейәр, гел, чувал гөтерилишини эдәели — дийип, челеги бир тарапа эгди-де, саг эли билен мениң чеп гошарымы мәкәм пенҗеледи. Гызын-гелниң элинден бу мениң илкинҗи гезек тутушымды. Догрусы, бу гезегем мен гелниң элинден дәл-де, ол мениң элимден тутды. Иним бирхили чүмшүлдәп гитди. Челеги гоюлҗак еринде гоянымыздан соң, Солтанҗемал мениң гошарымы элинден бошатса-да, оңа аңкарып дурупдырын. Шонда ол маңа бирхили назар билен бакды вели, бүтин сүңңүм говшап гитди.

Ол болса челеге середен болды-да:

— Гел, хенизем бирнеме гайрарак сүйшүрели — дийди.

Ене-де челеги бир тарапа эгдик.

— Ханы, тут гошарымдан!— дийип, ол ювашлык билен айтды.

Гошарындан тутдум.

— Гатырак тут, ёгсам элинден сыпдырарсың!..

Гараз, шейдип челеги сүйшүрмели ерине сүйшүрдик.

— Ядадайдыммы, Еллы жан? — дийип, Солтанҗемал гөзлерини гүлдүрди.

Бу гелниң ачыклыгына өңден белет боламсоң, мен шейле пикир этдим. «Я-ха бу-да бир адаты бәлчиклик, ёгсамам Солтанҗемал екесирейәр, йүреги гысяр».

Мен ене-де шейле пикир этдим. «Бу гызлар сөйгүлилериниң, бу гелинлер сөвер ярларының орнуны тутуп билҗек. Ызыныздан аркайын болуң, йигитлер! Үчоюгың екеҗе кеми — сиз. Башга кеми ёк».

ҮЧҮНҖИ БАП

Икиндинара яңланан:

—Анкар ага гелйәр! Гелин гелйәр! — диен сес Кейкери дазырдадып дашарык чыкарды. Обаның ичине аралашан кервениң дашының мәрекеси эййәм көпелипди. Хер ким гелин гөрҗек болян болара чемели.

Кейкер кервениң өңүни чекип гелен аграс йүзли какасының ак сакгал өртүп дуран дөшүне келлесини гоян бадына бозулды.

Яшулы мертлик билен:

— Гой, сен эҗизлемели дәлсиң, гызым! — диенден, шол йүреге дүшүп барян сожама ятды.

— Сен Анкар байың гызысың!— дийип, яшулы өңки сөзлериниң үстүни етирди.

Хәзирки ягдая Анкар аганың өзүниң йүрегиниң-де нәхили гыйылляндыгыны онуң өзүнден башга киши дуярмыкан? Гаррычырладан уграндa, асла үч гүн шундан озалам яшулы тегеленишип отуран секиз ганат гоша өйден өзүни, кервени гаршы алмага чыкҗагын еке Кейкер болҗакдыгыны, хей, билйәрмиди? Хәзир инер ялы ики огул гапыдан чыкып, кервениң башыны онуң элинден алмалыды. Яшулы шол гөрнүши аталыгын яшырын буйсанҗы билен хыялында беслəп гелйәрди ахыры.

Ол болмады.

Ики оглуң кервени гаршыламажакдыгыны яшулы ёлда билипди. Дүнйәниң үйтгәндиги хакындакы газаплы хакыкат хем шол минутда онуң бейнисине ымыклы гирипди. Аңкар ага соңкы үч гүнүң ичинде өз аялының кәте гөзлерине яш айлаяндыгыны гөрүпди. Илки-илкилер-ә ол шейле дийди.

— Гоюн. «Ил билен гелен той-да байрам» дийипдирлер. Бәхбит бол-а. Хайырлысы бол-а.

Эмма уршуң бәхбидиң үстүнден элтмейәнини яшулының бир өзи дәл, аяллары гowy билйәрдилер.

Соңкы үч гүнүң ичинде яшулының Пащы билен эдйән гүррүңи-де аталы-оглуң өңки бәсдешлиги, бирек-биреге дегишмеси дәлди. Аңкар ага Нөкер «Уруш турды» диенде, бу уршуң нәхилирәк уруш болжакдыгы хакда пикир этмәнди, пикир эдибем билжек дәлди. Нөкер: «Дур, агам!» дийип, Пащыны атдан дүшүрип, оңа өзи мүнүп, ызына гараман, оба бакан гып басанда, Аңкар ага ол тә гөзден йитйәнчә, ашакы додагыны дишләп, онуң ызындан гарапды. Бирки минутың ичинде болуп гечен бу вакалар билен хеммелере гөзе гөрнәен бир зат ялы болуп дуюлды. Эмма бу хакыката кем-кемден өвренишмелиди. Башга алач ёкды.

— Алла жанларым, бу нә ахвалат болды — дийип, шонда яшулы сесленди.— Бу нәмәниң уршука? Меселемки, еңилрәк дава-женжелдир-дә хернә?

— Уршы Герман фашизми турзан болса, бейле бир еңил болмаса герек, кака — дийип, Пащы гөнүсини айтды.

Шундан соң ол бу хакда Паща кәнбир совалам берип дурмады. Абанан ховпуң улудыгыны гожа йүрекдуйды. Ол диңе бахымрак оба етмәге ховлугярды.

Ине-де оба.

Аяллар Юрдаманың өйүне гирдилер. Ишикден әтләп бадына, Кейик гелниң гөзи өйүң төрүнде тәримден асылгы дуран дутара дүшди.

Агшам аяллар даргашып, өйде Кейкер билен икичәк галанда болса, онуң балдызына берен илки сорагы шу болды.

— Юрдаман гитмәнкә, маңа саргыт-несихат этдими?

— Гелнежең мерт болсун дийди.

— Онсоң?

— Гаррылар билен оңшуклыжа болсун дийди.

— Онсоң?

— Башга-ха зат айтмады өйдйән... Хава, несип болса, ине, бир гүн гайдып гелерис, мен гелйәнчәм, гайрат этсин, мени күйсетмесин дийди. Гөврүмини гиң тутсун, юкайүреклик этмесин дийди. Биз шо вагт биле чай ичип отырдык. Гош голамларыны тайын эдип гоянда соң мен оңа чай гайнадып берипдим. Ол хемишекиси ялы паракатды, йөне чилим чекйәрди...

— Чилим?

— Хава, угражак гүни ол чилим чекди. Иллиниң папирусындан. Икисем биле гитди.

— Илли? О ким?

Кейкериң йүзи бәгүл ялы гызарып гитди. Йүзүни ашак салып, чекинженлик билен ысгынсыз сесленди.

— Хол, агсак почтальоның агасы-да.. Саңа әдик чыкарданларында-да барды-ла... Сонам...

— Башга нәме дийди? Хеммежесини ховлукма-да айдыбер.

— Ким? Юрдаманмы?.. Башга... Башга нәме дийдикә?! Хава, Дутарымы аявлы сакласын дийди, Гаража багшыдан башга кишә чалмага бермесин дийди. Башга-да нәме диенини билемок, йөне баран бадыма, хат язарын дийди.

Кейик гелин чеп дызына гейдирен ак гаймалы тахясының чөврелигине дөрт эпләп, өңүндәки өз гейим-гежимлериңден долы уллакан яглыгын бурчуна салды-да:

— Ах, түркмениң шу дессуры гурасын! — дийип, янгынлылык билен сесленди .

— Нәме болды, гелнеже?— дийип, Кейкер үшерилди.

— Неме болды? Нәме боланыны гөрмейәнми! Дурмуша чыканыма еди ай болды. Шонуңам екеже айыны онун биле гечирдим. Екеже айыны! Алты гүнлүк ёл икимизи бир-бирекден алты айлап жыда дүшүрди. Алты ай дийилйәне дүшүнйәмиң? Ярым йыл! Хенизем гайын атамдан разы болмалы. Шол алып гайтмадык болса... Ах, бир хепдежик өң ёла дүшен болса болмаямы! Бир хепдежик өң ёла дүшен болса, мен Юрдаман билен ики-үч гүн биле болжак экеним. Иң болманда, йүзүни бир гөрүп галан болсам...

Кейик гелин элини гөзлерине етирди, эмма мелевше янакдан яш сырыгып гайтмады. Гара гөзлере чайылан яш шол ерде-де доңуп галды.

— Мен агламан, Кейкер жан. Юрдаман мерт болсун

диен болса, мен мерт боларын. Шонуң весъетини тутсам, она хич зат болмаз. Мен йүрегим шуны сызып дур.

Шейлеликде, бир гүн гечди, ики гүн гечди. Үчүнжи гүн болса Аңкар ага Пашыны-да фронта угратды. Гүнбатаркы депелерден ашянча, оглы билен биле тиркешип гитди. Шол ерденем, она ак пата беренсоң, ызына доланжак ялы этди-де, бир зат ядына дүшүп, Паша йүзленди.

— Нөкерим өйден угражак боланда... Кейкере: «Какан мениң гүнәми гечсин» диен экен... Шоңа: «Какаң гүнәни гечди» дийип айдай... Ак пата-да бердигим болсун...

— Боля. Гөрсем айдарын, кака.

Яшулының додаклары мүңкүлдеди. Ене-де бир зат диере чемли болды. Эмма йөне ювдунды-да, бада-бат ызына өврүлди.

Бирнәче гүнден соң гүн батар чаглары обаның улудан-кичә хеммеси көнеже мекдебиң өңүндәки гумаксы мейдана йыгнанды. Бу үйшмелең колхозың уруш турандан соңкы илкинжи умумы йыгнагыды.

Санжар сыясы юрдуң харбы ягдайы хакында гысгача гүррүң берди. Уруш туралы бәри, бир топар гүн гечипди. Ашгабатда чыкян газетлер 2-нжи я 3-нжи гүнде бу оба гелйәрди. Адамларың хеммеси азда-кәнде фронтдакы вакалар билен танышды. Гызыл Гошуның хәзирликче ыза чекилйәнини, хайсы шәхерлериң элден гидериленини яш окувчылара ченли билйәрдилер. «Уруш турды» дийленде, шол турды дийилйән уруш бир хепдеде я-да бир айдан гутарар-ла дийип өз-өзлерине гөвүнлик беренлер хәзир Санжар сыясыдан «уруш пылан вагт гутаржак» диен сөзи эшитмәге ымтылмаярдылар. Олар гуры гөвүнлик берлерине мәтәч дәлдилер. Башга бир сөз билен айданында, адамларың йүреги дүшүшипди, олар ягдай билен өвренишипдилер.

Адамлар ягдайың жуда агырдыгына, Ватаның такдырының ховп астындадыгына дүшүнйәрдилер. Йөне олар бир зада өз ата-энелерине ынанышлары ялы ынанярдылар. Олам Ёкары Баш Командующиниң буйрукларының ахырында айдылян:

«Бизиң ишимиз хакдыр. Биз еңерис!» диен сөзлерди.

Адамлар шол арзылы Еңшиң хакы үчин эллеринден гелен зады этмәге, ынсан гердениниң чекип билжек задыны чекмәге тайынлылар. Шонуң үчин-де, йыгнакда гелин-гызлардан йөрите бригадалар дүзүп, ёри мейдан-

ларында от ятырмага ибермели диен теклип орта атыланда, муны гең-таң гөрен адам болмады. Онсоң хут шу ерде өтен агшам правлениеде тассыкланан ики бригаданың составыны окадылар. Биринжи бригаданың ёлбашчысы эдилип, Солтанжемал тассыкланыпды. Икинжи бригаданың бригадирлигине адамы шу отуранларың өзлери тапмалыды.

— Кимде нәхили теклип бар? — дийип, Сазак йыгнага сала салды.

Бир демден соң ортаракдан бириниң:

— Бибигүл боляр! — диен сеси эшидилди.

— Ол колхозчы дәл, мугаллым, онуң өз иши бар — дийип, Сазак жогап берди.

— Окув ене-де өңкүси ялы довам этжекми? — диен сораг бирнәче ерден биле чыкды.

Санжар сыясы еринден турды.

— Ёлдашлар, гелиң бирек-биреге дүшүнишелиң. Уруш турды дийип, мекдеплериң гапысыны япаярлар өйтдүңизми? Бейле зат болмаз. Окув өңкүси ялы хем дәл-де, онданам хас активлик билен довам эдер. Мен бу барада дүшүндирҗек болуп отурмайын, ханы, сиз эсасы меселәңиз билен болуң. Кими бригадир беллемели? Гайынларыныздан утанып яшынян болсаңыз, яшынмаян дайзалара чавуш чакайың! Ханы, хо-ол отуран яш гелин бир зат дийжег-ә боляр, кимиң гелни шол? Хан-ха, хол Кейкериң янында отуран кимиң гелни?

— Юрдаманың гелни — диен пышырды-чавуш бир топар ерден Санжар сыясының гулагына дегди. Бу пышырдыларың яны биленем:

— Шоны белләелиң — диен сеслер эшидилди.

Санжар сыясы өзүниң гөс-гөни гаршысында Аңкар аганың отурандыгыны гөрүп дурансоң, онайсызрак ягдая дүшендигини аңласа-да, муны билдирмезлиге чалышды.

— Гарындаш, ненең гөрйәң, «ил онласа, пәме эт» дийип, бир накылам-а бардыр?

— Бардыр! — дийип, Аңкар ага гиңгөврүмлилик билен ардынды. — «Ил онласа, атыңы сой» дийипдирлер. Атымызы-ха соярдык велин, олам оглумыз билен биле уруша гитди. Йөне, меселемки, гелниң өзүни разы этсеңиз, Аңкардана ганалга болар өйтмән. Бу ягдайда айып гөреси зат ёк. Бизиң өзүмизиң-ә ишден-гүйчден галанымыза еди-секиз йыл болупдыр велин, пылан иш эт дий-

селер, «ә-ә» диймерис. Хайсы ойдан гуйы газмалы болса айдайын!

Санжар сыясының:

— Берекелла! — диен ёгын сеси мәрекәниң үстүнден янланып гитди. — Шейле гаррыларымыз барка, шейле гелинлеримиз барка, биз еңерис! Хөкман еңерис, ёлдашлар!

Сазак Кейик гелинден бригадирлиге разыдыгыны, дәлдигини сорап дурман, онуң кандидатурасыны йүзүниң угруна сесе гойды.

— Кимде-ким «Кейик Юрдаман икинжи бригаданың бригадирлигине гечмели» диен адам элини галдырсын.

Кейик яшмак ашагындан Кейкере бир затлар диййәнчә, улының-кичиниң, чага-чугалара ченли хеммесиниң эли ёкары гөтерилди.

— Ягшы. Ятырың. Ким гаршы?

— Гелнежем: «Мен гаршы» диййә — дийип, Кейкер йылгырыбрагада дилленди.

Она Санжар сыясы жогап берди.

— Сен гелнежениң сөзлерини нәдогры терҗиме эдйәнсиң, Кейкер. Биз сениң айданыңа ынанып билжек дәл. Шейлелик билен, ёлдашлар, биз дүшүнишдик. Биринжи, эсасы меселе гутарды. Эгер совалыңыз болмаса, мен-ә хәзирликче сизиң билен хошлашмакчы. Себәби дийсең, хәзир шу ерден гөс-гөни Актакырың обасына гитмели.

Яшулулардан-ам өңе дүшүп, эдил президиум столуның алкымында отуран он-он бир яшлы огланлар бирбириниң бөврүне дүртгүшдилер. Шо бада-да оларың бири элини ёкарык гөтерди.

— Менде бир сораг бар?

— Ери, айт, айт! — дийип, Санжар сыясы гең галып йылгырды.

Оглан еринден турды-да, сакыныбрак сөзе башлады.

— Эгер атлы гошуна алсалар, менем, ине, Бәпбе-де, Мәжегем, онсоң Халмырадам — дөрдүмизем гитжек.

Санжар сыясы бирбада нәме дийилжек болуняныңа дүшүнмеди.

— Муның сораг-а болмады ягшы йигит, ханы, дүшүнишели! Нирә гитжек?

— Веенә.

— Нәчинжи класда окаяң?

— Шу йыл 4-нжиде окамалы велин, нәме, соң веенниден гелип окайжак...

— Мугаллымаңыз разы болармыкан? — дийип, Санжар сыясы гапдалда отуран Бибигүлүң йүзүне середип йылгырды.

— Менде оларың арзасам бар, атлы гошуна иберин дийип языпдырлар — дийип, Бибигүл хабар берди.

Санжар сыясы ене-де огланлара тарап өврүлди.

— Сиз немецлер билен уршардан энтек кичижик болайман?

— Нәме, бизи, хол, Мирошниченкоң язан «Яш гошун» диен китабындакы урушган огланларча ёкдур өйдйәңизми? Шолар-а гызыллара көп көмек берипдирлер ахыры?

Сениң адың ким?

— Хотжа.

— Ханы, онда дүшүнишели, Хотжа. Сиз гызыллара шу ерде-де көмек эдип билерсиңиз. Колхозың тайчанаклары бар герек? Бар болса, хериңиз шол тайчанакларың бирини-икисини идетмәге шефлиге аларсыңыз. Бакып улалдянчаңыз, 4-нжи класы хем гутарарсыңыз. Соңуны соң гөрүберерис. Нәдйәр? Разымы?

— Онда башлыга айдың-да, тай берсин бизе — дийип, Хотжа дәл-де, гулагы хаззарак бир оглан кинелирәк әхенде чаганка меңземейән ёгнас сес билен айтды.

— Герегиң тай болсун, халыпа — дийип, Сазак йылгырды. — Эртириң өзүнде хериңизе бир тай беркидерис.

Шундан соң райисполкомың башлыгы кепкасыны элине алып, еринден галды.

— Хәзирликче хош, адамлар! Гайрат эдиң!

ДӨРДҮНЖИ БАП

Хатлар... Хатлар...

Ара дынч алыняң гүн дүшәймесе, мен гүн яздырман, район меркезине гидйәрин. Хер гүнем — гидишинем, гайдышынам йүкүм етик. Өңлер обадан гара сумкамы бош алып гидйән вагтларымам боларды, кәте болса, онуң дүйбүне үч-дөрт хат дүшерди. Соңкы гүнлерде нирелерден дир бир ерлерден бир-бирине меңзеш үчбурчлы хатлар ягып уграды велин, менинем сумкама хат петде-петде болуп дүшүберди. Огланлар бир хат иберсе, оларың хоссарлары ики-үч хат иберйәрлер. Хемме хатыңам ызындакы

адреси букжасы ялы мензеш. Мейдан почтасы диен сөзлериң ызы номерден долы. Бир гезек мен хатлардан башга-да он ики посылканы әкитмели болдум. Көне хоржунымызың хер гөзүне дөрдүси зордан сыгды. Бейлеки дөрт гапырҗак билен сумкамы гаңңаның үстүне басып, чал эшегими өңүме салдым-да, ызындан пыяда кейтиклэп уградым.

Бар аграмым саг дызыма дүшйәр. Чеп аягымыңкы хезил, онуң гөтерйән зады ёк диен ялы. Гуршун кимин агыр чәгә саг аягың чүменден соң вели, оны гөтермек хыллалла. Гүн батаркы көтелликден чыкянчам сүтүним сүйнди, көйнегим сыкыбермели болды. Эшегим такыра дүшүп, дикгирдэп уградам велин, бөкүп түрресине атландым. Эшегиң йүки еңил болса сожармыш дийселерем, эшегимиң шол гезекки сожап башламасы-ха йүки еңилликдендир өйдемок. Ганна бейгелип, түрре ашак чөкүберди, арткы аяклар болса хер әдимде эдил күрүме бүдрейән ялы болуп баряр. Бирден майраймайын дийип горкян, эмма дүшесим геленок. Эпендиниң: «Ерден бир гарыш ёкарда-да женнет бар экени» диен сөзлери ядыма дүшйәр. Йөрэп гитсемем болҗак велин, хәзир дүшэйдигим, эшегимиң дикгирдэп араны ачыберҗекдиги икучлы дәл, онуң ызына эерип билмеҗекдигиме болса гөзүм етик. «Эй, чыдарсыңла, мыдама бейле болуп дурмаз» диен болуп ичими гепледип барян. Августың башының жокрама ыссысындан яңа бу әпет такыр салгым атып эндирэп ятыр. Бирмахаллар бир топар оглан болуп бу ерлерден гүррүңлешип, гүлшүп-дегшип гидердик. Района нәхили етенимизи дуйман галардык. Шундан ики ай озалам шейледи, мениң гөвнүме, шолам бирмахал ялы болуп дур. Шу такырың ичинде Нөкер билен жедел эденимизе, ики аям болан дәлдир. Ол атлыды, менем эшекли. «Сен эшегини өңүрдиклет, менем атымы ёргасына сүрейин, хайсымыз озяс?» дийипди, «Боляр».

Мен өңүрдикледип, хол өңденем барян ялыдым велин, такырың ортасына етип-етмәнкәм, чеп гапдалымдан түвелей ялы бир зат вазлап гечди. Гөрсем, олам ак ёрганың турузян тозаны экен. «Еңилдим, дурубер!» дийип гыгырсамам, дурмады. Етдирмән района барды. Гайдышымыз «Атыны хорлаяныны какаң Теҗенден геләйсе айдарын» дийип горкуздым. Онсоң менден озуп билмән, аяклаш гитди. Нөкерден екеже яш улы болса-да, Юрдаманы гөрсең, эдил улы адам ялыды. Аграсдан гелен, юм-

шак йигитдир. Нөкер бейле дәлди, еңилрәкди, огланлык эдерди, какасындан башга кишиден горкмаздан, башга кишә кәнбир тулагам асмазды. Ёгсам, Аңкар аганың машгаласында ләликсиредилен чага-да болмалы дәл.

Гечеңлери ятлап, такырдан чыкаңкырладым. Белент депелер: «Эшекден дүшмесең гойберҗек дәл» диййән ялы үстүме абанды.

Дүшдүм. Эшегимиң түрреси бл-мыжжык болуп, дер җалбарыма гечип гидипдир. Хемишелер шу депелере чыканымызда, эшегим бир аңңырып, гөни почта тарап эңэерди. Бу гезек вели сеси бир чыкайсын-ла. Дине узын гулакларыны үшертди-де, «Хоп, гелайдик өйдйән» диен ялы сожады.

Почтада гызылтакырлы кәрдешим хат-патларыны табшырып дуран экен. Саламлашдык.

— Гардаш, табшырҗак задыңы табшыр, алҗак затларыны ал, онсоң икимиз билиҗе нахар эдинели — дийип, ол маңа теклип этди:— Кәрдешем болсак, шунча вагтлап душушсагам, мен сениң адыңы билемок?

— Мениң адым Еллы. Үчоюкдан.

— Хә, хә, догры. Мениң адымам Пәлван. Йөргүнлиси Пәлван готур. Йүзүн товук чокан гарпыз пачагы ялы болуп дурса, бу диййәнлерини гаты гөрүбем боланок.

Мен йылгырдым.

Сумкаларымызы эгне алып, Пүрсяның нахарханасына бардык. Буфетчиниң ады Пүрсян болансоң, нахархана-да шонуң адыны гөтерйәрди.

Балык консервасындан башга йылы-ыссы ёк экен. Столларың үстүнде бошадылан, ярпысы ичилип гойлан пиво бокалларындан башга зат гөрненокды. Пәлван готур улы бурнуның дик ашагындакы чуканагы муртлуҗа буфетчи билен хымы-сымы эдишди велин, Пүрсян әйлесини-бейлесини гарапжаклады-да, ашакдан бир чүйше арагы кагыза долап берди.

— Бу ерде ичжек болсаңыз, «Өз яныныз билен гетирдик» — дийди.

Адама бир консерваны хем ачдырып, пенжирэ якын столларың биринде отурдык. Мениң кәрдешим ики стаканы ярпырагындан эдип гуйды.

— Гардаш, олар бичак даявмыш, бойы 2 метрден келтеси ёкмуш. Повестка жыбуде. Эртир военкомата гелмели. Пәлван готурың кимдигини Гитлере гөркезмесем, бол-

жак дәл. Өзүмиң-ә йүзүм сечме деген ялы велин, оларынам-а күкрегини гүлле деген ялы эдерин.

— Окы бейле көп заяламавери, кәрдеш, хер күкреге бир гүлле санчсаңам болар — дийип бәлчиредим.

— Гардаш, олары бир ок билен ятыраярынам өйтме!

— А сен гөни чеп күкреги нышана ал!

— Гардаш, бейдип йөрер ялы, олар нәме, гаршыңда данылгы дурандыр өйдйәмиң?

— Хер ниччигем болса, илкинҗи душманы өлдүренде бери, маңа хөкман бир хатҗагаз яз.

— Хөкман язарын? — дийип, ол җүбүсини сермешдирип, бир бөлек кагыза мениң фамилиямы язды. — Ине, шол хаты аланда, хут шу столда отурып, мениң саглыгыма йүз грам ичгин, болямы, гардаш?

— Боляр. Несип болса.

Кәрдешиң аман гелмегини арзув эдип, стаканлары гөтердик. Бу — арак дийилйәни өмрүмде илкинҗи гезек ичишимди. Ичегелерими көз ялы йити зат сырып гитди. Бир минутлап демими алып билмедим. Гөзлерим яшарды.

— Чөп ювдан ялы болуп отурма-да, балыкдан ур! — дийип, кәрдешим консерва элини узатды. — Дүйби дүзүвдир, горкма.

Күлбикәм ялыжак бир балыгы сап-сары ягын ичинден гарбап алдым-да, лак-лук атдым. Маңлайыма шагга дер инди.

— Сенем гидйән дийсене? — дийип, кәрдешимиң йүзүне илкинҗи гезек чынлакай серетдим. Ол хәзир маңа көне достум ялы болуп, көп отурышып-туршан адамым ялы болуп гөрүнди. Нәме үчин шейле болярка? Биз озалам хер гүн диен ялы гөрүшйәрдик: «Салам» — «Салам», вессалам. Башга геп-гүррүң болмазды.

Пәлван готур мениңкә гуйман, өз стаканыны ярпырагындан эдип, ене-де бир гезек башына чекди. Онуң назары үйтгеди. Гөзлеринде гызылымтыл чылгымлар пейда болды. Ол гөс-гөни маңа середйәрди. Бейле газаплы гарайыш мени ховатырландырды. Бирденкә шол гөзлерден монҗук ялы гоша дамҗа сырыгып гайтды. Кәрдешим гөзлерини газап билен юмды, белки-де, ол ажы яшың өңүни беклемек үчин шейдендир.

— Хова! Гидйән, гардаш! — диен газапдан хем-де гайгыдан долы сес мени чала хумарлыгымдан айңалдырды. — Уршуң тураны дек дүйн дәлмиди? Гүл йүзли огланлары фронта уграданмыз дек дүйн дәлмиди? Дамла гуюсы билен Кесеаркач аралыгының атлы пәлваны — ялңыз агам Модананы уградашым дек дүйн дәлмиди? Эдил шу столда отурыпдык... Ол ичмәнди. Маңа-да «ичме» дийип саргапды. «Шуҗагаз стаканы ичсейин, гайдып агзыма алман» дийип, сөз берипдим. Ичҗегем дәлдим, өмрылламда агзыма алҗак дәлдим... Ынаняңмы, шуңа?

Мен баш атдым.

— Онда нәме үчин ичйәндир өйдйәң? — дийип, ол бирбада сесини песелтҗек ялы этди-де, ене гайнап башлады.

— Йүрегим күйсәп ичемок! Йүрегим янып ичйән! Дек дүйнүң өзүнде шу столда ялңыз агам билен йүзбе-йүз отурыпдык. Инди маңа онуң йүзүни гөрмек ёк. Гумуң Модана пәлваны эййәм ёк. Дүшүндиңми?! Оны эййәм өлдүрипдирлер... Ынанярмың?

Мен: «Ёк!» дийип, хырчымы дишләними дуйман галыпдырын.

Пәлван готур ики элини яңакларына дирәп, улудан дем алды. Инди онуң гөзлеринде яш гөрүнмейәрди.

— Мениңем ынанасым геленок — дийип, ол гайгылы сесленди. — Какамыңам, эҗемиңем, гелнеҗемиңем, тутуш обамызыңам ынанасы геленок. Мал ызында пылан чопан сувсузлыкдан өлүпдир дийселер, ынанҗак, пыланы пахыр гаррылыкдан өлүпдир дийселер, ынанҗак. Йөне муңа ынанар ялы дәл. Биз энтек бейле зады гөремзок... Боля, гардаш, саг-аман гал, саглыкда гөрүшмек несип этсин!

Онуң билен дес-дең еримден галдым. Гатаңсы, гызгын эллерини бар гүйҗүм билен гысдым. «Мерт бол, халыңа!» диемде, сесимиң эндирейәндигини дуйдум...

Гайдышыным ёл бойы Модана пәлван хакда пикир этдим. Инче сагт, ак телпекли, гырмызы донлы, бахар ялы ачык йүзли йигит гөзлеримиң өңүнден айрыланокды. Өзи бир чепикси пыяда ялыдыр велин, өзүнден ики эссе, үч эссе даяв пыядалары агдарар гойберибердер. Тутуш бедени пружынлы ялыдыр. Гаршыдашының аягыны ерден үзүбилдиги бесдир. Соң ол аяклар ере дегмез. Айлап-айлап, әпет гөврәни янбашына гөтерер велин, эли байраклы яшулы оңа тарап уграбир. Бу желегайларда тойланян той, тутулян гөреш шовсуз гечмезди... Ери, инди оба барып, «Модана пәлван фронтда вепат болупдыр» дийип айтмалы борунмы? Муңа ынанар-

ларны? Бу ёвуз хабары башга бири дәл-де, онуң жан ялы иниси айтды ахыры. Ине, уруш дийилйән пеләкет нәхили зат экен!..

Белент алаңлыга чыкып дурдум. Ызыма гаңрылдым. Район меркезиниң ак жайлары гүнбатара үмзүк атан гүнүң шөхлелериниң астында үмезләп гөрүнйәрди. Хан-ха, тәзе салнан улы магазин, хан-ха, райисполкомың жайы... Бибигүлүң: «Бизиң өйүмизе-де барып, салам айдың» диен саргыды шу ерде ядыма дүшди. Ай, онуң иши хайыр-ла. Индики гезек барайрын. Мениң бар пикирим Модана пәлван хакда. Гөвнүме болмаса, шол ак тамларың арасында Пәлван готур хенизем алакжап йөрен ялы. Өңүнден чыканы саклап:

— Гүйук Модана пәлваны эййәм ёк. Дүшүнйәңми? Оны эййәм өлдүрипдирлер. Ынанярмың? — дийип йөрен ялыды...

БӘШИНҖИ БАП

Аяллардан от ятырян ики бригада дүзүленде, буларың иши, такмынан, бир ай чемеси довам эдер дийип чаклапдылар. Бригадаларың шондан соңкы ыкбалы хакында шол вагт, догрусы, хич ким пикирем этмәнди.

Өңки йыллардакы ялы, бу йылам мейдан оты Үчоюгың отуз километр чемеси гүндогарындакы Сөвенли гуюсының себитинде хем-де бир ятымлык илерсиндәки Ганлы гуюсында ятырылмалыды. Колхозың йигрими ики сүри довары, эсасан, шо төверéклерде гышлалдылярды.

Кейик гелниң бригадасыны Ганлы гуюсына ферманың мүдири Көпек алып гелди. Өңлер районың тайярлайыш конторасында ишлейән бу орта яшларындакы семиз, гарынлак адам колхоза тәзерәк гелипди. Онуң ичинден гечип барян гөзлери эдил пишигиңки ялы мавы, мурты болса шар-гарады. Кейигиң бу адамы илкинжи гезек гөршүди, шонуң үчинем, йүзбе-йүз боланда, ондан яшынярды. Бу эпей киши билен буларың ичинде ичгин гүрлешип билйән диңе бир аял — гарагыйчак Гытжа барды. Көпек билен Кейик гелниң арасында дилмачлык эдйәнем шоды. Хениз ёлда гелйәркәлер Кейик Гытжадан:

— Бу адам сениң көне танышыңмы я-да гарындашың дагымы? — дийип сорады.

— Вий, нәме гарындашың болманда, гүрлешип болмыямышмы, гыз — дийип, Гытжа гөзлерини гүлдүрди. — Онсоңам, нәме, «Бир гөрен таныш» дийипдирлер. Танышмазча йигидем дәл-ле...

Кейик сесини чыкарман, Гытжаны ашаклык билен сынлады. Бәлчирән болса-да, онуң яңакларының гызараныны гөрди. Кейик, элбетде, «Гытжаның Көпек билен арасы бармыш» диен гүррүңи өңем эшидипди. Мунуң ялы хабар оба ерлерине тиз яйрагыч боляр. Эмма Кейик гелин бейле хабарларың кәхалатда ялан чыкайяныны хем билйәрди. Аслында, ол өз гөзи билен гөрмедик, гулагы билен эшитмедик задына бада-бат ынаныбам дуранокды.

Гүнортан чай ичип, дем-дынч аланларындан соң, ене-де ёла дүшдүлер. Узын алаңлар, онуң аңырсында гериш-гериш болуп ятан гоңрас депелер Теҗен ёлуны Кейик гелниң ядына салды.

Йүрек гыйлып-гыйлып гидйәрди. Шо-о-ол гум депелериниң аңырсындан бир ерден Юрдаман бәрик голуны салгап, бир ере гыссанмач гечип барян ялы болуп, гөз өңүне гелйәрди. Шол гыссаглы гечип баршына-да ол «мерт бол» дийип, Кейиге йүзленйәр. Бирденкә-де ол: «Сен саза дүшүнйәрмиң»? дийип, Кейикден сораяр. Онсоң «Айна» сазының йүрек-багрыны дилип барян овазы эшидилйәр.

«Аркач галды, Айнам, хов!»

Бирмахаллар обада бир яшулының агладан бу сазың зарын овазы барха гүйҗеди-де, Кейик гелниң бокурдагыны долдурды. Гөзлеринден дынзап чыкан ажы яшларың өңүни алмак үчин, ол гөзлерини юмды.

Бир-бирине тиркелги дүелер мытдылдап барярды.

Ёлагчылардан сес-сеза чыканокды.

Бүтин төверек дымярды.

— Барҗак еримиз энтек узакмыка? — дийип, кимдир бири сесленди.

— Ягтыгөзин барарыс, гелинлер — дийип, Көпек ардынҗырады.

— Нәме, эййәм ядаҗак боляныңызмы?

— Ай, ёк-ла, йөне сорайдык.

— Дымып гитсең, ёлам өненок — дийип, Көпек аты-

нын башыны чекди-де, ызындан гелйәнлер билен деңлешди.— Ханы, гүр берсеңиз-ле?

— Биз нәме гүррүң берели?

— Диймек билен, хер ким башындан гечен бир вакаы гүр берсе, барапымызы дуйман галарыс.

Яңкы сораг берйән гелин ачылып башлады.

— Вах-ей, гүррүң берип-бермез ялы бизиң башымыздан нәме гечди? Нәме гөрдүк? Хич задам гөремзок. Айны гөржек вагтымызам әримиз-ә урша гитди, өзүмизем, ине, селин ятырмага баряс.

— Диймек билен, гөржегиңиз өңүңизде, ине, оглапларам гелер.

— Агзыңыздан худай эшитсин! Уруш бахым гутарармыкан?

— Диймек билен, гутармалы болар, кейгим, от ятырып гелайййәнчәг-ә диймәйин велин, гыша етмән, уруш бирйүзли болса герек... Ондан бәррәкде-де ярашсалар герек.

— Ярашсалар? Ким, ким билен ярашжакмыш?

— Олар бизиңки билен я-да биз олар билен.

— Ярашжак болсалар, уруш турманка ярашайсалар болмадымыкан?

Көпек бу совала нәме жогап бержегини билмән, гүррүңи башга тарапа совды.

— Диймек билен, бу гүррүңи гоялын-ла. Санжар сысоы дүйн Ашгабада йыгнага гитди. Уршуң хачан гутаржагыны шол билип гелсе герек.

...Ягдай велин Көпегиң болсады экиши ялы дәлди. Ашгабатда өтен агшам районларың, шәхерлериң, областларың ёлбашчыларының гатнашмагында гыссаглы чагырылан улы маслахатда уршуң хачан гутаржакдыгы барада гүррүң эдилмәнди. Ол ерде республикада азык үпжүнчилигиниң ягдайы барадакы меселә гаралыпды.

Уршуң турмагы билен, гытчылык дине бир азык харытларына дәл-де, бейлеки затлара-да дүшүпди. Кагыз етмезчилиги зерарлы, Ашгабатда эййәм кәбир газетлер япылыпды. Санжар сысоы дүйн пайтагта гич өйләнлер гелипди. Ол «Ашгабат» мыхманханасында ерлешип, чай иченсоң, шәхере гезеленже чыкды. Йыгнак башланмагына энтек вагт барды. Ол пыядалап, Ленин скверииң ичи билен айланып, ене гүнбатара — базара бакан гитди. Эртир адатча дынч алыш гүни болмагына гарамаздан, көчелерде кәнбир адам гөрненокды.

Базарда энтек мәхелле сабаманды. Санжар сысоы овнук сөвда-сатыгчыларың өңлериндәки затлара гөз айлады: стаканлап сатыляи ири теммәки, мегерем, иң гечгинли зат болара чемли, бу ерде адамларың үйшмелеңи хас көпди. Онуң гапдалында тегелек гырчув сакгаллы, шыпырма телпекли ясы йүзли бир адам эл терезисинде дуз сатярды. Дузлар ики хилиди: ак бийзден тикилен, кирләп гиден чакланрак халтада майда ак дуз барды, көне газетиң үстүнде болса дүвүр-дүвүр гызгылт дуз барды.

— Жебелиң дузы бар. Көйтендагың дузы бар! — дийип, сатыгчы харыдыны хөдүрлейәрди.

— Жебел дузундан бир гадак чек! — дийип, сакгаллы даяв яшулы терезиң гапдалында яглыгыны язды:

— «Гыз билен дуза гытчылык ёк» диердилер. Кимем айдан болса чыпдырыпдыр. Хъәк, шоны айданың өзүни бир шу ере сүйденекледип гетир-дә шу вагт!

— Ери, гетирдиңем-дә, онсоң нәтжек, яшулы? — дийип, дуз сатян гырчув сакгал эллерини овкалап, пулуң узадыларына гөз дикди.

— Икиңизи чатжак-да, сувасалма енчжек! — дийип, яшулы оңа пул узатды. — Ме, ал! Кәриңи тапыпсың. Сең ялылар пронтда жан алып, жан берйәр, сенем йүзүңи жоззук ялы эдип, жебелден дуз дашап, или чүркейәң.

Гырчув сакгал йөвселлемеди.

— Яшулы, «Ер гаты болса, өкүз өкүзден гөрер» этжек болма. Сатсам өз дузумы сатян, огурлык зады сатамок!

Яшулы сол гөзүни сүзүбрәге-де, дуз сатяның йүзүне чинерилди.

— Өз дузум диййдиңми? Чыпдырян! Ол ниреден өз дузуң болямыш? Я-да сен меллегиңе дуз экдиңми?

— Эксем-экмесем, зат өзүмиңки.

— А сениң өзүң кимиңки? Хә? Биленокмы? Билмесең, мен айдайын, какаң пакыра Гочгулы диййәрдилер дәлми? Газанжыгың ексесинде гумда отурядыңыз герек?

Дуз сатян гырчув шыпырмасыны чыкарып, ашаклык билен яшула назар салды, онсоң онуң бокурдагындан: — Хъәк — диен ялы сес чыкды. Бу онуң «хава» дийдигиди. Яшулы яглыгыны дүвүп гидибержек ялы этди-де, ене ызына өврүлди.

— Гочгулының оглы болсаң, о бендән ятан ери ягты болсун, иним. Саңа бир геп айдайын: какаң адына ысңат

гетирме. Онсонам, энтек дуз сатып эклешер ялы ягдая дүшен дәлсиңиз, мал-гараңыз бирнеме бардыр. Шейле дәлми?

— Даваржыкларымыз-а бар, агасы.

— Аңа, шол даваржыкларыңызам, чакым чак болса, үч-дөрт йыл эклэр, бу кәрини гой, иним, сениң какаң гысыгам болса ери геленде, эли ачыкды. Сени өверениндеде, мен тоюңызда болупдым. Баш пәлвана бир бугурчы байрак берендир. Ол жанавар инди гаррапдыр. Модана пәлван дийип эшидипдиң дәлми? Шол бугурчыны шол алыпды. Хава. Мен Модана пәлваның какасы боларын.

Гырчув гөзлерини гиңден ачды.

— Нунна пәлван дийилйән сизми? Вә-ә, инди гөрен йүзүме мензедйән. Бетер гаррапсыңыз, агам, бетер гаррапсыңыз. Вә-ә, Модана-да мещеми?

Яшулының көп затлары гөрен гөзлеринден сырыгып гайдан дүвме яш ёкаркы сорагың сессиз-үйнсүз жогабы болды. Дуз сатян гырчув аңк болуп дуршуна, габадына гелип дуран ики аялың нырх сораяныны-да бирбада эшитмеди. Ол эййәм дашлашып барян Нунна пәлваның даява, йөне ягырнысы бир адам хопба болаяр дережеде күйкерен сыратына середип дурды.

— Аю, дузуң нырхыны сораяс? — дийип, аялларың бири гатырак гепледи.

Гырчув назарыны шол дикен тарапындан совман:

— Дуз мугт, дайза, алла ёлуна! — дийди-де, халталарында галан дузлары оларың торбаларына гапгарып, яшулының ызындан ылгады.

Санжар сыясы бир гапдалда бу ягдая сын эдип дурды. Илкибада ол Нунна пәлван билен саламлашмакчыды. Яшулы бозулыберенсоң, оңа пәсгел береси гелмеди.

Агшам узага чекмедик маслахатдан соң, Санжар сыясыны Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы кабинетине чагырды. Адама бир кәсе чай иченлеринден соң, хөкүметиң баштутаны Санжар сыясыны Түркменистан ССР-ниң диварда асылгы дуран географик картасының өңүне алып барды.

— Ине, шу Ербент районы — дийип, ол меркези Гарагумуң сары реңк билен аламатландырылан гиңишлигини гөркезди.

— Хава, Ербент.

Хөкүметиң баштутаны картаның башга бир четине галамыны етирди.

— Ине, бу тайлары болса, Амыдеряның якасы.

— Хава, Амыдеряның якасы.

— Инди гулак сал: Ербент территориясы боюнча-да, умумы ишчи гүйжүниң саны боюнча-да улы район. Район дөвлете эт, йүң, дери ялы малдарчылык өнүмлерини берйәр. Чарвачылыкдан башга зат болмансоң, аял-гызларың хеммеси диен ялы, эркек адамларынам көпүси жемгыетчилик ишине гатнашып биленок. Амыдеряның якаларында болса бол сув билен, пейдаланылман ятан тарп мейдан кән. Бир тарапы болса гүнорта-гүндогар Гарагум. Диймек, ол ерде хем экеранчылык билен, хем малдарчылык билен мешгулланмак болжак. Ол ерде ер кән, сув кән, адам аз.

— Хава, аз.

— Аз болса, мениң нәме дийжек боляным аңлаярмың? Аңлаян болсаң, гаты говы. Республиканың хөкүмети бу улы дөвлет әхмиетли чәрәни урушдан озал амала ашырмакчыды. Хәзирки ягдайда биз Ербент районының тутушлыгына Амыдеряның якаларына гөчүрмеги зерур, иннән зерур хасап эдйәрис. Хайдан-хай гөчүрибермәге мүмкинчилик ёк. Тәзе йыла ченли тайярлык ишлерини тамамламак герек. Бахар чыкдыгы, ише башламалы. Сиз өз хожалыкларыңызы тайярлаң, биз транспорт барада алада эдерис. Йөне бир затдан әгә болуң: гөчеси гелмейән адамлар, гой, галыберсинлер. Йөне өзлери үчин, юрт үчин бәхбитли иш эдилйәндигини дүшүндириң.

— Дүшүнишдик өз-ә...

Олар эллешип хошлашдылар. Хөкүметиң баштутаны Санжар сыясыны гапа ченлиуградып, кабул эдиш отагында гарашып дуранларың бирине — полковник чинли даяв адама:

— Гириң! — дийди.

Бу вагт сагат он бир болупды.

АЛТЫНЖЫ БАП

Сентябрың башларында обада галан адамларың хеммеси гүйз гыркымына гитди. Мекдепде тәзе окув йылы башланды. Кейкери ферманың фронта гиден хасапчысының ерине белледилер. Бары-ёгы единжи класы

гутарандыгыма серетмән, мени хем почтальонлыгымың дашындан эне дили мугаллымы эдип алдылар.

Эне дили мугаллымы. Бу сөзи агзамда, мен Агамырат мугаллымы гөз өңүне гетирйәрин. Мен дүнйәде шондан башга эне дили мугаллымы бардыр дийип, шондан башга киши эне дили мугаллымы болуп билер дийип пикирем этмейәрдим. Обамызда онуң өз адыны тутман:

— Ханха, эне дили мугаллымы гечип баряр — диердилер.

Йыгра, улы гыз ялы утанҗан адама «пыланы эне дили мугаллымы ялы» диердилер.

Агамырат мугаллым бизин обамыза дөрт-бәш йыл мундан өң Ашгабатдан гелипди. Онун сопбаш өзүди. Етимчиликде чагалар өйүнде тербиеленендигини соң-соңлар билип галдык. Келте бойлы, топ-токгажа йигитди. Ол дине ящулулардан дәл, хатда өз окадян гызларындан-да утанарды.

Ол хемме зады — адамлары, көшежиклери, элдеки кейик овлажыклары, гузуҗыклары, губа депәниң мылайым селинлерини, әлемгошары, бахар ягшыны, гиң сәхрада бир-бирини кесип гечйән ёдалары, бүтин тебигаты сөййәрди.

Гөвнүме болмаса, ол мени бейлеки огланлардан хас говы гөрерди. Бир гезек гапан гурмага гидемде, Агамырат мугаллым хем менин билен гитди. Мениң дөрт гапаным барды. Гумда товшанларын өз гатнаян ёдасы боляр, ине, шол ёдаларын якасында гөкже сөзенин пүрүни гойярсын-да, онуң ики гапдалына чөп дүртүшдирйәрсиң. Сөзен пүрүниң чогдамланып дуран еринин өңүнде — ёданың үстүнде болса гапан гуруп, араныны чун чукура гөмйәрсиң. Селин-пелин билен гурулгы гапаның үстүни билдирмез ялы эдип дырмалаярсың-да, эртеси бу ери тапар ялы, гапдалдакы гандымың я-да сөзениң бир ерине беллик эдйәрсин.

Шейдип, обаның чыгрындан чыкып, гапанларын дердүсини хем гуруп, ызымыза гайтдык.

— Нәйән, дүшер өйдйәмин, дүшмез өйдйәмин? — дийип, ол ёл бойы эдил чага ялы маңа сораг берйәрди.

— Кәнбир өе бош гелгиж-ә дәлдирин, эгер гиже ел-зат турмаса, ав ганлы болса герек — дийип, мен ынанчлы жогап берйәрдим.

— Эртир гаты ир гидйәрмин?

— Ир гидерис. Гүн догманка, сени турзарын.

— Хөкман турузгый. Ярагам әкидйәрмин?

Мен гүлүп:

— Ёлдаш мугаллым, гапана дүшен товшана яраг нәмә герек, чакгым бар, шол боляр — дийдим.

— Бе, товшан нәме, дишләнокмы? — дийип, ол гөзлерини мөлертди. — Эгер көвүк я-да тилки дүшәйсе, горкулы дәлми?

— Ёлдаш мугаллым, улы адам болуп инди гел-гел көвүкден горкарысмы?

— А мөжек дүшәйсе нәтжек?

— Дерисине саман дыкарыс-да, пушнина табшыраярыс.

— Бе, хай, дийсеңем-ә — дийип, мугаллым маңа гарады.

Эртеси мен айдан вагтымдан-да иррәк барып, мугаллымын гапысыны какдым. Ол мекдебиң кичижик бир отагында яшаярды. Агамырат гапыны ачан бадыма.

— Хут хәзир дүйш гөрүп ятан экеним — дийди. — Бир гапана товшанам дәл, тилкем дәл, мөжегем дәл-де, башга бир гыңыр хайван дүшдүмикә диййәрин, өзем гарагөрнүм ерден арлап, бизе топуляр, сен гачярсың, мен болса ызыңа эрип билмән, саңа «дур!» дийип гыгырярын. Ол вагшы болса гапаны шакырдадып, дишлерини сыртардып, ызымдан етип гелйәр. Эдил шол вагтам гапынын тыркылдысына ояндым.

— Ханы, онда гейниң, ёлдаш мугаллым!

— Бирден дүйшүм чын болаймасын, мен-ә ямаи горкупдырын.

— Йөрсениз-лайт, ёлдаш мугаллым! — диенимден соң, ол гейнип башлады.

Бахарын ажайып гүнлериниң бириди. Обадан сайлананымызда, доган гүнүн шөхлелерине парч болуп отуран чыг дүшен яшыл йылаклар булдураярды. Сәхер чыгының үстүнде товшанларың тәп-тәзеже ызы жуда овадан болуп гөрүнйәрди. Обаның енсесинде ховалап дуран «Овадандепе» дийилйән депә чыканымызда, мугаллым:

— Бу ерде аз-кем дуралы — дийди.

Ызымызда күрен обамыз тегеленип гөрүнйәрди. Дүелериң бозлаян сеслери имисалалыкда месе-мәлим эшидилйәрди. Өйлериң гапысында якылан одун түссеси мавы асмана бакан бурургсап барярды. Песликде ерлеш-

йаны үчин, көнеже мекдебимиз гөрүнмесе-де, онун яныңдакы гуйының башындакы гелин-гызларың үйшмелени сайгарярды. Хатда чархың жыкырдысы-да гулагына илйән ялы болуп дуюлярды.

— Нәхили гөзеллик! — дийип, мугаллым чага ялы бегенип айтды.

Мен гапанлары гөрмәге ховлугярдым. Шонуң үчин-де, биз депеден ашак ылгап дүшдүк-де, геплешмән диен ялы хайдап гитдик.

Илкинжи гапан гуршумыз ялы ятырды. Бу ёдажыкдан товшанам гечмәндир, гапаның даш-төвереги ялман ызындан долуды. Гапаны яздырдым-да, аркама атып, икинжи гапана бакан эндик.

Гапаның ериниң хонкарып ятандыгыны мен бәррәкден гөрүп:

— Ура, дүшүпдир! — дийип ылгадым. Мугаллым хем ызымдан хасанаклап гелди. Ган тегмиллери гөрүнйәрди.

— Нәме дүшүпдир, ханы ол? — дийип, Агамырат гөзлерини элек-челек этди.

— Товшан дүшүпдир! — дийип, мен араның ызыны ызарлап уградым.

— Чакгын бар герек? — дийип, мугаллым ызымдан гелшине сораярды.

Товшан узага гидип билмәндир, аран адырсавлыкдакы бир дүйп бозагана илишен экен. Товшан жанавар урнуп-урнуп, ысгындан гачан болара чемли, өл гөзлерини мөлердип, саг гулагыны кеердип, чеп гулагыны саллап, кайыллык билен бизе гарап дурды.

Бу гөвреси долушан уллакан марал товшанды. Мен онуң гөвресинде чебшек бардыгыны аңып, мугаллыма йүзлендим.

— Жанавара небсим агыряр. Нәдейин? Барыбир, хәзир гапандан бошадып гойберсенем гөрйәрмиң, өң аягының бири дөвүк, хич яна гидип билмән, өнъетен жандара шам болжак?

— Бошадып гойбер! — дийип, мугаллым бада-бат жогап берди.

Жанаварың аягы шалкылдап ятансоң, бир гозганды-да, ере язылып ятыберди.

— Эй, муны бейле гөзгыны эдип гоймалы — дийип, Агамырадың йүзүне серетдим.

— Гөр-дә...

Мен ялңышман экеним. Гарнап дуркам, онуң ичинден чебшежиклер чыканда, мугаллым йүзүни башга тарапа совды. Менем шондан соң гапдалдан чуң чукур газдым-да, марал товшаны элим билен жайладым.

— Хемише-де гапаныңа шунуң ялы товшан дүшйәрмиди? — дийип, Агамырат менден сорады.

— Ек, биринжи гезек.

— Шу биринжиси хемем иң соңкусы болсун! — дийип, мугаллым тебигы хәсиетине лайык гелмейән буйрук берижи әхенде айтды.

Сессиз-үйнсүз бейлеки гапанлара айландык. Зат дүшмән экен. Бозулан кейпимиз билен ызымыза доландык. Бу мениң иң соңкы гезек гапан гуршум болды.

Агамырат мугаллым!

Гошунчылыга эртир уграҗак агшамы оны мен өе чагырдым. — Илкибада танышлар билен бир сагболлашалы, соң сизе гидерис — дийип, ол мени-де өзүне ёлдаш эдиниП, күрен обаны өйме-өй айланып чыкды. Хайсы өе барып, салам берсе:

— Гел, Агамырат мугаллым!

— Гелевери, көшегим!

— Гелевери, Агамырат жан! — диййәрдилер. Ол болса шол өңки йыгралыгы билен:

— Гечип отурҗак дәл, эртир гошунчылыга гидйән, сагболлашаайын дийип гелдим. Агырап-ынжан ериңиз болса, разы болуң! — диййәрди.

Юкайүрек гаррылар бу сөзи эшидип бозулярдылар.

— Өзүң разы бол, балам, ягшылыкдан башга зат этмедиң. Оглумыз ялы гөрйәндирис. Өйли-ишикли болман гитжек-дә...

— Эй, несип болса, гелип аркайынчылыкда өйленәерис — дийип, Агамырат йылгырярды.

— Шейле болсун-да, көшегим!

Эртеси оны бүтин оба болуп уградык.

— Гошунчылыкдан гойберенсоңлар, ене бизиң обамыза гелгин, бирден башга ере өтэгитмегин —дийип, гаррылар оңа табшырдылар.

— Дине шу ере гелерин! — дийип, ол йылгырярды.

...Шол утанжаң йылгырышы хич хачан мениң гөзлеримиң өңүнден гитмез. Мәхрибан мугаллымымызың фронтда гахрыманларча вепат боландыгы барадакы билдириш мениң адыма геленде, яш чага кимин мөңңүрип агландыгымы район меркези билен Үчоюк обасының

аралыгындакы аланлар эшидендир. Нересе харбы документинде иң якын хоссары хөкмүнде мениң адымы язмалы. Инди мен «Агамырат нерессәниң дыран болмага чемли. Инди мен «Агамырат нерессәниң ерине Еллы мугаллым болупдыр» диен сөзи эшидйәрин. Шонда шейле пикир келләме гелйәр.

«Агамырат етим йигитди. Онуң фронтда вепат боланлыгының хабарыны маңа айтдылар. Бу «Хава, Еллы, инди Агамырадың ишини сен довам этдирмели» дийилдигидир. Хава, уруш газаплы зат. Шол урушда товшан өлдүрмәге дөзмейән адамам өлүпдир. Уруш айылганч зат, ол етимдигиңе, етим дәлдигиңе середип дурмаян болара чемли».

Элбетде, бизиң мекдебимизде Агамыратдан өңем, соңам эне дили мугаллымы болупды. Эмма нәме үчиндир, «Эне дили мугаллымы» дийленде, шоны гөз өңүне гетирйәрин.

Мугаллым болуп илки гезек класа гиренимде-де, шоны гөз өңүне гетирип, бирселлем сессиз-үйнсүз отурыпдырын. Окувчылар мениң йүзүме середйәрлер, кәбири ювашжа пышырдашяр. Мен болса доңан ялы болуп отырын. Ахыры еримден туруп:

— Шейлеликде, сапага башлаярыс, окувчылар! — дийдим. — Хәзир болса дүзме язарсыңыз. Дүзмәниң темасы шейле: «Агамырат мугаллым хакында хекая». Нәхили? Башарарысмы?

Окувчыларың бири элини гөтерди.

— Ёлдаш мугаллым, сөзбашының соңунда, скобкада «Өмри ве дөредижилиги» дийип язылса, говы болмазмы?

— Языжылар хакындакы макалада шейле дийилйәр, Агамырат мугаллым болса языжы дәлди ахыры — дийип, онуң гапдалында отуран гыз теклибе гаршы чыкды.

Окувчылар бу жеделли меселәни мениң чөзериме гарашярдылар. Мен шейле дийдим.

— Икиңизиңки хем ялңыш дәл. Йөне «Өмри ве дөредижилиги» диймән, «Өмри ве иши» дийәйсек, нәхили боларка?

— Боляр, ёлдаш мугаллым!

...Сентябрың орталарында от ятырмага гиден аяллар оба гайдып гелди. Шоларың гелмеги билен чоларан обамыз гиңән ялы болды. Йөне велин, гүррүңем көпелди. Илки билен аялларың гаты көп селин хем-де бейлеки мейдан отларыны йыгып, гыша тайяр эдендиклери, оларың ише гезек геленде, эркеклерден аз ишлемән, гайтам көп ишләп билжекдиклери, мысал үчин, от ятырянларың көпүсиниң бир иш гүнүнде 2 зәхмет гүн газанандыклары васп эдилйәрди. Шунуң билен бирликде «гарадан гайтмаз Гытжа» хакындакы гүррүң хем көпелипди.

— Жилк-жилк эдип, асыл, шол гара гыйчак түйс бир гарадан гайтмазмыка диййән.

— Гызка-да келлеси гаты еңилди.

— Әхли зәкуны өзи чыкараң ялыдыр...

Гытжа хакында шейле диййәрдилер.

Кәбир парасатлы кемпирлер болса пикир өврүйәрдилер.

«Екесирейән, йүреги гысян гелинлерди-дә. Гараз, гүн гечирмек үчин гүйменже герек ахыры. Сөгүшен боларлар, ярашан боларлар, шейдибем, гүн гечирерлер-дә».

Онсоң:

— Гытжаның Көпек билен арасы бармыш — диен гүррүң ене яйрады.

Бу мыш-мышлар Анкар аганың-да гулагына илен болмага чемели. Бир гүн агшам мен оларың өйүне бардым. Аңкар ага яссыгы тирсекләп, чай ичйәрди. Аялы, ики гелни хем-де гызы болса сеслерини чыкарман отуран экенлер. «Машгала маслахаты гидйәр-ов» дийип, мен чак этдим-де, бир зады баханалап чыкып гитмекчи болдум.

— Отур, бу ерде гизлигин зат ёк — дийип, Аңкар ага аграслык билен айтды.

Отурдым.

Аңкар ага Бибигүл билен гыслышып отуран, чаларак яшынан Кейиге йүзленди.

— Хавва, Гытжа Көпеге «Таңышмазча йигидем дәл-ле» диенде, сен нәме жогап бердиң?

«Сораг эдилйән» Кейик дилмачлык эдйән Бибигүле бир затлар пышырдады. Бибигүл болса өз гезегинде гайын атасына йүзүни өврүрди.

— Сесими чыкармадым — диййәр.

Аңкар ага макуллайжылык билен баш атды.

— Догры эдипсиң, гелин, эммаки, аяллар начар болансоң, хөкүмет олара, меселемки, кәбир герекмежек артыкмачлыгам берәййәр өйдйән, мениң элимден гелйән болса, меселемки, ылайта-да шуш-шу вагткы ягдайда фронтда, одуң ичинде жан алып-жан берип йөрен эрлерине бивепалык эден аяллара берк жеза берер ялы зәкун

чыкарардым. Аялларын башыны-гөзүни айлаян эркеклере онданам бетеррәк жеза берердим. Юкайүрек ганжык гүйрук буласа булаярам велин, көпек оңа гөрә ограсрак болмалыдыр. Бу габахат гөрүлйән затдыр. Обамызда хенизе ченли бейле геп-гүррүң болман гелйәди. Арассачылыкды.

Яшулы улудан бир демини алып, сөзүни жемледи.

— Ёканч кесел тиз яйрагыч боляр. Габахат гөрелдәниң башгалара-да ёкашмагы мүмкин. Ондан өтри, муның өңүни алмак герек. Эгер бу айдыляплар догры болса, Көпеги сүри мөжек далана дөндермек герек. Ханы, гөрели бакалы...

Гайын атасының бу сөзлери Кейик гелни үшерилмәге, хатда хайран галмага межбур этди. Гытжа барада эдилйән гүррүни Аңкар ага чын хасап эдйәрмикә. Нәме үчин ол Кейик гелниң, Бибигүлүң янында өзүниң аяллар хакындакы философиясыны окаяр. Аслында чын болсун, ялан болсун — Гытжалы гүррүңе гошулмасы артык дәлмикә?

Догрусы, гайын атасының сөзлери Кейиге ярамады. Эмма ол элбетде, хәзир бу барада ач-ачан геплэп билмежекди.

ЕДИНЖИ БАП

Аңкар аганың өйүне бир гүнде ики мыхман гелди. Оларың бири Кейик гелниң какасы Жапар агады. Икинжиси Нунна пәлванды. «Гадыр гайын билен гиевде» диен ялы, Жапар ага совгатлыжа гелипди, елйыртан яглыгың ичиндәки газете елмешип гиден бурум-бурум, сары тежен какының хоштап ысы секиз ганат өйүң ичинде отуранларың агзыны сувартды. Чакланжа бийз халтаның күнжүси-де кемже-керден дәлди. Яшы алтмыша сер уранам болса, Жапар аганың сакгалына энтек кәнбир ак дүшмәндир. Көне чопаның яңаклары-да дып-дызды, терлевди.

Чопан Аңкар аганың өзүнден улудыгыны билсе-де, онуң янында отуран ак сакгаллы адамы илкинжи гезек гөрйәрди. Шонуң үчин-де, аманлык-саглык сорашмалы боланда, өзи өңүрти дил яздырман, онуң сөз ачарына гарашды.

Бу ягдайы аңлан Аңкар ага бир гудасына, бирем Нунна пәлвана гөз айлап:

— Меселемки, сизиң хайсыңыз улукаңыз-айт? — дийип йылгырды.

Жапар ага «Гургунмысыңыз?» дийдиржек болуп, Нунна пәлваның йүзүне бакды.

— Сизден болаймасын? — дийип, Нунна пәлванам өз гезегинде жогап берди.

— Әй, ёк-ла, яшулы!

— О нәмүчин? Нәчинжи йылда доглан?

— Нәчинжин-ә билемок велиним, йылым-а — ит.

— Мен-ә итдигини, пишикдигини билемок, йөне 1886-нжы йылда доглан.

— О нәче яш боляр-айт?

— Элли бәш.

— Ай, ёг-а?

— Энеи пахыр шо йыл догрансоң, «ай, ёгун» бולармы?

— Әй, башбилт хасыбыдыр-да, о догры болса-ха, мен сизе «аманмы? диймели.

— Дийсеи, дий-дә бахымрак.

— Онда аманлыкмы, гургунчылыкмы? Өй-ичерилерем саглыкмыдыр?

Аңкар ага ара дүшди.

— Санжар сыясы өйүне барсаң, мыхманлары бир-бири билен таныштырыяр. Ондан өтри, менем сизи танышдырайын. Ине, Жапар — бизиң гудамыз. Кичи гелнимизиң какасы. Бу сакгалдашам Нунна пәлван, гызылтакырлы.

— Адыны эшидйәрдик — дийип, Жапар ага баш атды. — Модана пәлваның какасы дәлми? Пәлванам гургунмыдыр?

Нунна пәлван башыны ашак салды. Өй эеси болан зады чопана үм билен дүшүндирди. Жапар аганың бар айданы ики сөз болды.

— Ызы ярасын.

— Готур пәлвандан нәме хабар? — дийип, бирхаюкдан соң Аңкар ага сорады.

— «Тоя уградык» дийип, бир хаты гелди, шондан соң-а энтек хат ёк, сакгалдаш. Гөрениң Готур хандырда, гидиши-хә хайбатлыды. Йөне о ерде бош хайбатдан горкян бардыр өйдйәнми?

— Бей дийме, сакгалдаш, Готур хан-а есер йигитдир.

— Ах, Моданамда отуз Готурың гүйжи билен акылы барды-да — дийип, Нунна пәлван улудан дем алды. — Онлап-йүзләп сүри гойнуң ичинден негада бириниң сугур багаиалы гузы догрушы ялы, Моданамам сәвлик билен доганын бир огланды-ла... Бу сакгал бир гүнүң ичинде агарандыр, мыхман!

— Растдыр — дийип, Җапар ага дуйгудашлык билен баш атды.

— Сеңкилерден нәме хабар бар? — дийип, Нунна пәлван өй эесине йүзленди.

— Юрдаманым билен Пащымдан-а, түвелеме, гүндегүнаша диен ялы хат гелип дур. Юрдаманым топчумыш, озалам мугаллым болуп йөренсоң, хат-совадына гөвүнлери етендир-дә, Пащымы кемендир эдипдирлер. Нөкерлеримиздан сонкы вагтлара ченли хат-хабар ёкды, худая шүкүр, арада олам хат языпдыр. Суратынам иберипдир, атың үстүнде-хә дәл, атыны кемендирлере табшыран болара, чемли, ондан өтри, мениң адыма дүйн-өңнин уллакан бир неченникден хат гелди, «Ажайып ахал-теке тохумлы атыңыз үчин, саг болун, хорматлы ёлдаш Анкар» дийипдир. «Сизе хем-де бүтин машгалаңыза биз миннетдарлык билдирйәс» дийибем языпдыр. Хавва, оларын өзлерем саг болсун. Хавва, ине, Нөкеримиң сураты.

Мыхманлар харбы эгин-эшикли, йүзи жуда яш гөрүнйән йигидиң кешбини сынлап:

— Түвелеме, түвелеме! —дийдилер.

— Бу гарамаяк солдат-а болмалы дәл — дийип, Нунна пәлван билимлисиреди.

— Хай, намартайда кәнбир йүрег-ә бармыдыр, ёкмудыр велин, «Горкагы ковсаң, батыр болар» диенем накыл бар. Бибигүл гелнимиз-ә көрпе йүвүржиси боланы үчинми я-да чыны биленми, ончасыны-ха билемок велин, «Нөкер гаты зехинли, мекдеби атлишин гутарыпды» дийип агзындан дүшүренок-айт.

Кейик гелин чәйнек-кәселери ортадан йыгнап, өз какасыны сөвүшлемек үчин сойлан ищегиң тәп-тәзеже этинден тайярланан чекдирмәни алып гелди. Нәзик дүе йүнүнден ышгына дүшүп эдилен нагышлы сачакда яңы ожакдан чыкан хамырлы гәмме чөрек пейда болды. Буларың ызындан болса бир окара агаран гетирилди.

— Түвелеме, сакгалдаш, энтек бирнеме горуң бардыр-ла — дийип, Нунна пәлван дула гөз айлады.

— Худая шүкүр, горлужадык өз-ә велин, олам көпелме билен-ә дәл. Гытчылык болса, адамын әхли иннә дамары тарсылдап галармыш диййәнлериниң жаны бар өйдйән? Сизиң обаңызын ягдайы ганыматмыдыр?

— Йыкма-йыкылмарак гүзеран-а бар — дийип, Нунна пәлван келте гапырганы сырды. — Колхоз Хыва аргыша адам угратжак өйдйән. Ким мал-гара, ким шай-сеп диен ялы зат иберер-дә, экеранчылыклы ерлерде, хер ничикдир, азык ягдайы говуракдыр. Теҗен себитлериниң ягдайы ненең, мыхман?

— Теҗениңки сув билендир-дә — дийип, Җапар ага гысга жогап берди.

Эдил шол вагт болса дашардан:

— Вай, жан доганым, Нөкер жан! — диен депе сачыны дүйрүкдирижи айылганч сес эшидилди. Шол бадада гоңшы өйден Дурсун эҗе билен Кейик гелин хасанаклашып чыкдылар. Эдара тарапдан «этек алты, ең еди» болуп бозлап гелйән Кейкер ишикде доңуп галан эҗесиниң бойнуна элини атып, келлесини онуң гурсагына диреди.

Елмешип галан ики гөвре дүйбүне палта урлан дарагт ялы ыраң атды.

Сорага-совала-да салым галмады.

Дурсун эҗәниң чал сачларының үстүни өртүп дуран ак гыңач ашак сырылып гайтды.

— Көрпе балам, новча балам, Нөкер жан.

Ачылмадык гунча болам, Нөкер жан.

Вах! Вах! Вах-х-х!

Шу «вах-вахдан» соң эҗәниң деми түкенен ялы болды. Илки-бада дув ак болан йүзи гөгүмтил гөрнүше гелди. Гоңшы-голамлардан сес эдип гелен башлары көнө бүренҗекли аяллар эссинден айылан Дурсун эҗәни ичерик салдылар. Секиз ганат өй санлыҗа минутда башлары яс лыбаслы — көне бүренҗекли аяллардан хем-де оларын дүрли овазда зарын чалян сеслеринден долды.

Кейкериң наласы эшидилен бада, мыхманлары билен гапа чыкан Анкар ага көнеден гелйән дәп боюнча аяллара хөре-көше этмелиди, онда-да сеслерини гоймасалар, абыр-забыр эдип азгырылмалыды.

Эмма бейтмеди. Ол хәзир тәриме элини дирәп, Нөкериң яп-яңжакы элден-эле гечип, дивардан асылгы суратына донан ялы болуп середип дурды. Ики мыхманың

болса херси ожагың бир гапдалында башыны ашак са-лып отырды.

Гоңшы өйден ене-де эссине гелен начар энәниң боз-лап башлан сеси гелди.

— Жан балам, жуван балам, Нөкер жан!

Онсоң чакыр сес бирнеме ювашады-да, агылы айды-мың үзлем-саплам овазы эшидилди.

— Йүпек ялы гыр атыны сәпжеден,
Ак телпегиң буйраларыны ыкжадан,
Гөзеллери гөзенекден жыкладан,
Көрпе жигербендим, нирлерде галдың?

Кейкериң сеси бу сес билен сеплешип чыкды.

— Гапының өңүнде кишнәрди атың,
Дүнйәме дегерди боюң-сыратың,
Говушаны дүйн дәлмиди суратың,
Гүл йүзли доганым, нирлерде галдың?
Намырат доганым, нирлерде галдың?

Аңкар ага өзүни нәхили мерт тутжак болса-да, Кей-кериң чырламасына чыдап билмән, ики элини маңлайына тутуп, өзүни лампа ашак гойберди.

— Сен бир мерт болавери, Аңкар бай! — дийип, Нун-на пәлван сесленди.

Ек, Аңкар аганың гөзлеринден яш чыканокды. Мых-манларының янына гелип отуранда, онуң йүзүнде әжиз-лигиң аламаты дәл-де, агыр гүне дүшен серкердәниң газаплы хем-де пәхимли ойланмасының аламаты барды.

Гоңшы өйдәки сеслер дура-бара ювашашып, мәхелле кем-кемден азалышды. Инди ол ерден арам-арам хор-кулды эшидилйәрди.

— Нәче яшындады? — дийип, Нунна пәлван сорады.

— Он секизиндеди. Өермекчидик. Етишмедим — ди-йип, Аңкар ага языклы гөрнүшде Жапар аганың йүзүне бакды. — Бу-да бейле болайды, гуда.

— Ызы ярасын, өвез оглуны берсин. Этжек алажың ёк — дийип, чопан башыны ашак салды.

— Әй, инди бу яшдан соң бизе өвез оглы берлерми, ёкмы, — йөне галанларының жаны саг болаверсин. Бетеринден сакласын.

— Сакгалдаш, шол бетеринден сакласын дийип ди-лег эдилйәниң өзи бар болайса... — дийип, Нунна пәл-ван жаныянгынлы гепледи. — Бар болаянда-да гулагы жуда агыр болара чемли, ёгсам адама небси агырян болса, ерден еке чыкан Агамырат мугаллым нерессә бир гарашык эдерди.

Жапар ага ара гошулды.

— «Кырк йыл гыргын гелсе-де, ичинде ажаллысы өлермишем-ә» дийипдирлер.

— Ким диенем болса, чыпдырыпдыр — дийип, Нун-на пәлван өңки әхеңинде айтды. — Ол бир ослугы йылы ерден чыканың айдан задыдыр. О тетеллиниң өзи өвүт-несихат берер, велилик сатар, йөне өзи велин, гох гопян ерден гача дурар. Егса-да-айт, шу гүн мениң гулагыма бир хабар илди-ле, сакгалдаш, бу сизиң пермәниз Көпек гошунчылыга чагырыляныны эшидип, горкуп чөле чы-кыпмыш диййәрлер-ле?

— Көпей оглы хакда дийилйән задың хеммеси чын-дыр-ла — дийип, Аңкар ага жогап берди. — Ики гүн бәри гөзләп тапаноклар. Шу гумуң ичине гелип, оны Гит-лериң өлдүрмәндигин-ә билйән.

— Бе, бе — дийип, Жапар ага гөзлерини йителтди. — Дүйнмиди-айт, хава, дүйн икиндинара мен Диңли гою-сының гүнбатаррагында бир кишә саташдым-айт, дог-русы, йүзбе-йүз-ә болмадым, оны гарагөрнүм аралык-дан гөрдүм, ол атлы экен. Ине, бирден ол күртдүрип дурды — мени гөрен болара чемли. Онсоң ене-де ёлуны довам этдирди. Шо вагт менем көтелликден песе индим, онсоң өңдәки аланлыга чыкып серетсем, янкы атлы ёлдан совлуп, гайрак бака тутдурып баряр. Кәмахалам ганрылып, маңа тарап середйәр. Эгниниң түпеңлидиги-ни-хә сайгардым. Өзем Буссының оюның анры йүзүнде кыбла тайдан гелип, ёла дүшен экен. Итги гөзләп йөрен гарамаяк чопана-ха меңзәнок.

— Хәй, бинамыс ёсун... — дийип, Аңкар ага өз хәси-етине лайык гелмейән гызмалык билен эрбет сөгүнди. — Ери инди, илинден-гүнүнден айрылып, нирә гитжек? Хәй, атйитирен... Ери инди, гандымдан гандыма букулып, меселемки, уруш гутарянча-да жаныны саклапдыр-да. Онсоң ил арасына чыкмагам-а герекдир? «Динден чык-саң чык велин, илинден бир чыкма» дийипдирлер.

— Сакгалдаш диййән-ә, икимизи барыбир нәче ха-йышт этсегем, фронта-ха ибержек дәллер, -мен-ә валла,

берденкәни эгнимден асагада, шу яңкы көпей оглуның угруна чыкайсам нәме диерлеркә?

— Ол көпей оглунда, нәме, берденке ёкдур өйдйәмиң?

— Барды, мен гөреним шол адам болса-ха түпеңи барды! — дийип, Җапар ага гөзлерини мөлертди.

— Болуберсин, «Мекирлик хем батырлыкдыр ерин-де» дийлиши ялы, хиле гурмалы болар. Шейдип, бир оңайыны тапарын-да, ики элини сыртында даңып, илки билен-ә, гөни шу оба алып гелерин. Онсоңам, телпегини айрагада, келлесине аялларын бириниң бөрүгини гейдирип, догры Санжар сыясының өйүне алып барарын. Шу мыхман шол итиң ызыны бир гөркезсе, болдугы.

— Ызчылыгына-ха сен ызчысың — дийип, Аңкар ага макуллайжы әхеңде айтды.

— Әй, мен бир чопан адам, онуң ялы зада гошулмайын — дийип, Җапар ага йөвселледи. — Чөлде ыгып йөрен көп, бир бигүнә бендә мүңкүрлик эдип йөрен болсагам белли дәлдир-ле.

— Бу ягдайда гошуларын-гошулмазың болмаз, мыхман! — дийип, Нунна пәлван гызды. — Хич зада гошулмажак болуп, биз өзүмизе кән зыян етирйәс, дурмуша гошулмажак болсаң, яшап йөрмегиң манысы ёк. «Ак дүйәни гөрдүнми?» — «Гөремок» этжек болма. Дүнйә гелдиңми, бардыгыңы билдир. Сениң эдип билжек ишиңи бейлекилер эдәер ялы артыкмач адам берилмәни. Хәзир гайтам фронтдакыларыңам ёкдугыны билдир. Оларын деретини биз тутмасак, аялдирмежек болмалы. Оларын дерегини биз тутмасак, Көпеклер тутмаса, яш-еленлер тутмаса, ким тутсун? Эшидер болсаң, бизиң обамызда эййәм тутар өйдйәмиң? Эшидер болсаң, бизиң обамызда эййәм баш чопан болуп фронта гиден әрлериниң эгри таягыны эгнине атан аяллара м бар. Гиденлере гынанып, өленлере агланың билен, Гитлериң небси агырасы ёк, мыхман! Инди, аяллар-а гоюн бакмалы. Көпегем мөжеге өврүлип, шоларың гойнуны таламалымы?!

— Сакгалдаш! Гуда — дийип, Аңкар ага ара дүшди. — Мениң Нөкерим уруш турды дийленде, елйүреклик этжек болды, меселемки, ол Көпек ялы эден болса, хәзирем, белки, келлеси дик гезер йөрерди. Инди ол ёк. Ине, мен пикир өврүп отырын: «Намарт олам — сагжа олам» эден болса, говы болармыдыкан я-да.. Я-да шу эдиши говы болдумыкан? Аңкар байың небересини намысың ашагында гоймады. Яс чекерин, огрыгын агларын, эммаки, башымы дик тутуп гезмәге, ил янында гүрлемәге велин хакым бар! Шоңа шүкүр! Бинамыс яшаныңдан, намыслы өлен ягшы! Түркмен намысы җанындан ёкары тутяндыр! Сакгалдаш хак айдяр: биз яраг дакынып, урша гидип билмесегем, энтек ил дердине ярап билерис, меселемки, яш-еленлере, аял машгалалара өвүт-несихат берсегем, бикәр ятмадыгымыз ахыры. Обаң агзыбир, адамларың арасса болмагына-да делалатымыз дегмән дурмаз. Уруш боланы биленем, бар иш түпең атмакда дәл, шол түпең атянларың, оларың ызында галан начарларың гөвнүни галкындырмагам бир иш. Ондан өтри, Санжар сыясы муңа «агтатырлык этмек» диййә. Нәме этмек болса шол болсун — илиң бәхбидине яраян иш болса, болдугы.

Чопан дымярды.

— Ханы, сакгалдаш, гүррүңи башга яна совман, Көпекли меселәни бир чөзели-ле, шу диййәним догрумы я-да догры дәлми? — дийип, Нунна пәлван җогаба гарашды.

— Колхоз малыны колхоза санап табшырман, горкуп, чөле чыкан адамы тутуп гетирип билсең — олам бир, хей, нәдогры бормы?

— Ханы, мыхман, сенем бир зат дий, онсоңам горкуп отурма, ол көпей оглумы өзүм бир зат эдерин, гүндогарысы Тежен, гайрасы Хыва, гүнбатарысы Балкандагы, илерсем Ахал, шу орталыкда гачып гутулыбилсе гутулсын. Колхоз гуруляң йыллары Нунна пәлван Ербендиң чөлүнде Көпек ялы кән басмачыны авландыр!

Мыхманың сеси говшак чыкды.

— Мен-ә билмедим-айт, гөр-дә. Йөне сересаплырак болавери.

Аңкар ага мыхманлары билен дашары чыкды. Асманда йылдыз гөрненокды. Нирелередир тазыгып барян чал булутларың аңырсында ай бир гөрнүп, бир-де гизленйәрди.

Хич өйде, хатда колхозың эдарасында-да ышык гөрненокды. Гүнбатардан чыглырак чигрек шемал өвүсйәрди. Гайракы сыргының гүндогар четинде киминдир ити якымсыз увлаярды...

Мыхманларына: «Гириберин» дийип, Аңкар аганың өзи аграслык билен бейлеки өе йөнелди.

СЕКИЗИНЖИ БАП

Гиже гонрас чөгелериң үстүне гырав дүшйәр. Хова ягтылып-ягтылманка, өйлериң түйнүклеринден чыкян инчежик түсселер шемалсыз ховада дик ёкарлыгына согуп гидйәр. Онсоң бизиң гүнбатарымызы тутуп ятан алаңлара гүнүң шөхлеси дүшйәр. Эмма гүн тә улы гушлуга галянча, гырав эремән, гөзүни йылпылдадып ятыр. Ачык хем-де аязы гүн-гүнден гүйжейән гурак хова довам эдйәр.

«Гышың гыша меңземесе, язың яза меңземез» дийип, гаррылар айтса-да, мен ир билен туруп, ачык асманың астында дигденеклэп, сандырап дуран чал эшегиме гарап, «Ялаңажа яз ягшы» диен накылы ятлаярын. Көне ичирги онуң диңе герши билен түрресини япяр, башга ери болса яланач.

Мениң «еңил машыным». «Йүк машынымам» — шу чал эшегим. Онуң гарнын-а ач эдемок, эмма чакыр аяза алажым ёк. Догры, гечен гышларда эшегимиң үстүне гижелерине тутуш бир кечәни атайярдым. Бу гыш велин кече өзүмизден артанок. Ичирги диййәнимем көне ёрганың бөлек-бүчеклери.

Хемишелер мен томсуна чепек, гүйзүң аягындан башлабам чокай геердим. Бу йыл мугаллымчылыгам этмели боламсоң, эсги патинке сатын алдым. Арзанжак нах матадан тикилен пенжек билен агзы гиң жалбар, онуң ашагынданам ак йүң жорап билен гоңур реңкли патинке, башымда-да тахясыз гейсем-ә, келләме утурак боляң, тахялы гейсемем, лайык болуп дуран папак. Инди ир эртир, гич агшам пенжегиң үстүнден гүпбинем геймели боляр.

Бу гүн окув ёк. Дынч алыняң гүн. Почта-да япык болмалы. Шонуң үчинем, өтен агшам Солтанжемал билен одуна гитмеги маслахат этдик. Бизиң өз дүйәмиз болмансоң, Аңкар агаларың ики дүесинем ярпасына алдым.

Ир билен мугаллым болмазымдан өңкүже геййән эшиклерими гейип, гапыдакы дүелерими ховутлап башламда, Солтанжемалам гапа чыкды. Хемишекилери ялы, онуң шэхти ачыкды.

— Еллы жан, менинем дүйәми ховутлап беревери — дийип, ол мылайым йылгырды.

— Сен Чарва гызы болуп, хениз дүе ховутламанам оңараңокмы?

Солтанжемал хезил эдип гүлди.

— Мен эркек адамыны ховутлап билсемем, энтек дүе ховутлап гөрмәндирин-дә, Еллы жан!

— Хожалы жан геленде, кимиң кими ховутлаяныны гөркезер! — дийип, Огулдөнди эже моймудаклап, дашарык чыкды. — Әрлери бахымрак геләймесе, бу көки яйрамышларың дилине дыгы болжак дәл.

— Вий, Хожалың эжеси, оглуңа буйруп билйәним, нәме, яланмыды, ёргана гиремде аркаларымы, аякларымы оңа мазалы япдыранымдан соң, өзүни янымa салярдым...

— Әй, нирәни япдыряныңы билйән-ле, гелин!

Солтанжемал еңленини боюн алды өйдйән, ол көнерәк чепбетев чабыдының ичинден, иримчик совсаны көйнегиниң дашындан инлек йүң гушагыны мәкәм гушанды-да, маңа йүзленди.

— Еллы жан, бахымрак угралы, болмаса бу гаррылардан оңлулык чыкжак дәл!

— Дүйә хәзир мүнжекми я-да обадан чыкып мүнжекми? — дийип, онуң дүесини ховутлап дуркам сорадым.

— Сениң өзүң нәтжек?

— Мениң эшегим бар ахыры!

— Эшегиңе артлашайсак нәдеркә, Еллы жан? — дийип, Солтанжемал жак-жаклап гүлди.

Мен хич зат диймедим-де, дүелери тиркәп, өңдәки бугурчының овсарыны элиме алып, эшегиме атландым.

— Саг-аман барып гелин! — дийип, эжем дагы бизи узак ёла уградян ялы эдип айтдылар. Обадан чыкып, йүзүмизи Овадандепә тутдук. Бизден өңүрденлерем бар болара чемли — ёлуң үстүнде гыравы басып гечен дүе ызлары мөхүр басылан ялы болуп ятырды. Мен Солтанжемала серетжек болуп, ызыма гаңрылдым, ол болса эййәм идип гелйән бугурчымың үстүнде хекгерилип отырды.

— Нәдип мүндүң? — дийип, мен хайран галдым.

— Бойнуна дырмашдым-да мүнәйдим. Гетир овсары бәрик, өйкелән ялы терсиңи бакып гүрлеме-де, гапдала гечәй!

Янашып гидип барярыс. Солтанжемал менден бир зады гаты гөрен ялы. Мен бейле ягдайы илкинжи гезек гөрйәрин. Элбетде, хәли: «Эшегиңе артлашайсак нәдер-

кэгэ диениңде, жогап бермән ёла дүшүбершимден гөвни
галандыр-да, ёгсам, мен оңа гаты-гайрым зат диймедим
ахыры. Бирсалым дымшып гиденимизден соң, оңа гарап:
— Нәме хакда пикире чүмдүң, Солтанжемал? — ди-
йип сорадым.

— Әй, биз хелейлерде нәме пикир болар өйдйәң? —
дийип, ол дүйәниң үстүнде силтенжиреди. — Мен адам-
лара дүшүнип билемок, гышың гүни ялы, бир гөрсең,
ачылып дурлар, бир гөрсеңем, япылып. Менде болса
илгезижек бир гөвүн бар, бәлчирешжек болян, гүлүшжек
болян, хемме кишем шейлемикә дийип ойланян. Кәбир
адамлар болса, мениң бу хәсиетими еңилкеллелик дийип
хасап эдйәрлер. Онсоң сәхелче зады гөвнүме алайян. Бу,
белкем, ләлик өсенлигимдендир. Мен адамларың бир-
-бирине мәхирли болмагыны ислейән. Болгусыз зат үчин,
дыңным ялыжак йүреге аграм салмакларыны болса ха-
ламок. Мен дашымдан гөрәймәге, гедемсирәк ялы болуп
гөрүнсемем, йүрегим юкадыр. Эмма йүреги юкалыга
адамлар ики хили маныда дүшүнйәрлер, мен хер нәче
бәлчирешсемем, чермегиме бекдирин, әриме бивепалык
этмәндимем, этмеринем, Еллы җан! Сенден зат гизлә-
мок. Гытжалы гүррүң күрен оба яйрады. Бу догры гүр-
рүңми я гыбатмы — ончасына билемок. Эмма Көпек
Солтанжемала-да сүйкенжек болупды! Пишигинки ялы
гөзүнии үстүнде Солтанжемалың орагының ызы энтек-
-энтеклер йитмез. Гарагыны ган өйдүрмекчидим, йөне
орагым ёкарракдан дүшди. Йигитлер обада йөркә, Көпек
йүзүмизе-де догры бакып билмезди. «Ил аглак болса, до-
ңуз депә чыкар» дийилйән шудур. Еллы җан! Аяллара
нәчар диййәрлер, гезяшлы диййәрлер, элбетде, шонуң
үчинем, бизе эркек адам диймән, аял диендирлер, эмма
биз аяллык намысымыз бабатда эҗизлик этмели дәл-
дирис. Мен Гытжаның адамсыны гөз өңүме гетирҗек
болян, ол өленини-галаныны билмән, уршуп йөрендир,
инне, бирденем бир есериң бири «Аялың Көпек билен ге-
зип йөр» дийип хат язса, ол нересе нә гүне галар? «Ах»
дийип, түпеңиңи элинден гачыраймазмы? Он ики сүңңи
лагшап өтәгитмезми?..

Мундан айылганч зат болмаз. Даш этсин!

Солтанжемалың бейле җаңыгып, йүрегини дөкенини
илкинҗи гезек эшидишимди. Хәзир дүйәниң үстүнде оту-
ран аял озалкы Солтанжемал дәл-де, башга бири ялы
болуп дуюлярды.

Биз Овадандепеден гечип, ёлдан совулдык-да, демир-
газык гүнбатара бакан йүзлендик. Шондан соңам 3 — 4
километр чемеси йөрәп, овнуграгада ожарлы песлиге
индик-де, дүелери чөкердик. Бу ер обамыз билен район
меркезиниң аралыгындакы улы такырлыгың габат гай-
расыды.

Эшегими, дүелери душап, отламага гойбердим.

Солтанжемал эййәм ише гиришипди: келте саплы
пили билен горпуң үстүндәки депеси келек гечә дөнен
ёгын җомурсагың дүйбүни көвйәрди.

— Гарры төңңеден башлапсың-ов — дийип, менем кө-
не эллигими гейдим.

— Әй, барыбир, индиден соң шаха яйратҗак гүманы
ёк, онсоңам: «Гуры агачлар янар-сөнер, өл агачдан ха-
сыл өнер» дийип, бир шахыр айдыпдыр ахыры.

— Ол сөзлере, нәме, гөни манысында дүшүнйәрмиң?

— Ёк, йөне гепиң гердишинде айдайдым. Шахыр гу-
ры агаҗы өнелгесиз адама меңзедендир-ле — дийди-де,
ол дүйби көвлен җомурсагы еңиллик билен гопарды.

— Сен эдебията говы дүшүнйән болара чемелиң —
дийип, алагурурак бир ожары илки билен пудап, дүйбү-
ни газып уградым.

— Мен багшың гызы ахыры, какам хер айдымы айт-
җак боланда, өңүрти шол айдымың нәхили дөрәндиги-
ниң гүррүңини эдип берйәр.

— Солтанжемал, айдым-сазыңам дөври гечди
өйдйән.

— Ёк, ялңышяң, Еллы җан — дийип, ол мениң яныма
гелди. — Хер бир задың өз мөвритини гечирмеги мүм-
киндир, йөне айдым-сазың велин көнелҗек махалам ёк-
дур, гадырының гачҗак махалам. Мениң какам «Айдым-
-сазсыз яшабам болмаз» диййәрди. Ол айдым-сазың
гелип чыкышының ровяятыны айдарды: Аллатагала
илки адамың гөвресини ясанмыш. Хемме зат ербе-ер
болупдыр. Дине йүреги гөврә салаймак галыпмыш. Эм-
ма йүрек: «Гөврәң ичи гараңкы, мен ол ере гирҗек дәл»
диенмиш. Тей-ахыр болмансоң, аллатагала сазы яра-
данмыш. Йүрек шол сазың сесине бихуш болупмыш.
Ине, шейдибем, йүреги гөврә салып, җан беренмиш.

— Бе-е.

— Хавва, сазың сеси адамлары-ха дәл, хайванлары-
-да мелул эдйәрмиш диййәрлер. Хезрет Алының дүлдү-
ли дийиб-ә эшиденсиң. Ине, шол дүлдүли бир чопана

бакмага берипдирлер. Шонда дүлдүл гүн гечдикче хорланып уграпдыр. «Муна не дөв чалдыка?» дийип, адамлар пикире чүмүпдирлер. Бир гүн Хезрет Алы бир ерде букулып, дүлдүлиң нәме эдйәнини сынлапдыр. Ине, гулагына яңкы чопаның сазының овазы гелйәр. Гөрсе дүлдүл шол оваза аңк болуп дур. Асыл ол җанавар узынлы гүн иймән-ичмән, шол оваза мелул болуп дуран болса нәтжек! Ине, айдым-сазың гудраты шейле. Догрусыны айтсам, обада «Кейик гелин дутар чалмагы өвренйәмиш» дийип гең гөрйәрлер. Эмма мен оны гең-таң гөремок. Менем какама шунча «өврет» дийдим велин, «Улы гыз халыңа дутар чалып йөрсең бирхили гөрерлер, онсонам бир өйде ики багшы герек дәл» дийди.

Гүррүңлешип ишлесең, вагт хем шүвлүмли гечйәр. Биз одун йыгып йөршүмизе, мүң гүррүңиң башына етдик, бир гөрсем, гыш гүни гич өйләне саныпдыр. Ызымызда черкез гатышыклы пударланан одун хер ерде голтук-голтук болуп ятырды.

— Солтанҗемал, йыганларымызы бир үйшүрип гөрсек нәдйәр? — дийип сала салдым.

— Мениңки-хә бир дүелик боландырам.

— Артандырам, артыкмаҗыны маңа берерсиң-дә? — дийип, ярым дегишмә салдым.

— Сениңки өзалам ярпасына. Менем одунымың артып галаныны ярпасына бермели боларын-да.

Мениңкем ики дүелик болан экен. Хасыр-хусур эшегиме-де агшам өңүне дөкмәге бир гуҗак селин йыгдым. Дүелери, эшегими алып гелйәнчәм, Солтанҗемал гара түнчеде чай гайнадыпдыр. Бир дөртгүл чөреги хем ода гыздырыпдыр.

Дашы гөк сырчалы күрүшгәми алып, одуң башына бардым.

— Аз-кем гарбанмасак, биз-ә өе-де ашып билҗек дәл, ханы! — дийип, Солтанҗемал кәсе ялы доң говурдагы хем дашының газети билен арамызда гойды.

— Әй, мениң-ә бирхили ишдәмем ёк — диен болдум.

— Ишдәң бардыгыны, ёкдугыны өзүм билйән, ал ханы!

— Әй, чөрег-ә менде-де бардыр...

Ол маңа шейле бир небсагырыҗылык билен серетди велин, утанҗымдан яна йүзүмиң нәхили боланыны билемок. Чөрегимиң ёкдугыны аңланыны шо бада дуйдум. Ол хем мениң утананымы аңды.

— Әй, хеммесем бир чөрекдир-дә, иййберсене, Еллы җан!..

Ах, Сәхра адамларының йүзи ялы гырмызы өвсүп дуран мыссык чөрек, сениң гурбаның болайын! Ачлыгымда, доклугымда сениң бирҗе дишлемиңи харласам — ол мениң гарагымы гапсын! Меслинден яна сени дабаны билен басгылап гечйән адам, гой, сениң бирҗе дөвүмиңе зар болсун!

Чыкалгы одунларымызы дүелере йүкләп угранымызда, гүн икинди еринде бир гөрүнди-де, ене булутлар онуң йүзүни япды. Агшам совугының мазалыҗа дүшенини деримиз сыныпп, оба угранымыздан соң сыздык.

— Ине, инди эшеге артлашаймасак, башга алаҗам ёк — дийип, Солтанҗемала серетдим.

— Бейтсек, бу җанаварың узынлы гүн ненини бурнундан гетирерис, Еллы җан!

Мен бу сөзлери ичимден макуллап:

— Эшек йүки еңил боланда соҗармыш, икимизи гөтерип билмез-ә өйтме — диен болдум.

— Әй, аял халкы агыр боляндыр. Еллы җан, нәме дийилсе-де олар өзүң ялы бигүнә оглан дәлдир, менем ак гуш дәлдирин...

Мен гениргенип, онуң йүзүне серетдим.

— Яңкы өвнүшиң-ә сенде гүнә ёкундысы боларлы дәлди...

— Ёк, ол айданларыма-ха ынанай, Еллы җан. Нәме догрымы айтсам, гызкам бир ёла тас гүнә эдипдим... Нәме болды дийсене, бизиң бир мугаллымымыз барды, адыны айдып отурмайын. Мен о вагтлар он бәш-он алты яшымдадым. Диййән мугаллымым хем болса бизден үч-дөрт яш улудыр-да. Ине, өзүне гөвни етик, мениң билен мыдама бәслешип йөрен бир гыз оңа ашык болды отурыберди. Менем оңа гөриплик эдип, ода-көзе дүшүберменми! Ол гызам мекдебе гейнип биленини гейнип баряр, менем. Онуңам гөзи мугаллымың ичинден гечип баряр, мениңем. Мугаллым ики хатар партаның арасындан дәхедем-дессемләп геченде, олам бир задыны ере гачыран боляр, менем. Мугаллым ере гачан задымызы эглип алып беренде, олам гөзлерини гүлдүрип, утанҗыран болуп, «саг болуң!» диййәр, менем.

Мен гыссанып хем-де бу тарыпы эдилйән мугаллымдан габанып:

— Ери, онсоң нәме болды? — диеними дуйман галып-дырын.

— Йүрегиме дүшүберди өйдйән, Еллы җан! — диййип, Солтанжемал җакгылдадып гүлди велин, бирхили бедениң говшап гитди. Шол махалам мүнүп барян эшегим күрүме бүдреди велин, гапдалымдан янашык гелйән Солтанжемал эгнимден тутаймадык болса, гүрпүлдәп йыкылжак экеним.

— Эшекден йыкылсаң, дүеден йыкыланданам эрбет болармыш, ахмал болмавери, Еллы җан! — диййип, ол хенизем элини эгнимден айырман гелйәр. Шол бармаша, бирден өзүницем аягы күрүме гитди велин, менем хасыр-хусур ики элим билен онуң саг элинден чекдим. Эшегимем сакга дурды. Солтанжемалың болса бир аягы күрүмде, эли болса мениң эллеримде болансоң, гермесатан болуп дур. Чеп элини хем маңа узатды велин, оны демме дартан ялы, өзүме бакан чекип алдым.

Голуң ичинде боламызсоң, гүн эййәм яшан ялы болуп гөрүнйәрди.

— Вий, нәме бейдип дурсуң-а? — диййип, Солтанжемал бирхили галагоплурак назар билен мениң йүзүме бакды. — Сениң-ә гөврәнем сандырап дур...

— Хова аязлы, Солтан...

— Вий, сен-ә асыл дурумсыз экениң — диййип, ол эллерини чекип алды. Гөвнүме болмаса, йүзи хем үйтгәйди өйдйән.

Күрүмли голдан чыкянчак, хич кимден сес чыкмады.

— Ханы, хәлки гүррүңиң ызыны айтсана — диййип хайыш этдим.

— Әй, ене бир гүн айдарын-да — диййип, Солтанжемал кейпсиз әхенде җогап берди.

— Шу вагт айдайсана.

Ол бахым ачылды.

— Хава, онсоң ол гыз мениң билен геплешмегини хем гойды. Бир гүн мен мекдебе окув башланмазындан өңрәк бардым, гөрсем янкы гыз мекдебиң коридорында шол мугаллым билен дур. Гирениме өкүндимем велин, олар гөренсоңлар, ызыма өврүлип гайдыбермегем бирхили гөрүп, гөвүнли-гөвүнсиз «салам» бердим-де, гапдалларындан гечип, класымыза гирдим. Бош класда нәме пикир эдип, нәче вагтлап отуранымы билемок, йөне.

— Сизе нәме боляр, Гаражаева? — диен сесе тисгинип гитдим. Гөрсем, бу янкы мугаллым. Ол мениң голайыма гелип, ене-де янкы совалыны гайталады, мен бүтинлей алжырадым-да:

— Әй, угрум ёк, келләм агыряр — диен болдум. Шонда зор билен йылгыржагам болдум өйдйән. Икинжи класда окап йөркәм, хакыкатданам, бир гезек келләм агырыпды. Шонда башга бир мугаллымымыз келләмден сыпалап:

— Бар, өйүңизе бар-да, бурчлы унаш ич бакалы, шонда дерревҗик гутулаярсың — диййипди. Бу мугаллым велин, келләмденем сыпаланок, задам диенок, йөне середип дур...

— Ери, ери, онсоң?

— Онсоң менем зат диййип билмедим, шол кемем болмандыр. Асыл, онуң гелинлиги Ашгабатда окап йөрен болса нәтжек!

— Бейлеки гыз соң нәме ишледи? Ярашдыңызмы?

— Ярашмасына ярашдык велин, тас икимизем оба гүррүң болупдык...

Шейдип, обаның четинден гирдик. Илки гөзүмизе илен зат Гытҗаларың гапысындакы улы үйшмелең болды.

«Бә, бу нәмекә?» диййип, бир-биримизиң йүзүмизе середишдик. Көне бүренжекли аяллар бимахал чак гапа йыгнаныберсе, говы гөрленокды. Онянча-да гуйының янында дуран огланжыкларың бири бизе тарап ылгады.

— Бушлук! Вейис гелди!

Вейис Гытҗаның адамсыды.

ДОКУЗЫНЖЫ БАП

Нуңна пәлван Аңкар агалардан район меркезине барансоң, гөс-гөни райисполкомың жайына гирди. Онуң даш гөрнүши хайбатлыды. Йүңжүмек гөк помазыдан тикилен көнерәк донуның үстүнден сары токалы ясы кемер гушаныл, онуң үстүнденем агар чәкмен гейнипдир. Аягы гызылбаш чокайлы, башы силкме телпеклиди. Дик гершиниң хөкрелендигине гарамаздан, бу лыбаслар онуң ховаласыны белент гөркезйәрди.

Исполкомың башлыгының гапысы гара гайышлы кабинетиниң өңүндәки отагда үсти язув машынкалы столуң

аңырсында отуран хүжжүк гара сачлы, уллакан ала гөзли овадан гелин яшула баш атды.

— Драссы! Заров! — дийип, Нунна пәлван ызлы-ызына сүңшүрды.

Секретарь гелин гүлүмсирәп, ене-де баш атды.

— Дила харош? Санжар сыясы ес?

Секретарь голундакы сагадына середип, гайышлы гапа үмледи. Шол махалам гоңрас гайыш пальтосыны елбегей атынан Санжар сыясының өзи гапыдан чыкды.

— Бах-ов, пәлван ага, салавмалейким!

— Валейким, гургунчылыкмы? Сениң яныңа гелипдим.

Санжар сыясы элини яшулының эгнине атды.

— Йөр, өйде чай башында гүрлешәерис.

Эмма Нунна пәлван нәме иш билен геленини өе етмәнкәлер, ёлда мәлим этди.

Санжар сыясы пикирленип баршына, кичеңрәк ховлының гапысында аяк чекди.

— Ягшы ниетиң бар, пәлван ага, йөне, ханы дүшүнишели: Көпек, биринжиден-ә, чөле шайыны тутуп чыкандыр, икинжиденем онуң еке болмазлыгы-да гаты мүмкин.

— Бе... Чен салгы билен Көпеги Диңли гуйының төверегинде-хә гөрен бар.

— Ханы, ичерик бир гирели, чай-пай ичсек дүшүнишерис-дә — дийип, Санжар сыясы ховлының гапысыны ачды. Гаража пальтолы, келлеси алажа папаклы 6 — 7 яшларындакы энайыжа оглан жайың гапысының агзында булара середип отырды. Бирденкә ол улы адам ялы, готдул-готдул эдип уграды-да, Нунна пәлвана «Салам!» дийип, элини узатды.

— Заров! — дийип, яшулы гатаңсы аясы билен огланың элжагазыны гысды.

Санжар сыясы оглунын келлесини сыпалады:

— Эжең өйдеми, Атам?

— Бибигүл эжемем бар.

Аяллар Нунна пәлван билен коридорда саламлашдылар.

— Гирибер, пәлван ага — дийип, өй эеси улы отагың гапысыны ачды-да, Бибигүле йүзленди.

— Обалар гургунмы, Аңкар ага месми? Дурсун дайза нәнең? Огланлардан...

— Оларың икисем салам айтды, кака... — дийди-де, Бибигүл бирден сожап башлады.

— Хабарым бар — дийип, Санжар сыясы гызының маңлайына элини гойды. — Харбы комиссариатда Нөкер Нерессәниң билдиришини гөрүпдим. Этжек алажың ёк. Ажы хабары, гараз бир гүн айтмалы. Ханы, көшешиң, бир чай ичелиң.

Райисполкомың башлыгы ядавлык билен яссыга гышарды. Ол Гызыл такырдан даң атып барярка гелипди. Соңкы ики гүнүң ичинде шол обаның узакдакы өри мейданларына айланыпды. Узак ёллары атлы сөкмек, онуң үстүне-де укусызлык яссыга гышаранда өзүни хас-да дуйдуряр. Бибигүл чай гетирйәнчә, какасы эййәм ымызганыпды.

— Сиз ичибериң — дийип, Бибигүл Нунна пәлвана ювашжа пышырдады. — Бахым турар. Чәйнегини басырып гояйын.

Мыхман жайың ичине гөз айлады. Белент потолоклы, улы отагың гайра йүзүни тутуп дуран тагта текже китапдан долуды. Илери бурчда үсти телефонлы иш столы гойлупдыр. Көнелишен уллакан эл халысы бүтин полы өртүп дурды. Гапының гайра гапдалында дивар билен бойдаш болуп дуран ялдыравук гара пежиң гызгыны Нунна пәлвана-да етйәрди. Отаг тәмизди.

— Санжар сыясы дийип йөрүс велин, диймезче-де дәл, башга ишиң болманда-да, бу китаплары агтарып чыкжагам болсаң, нәче йыл герекдир — дийип, Нунна пәлван пикир этди.

Өй эеси телефоның жыңңырдысына «хәх» дийип, еринден галып барды-да, трубканы алды.

— Хава, мен. Нәме? Гызыл такырда? Ери, онсоң? Бе, ол-а эрбет болупдыр. Хәзир барян, дүшүнишерис.

— Нәме хабар? — дийип, Нунна пәлван еринден дикелди. Эмма Санжар сыясы эййәм гапыдан чыкып барярды, ол диңе: — Мен гелйәнчәм, отур, пәлван ага! — дийди.

Жаң эден райкомың секретарыды. Онуң кабинетинде эййәм милицияның начальниги, райкомкомсомолың секретары, башга-да пәлванын яшларындакы, йөне ондан келте хем-де хортап бир яшулы хем барды.

Болуп гечен ваканы яшулы отуранлара гүррүң берип башлады.

— Биз Ахалдан. Колхоздан берлен справкамызам

бар. гөрерис дийсеңиз. Шу ерден шу ёл билен Хыва гечеңимизе дөрт хепде болды. Тапан-тупан харыдымызы дәнә чалышмага гидипдик. Өзүмизем алты адам, дөрдүси аял машгала. Ене-де өзүм ялы бир гарры. Олар хәзир гайракы гуйының янында отырлар, алты дүйәмиз барды. Шейдип, харыдымызы гечен ериңе жөвене, мәше, шала чалышдык. Худайы чагырып, ызымыза өврүлдик. Өңңин икиндинаралар Гызылтакыра бир мензил чемеси ёл галанда, ёлдан гүнбатаррага совулдык-да, кәлиң ичинде йүк яздырдык. Дем-дынч алып, дүе жанаварларыңам аягыны язып, илкагшам ай догансоң, ёла дүшерис дийдик. Гараңкы дүшмәкә, чай-пай ичип болуп, соң ай догарына-да гарашман, нәме үчиндир, бир якымсыз зады сызан ялы, хайдан-хай дүелере йүк уруп башладык. Ел шовлап уграды. Дүелери турзуп тиркешдирдик вели, гараңкының ичинде эдил гапдалымызда бир ат кишңеди. Зәхрәмиз ярылара гелди. Асыл телпеклерини чүмре гейнен дөрт-бәш атлы дашымызы габап дуран экен. Кишңән атың үстүнде отуран пыяда гырык сес билен:

— Хайсы обадан? — дийип гахарлы сорады.

— Биз Ахалдан — дийдик.

— Ахалың ниресинден?

— Гыпжакдан.

— Онда шейле, өңдәки үч дүе сизиңки, ыздакы үччүси бизиңки. Разымы, ёкмы, жогап бериң!

Разы болмамызда алач бармы? Жыңкымызам чыкарып билмедик, йүзлеринем гөрүп билмедик. Ине-де ярпы малымызы таладып гелшимиз. Аяллар аглашып отыр, менем, ине, сизиң яныңыза гелдим.

— Дүшүнишдик. Диңе бир зады дүшнүксиз, сиз бизден нәме делалат исләп гелдиңиз? — дийип, Санжар сыясы гашларыны чытды. — Гидишиңиңиз-ә бизе гөрүнмәнсиңиз, гайдышыңызам таламадык болсалар, гөрүнмән гечип гитжек экениңиз, инди нәме, шол таланчылары тапып, малымызы, йүкүмизи өзүмизе алып бериң дийжек болянызмы, яшулы?!

Гыпжаклы гожа алжырамады.

— Бей дийиб-ә гелемзок, ёлдаш. Бугдай, наныңыз болмаса-да, бугдай сөзүңизи эшидәермикәк дийип тама эдипдик.

— А таланчылары танажак болмадыңызмы?

— Биз гумун хайсы бир адамсыны танап чыкалы, ёлдаш...

Санжар сыясының гаты гызды.

— Шолар сизиң өз Гыпжагыңыздан болайжасын, яшулы? Бизиң гумумызда горкуп чөле чыкан екеже бир адам бар. Онуңам нирееде отлап-сувлаянына белет авчы хәзир мениң өйүмде отыр, дүшүнишдикми? Эгер-де ахаллы гарындашлары бизиң гумлуларымыз талан болса, онда биз дилимиз келте болмаз ялы, зерур чәре гөрердик. Намысың астында галмаздык. Эмма гин Гарагумуң голларында хер ерден гачып гелен мөжегиң болмагы мүмкиндир. Элбетде, биз олары авлажак боларыс. Хәзир болса сизе «саг-аман обаңыза барың» диймекден башга эдип билжек алажымыз ёк. Дүшүнишдикми?

— Дүшүнмез ялы гүррүң этмедиңиз — дийип, гожа жогап берди.

— Яшулы, мунча болаңына гөрә, документлериңизи хем гөрәелиң — дийип, милицияның начальниги оңа йүзленди.

— Шейдиң. Ине башбилит, ине-де справка.

Милицияның начальниги паспорта гарап, оны эесине узатды-да, эпинлери йыртылаңкырлан кагызы элине алды.

«...Справка берилди... Колхоз правлениеси тарапында шу колхозың члени Сапды Мерет оглуна, ондан өтрики, бу ёлдаш азык хажатлары үчин Хыва аргыша гидйәр, чүнки бу ёлдаш диңе өз хажаты үчин дәл, эйсемки бирнәче хожалыгың хызматыны битирмек үчин гидйәр, чүнки өзүнден башга-да секиз хожалыгың юмшуны битирмек үчин...»

— Диймек, сизи көпчүлик болуп, аргыша иберипдирлер-дә? — дийип, Санжар сыясы яшула тәзеден серетди.

— Өз гарным үчин гитмейәндигим, хонха, язылыпдыр ахыры!

— Ә-хә. Эрбет болупдыр. Гынаняс. Хер ничигем болса, таладан дүелериңизиң салгыны, тагмасыны айдып гидиң, эле салып билсек, колхозыңыза хабар эдерис.

— Элимизден алдыран үч дүйәмизиң бири-хә өзүмиңки болмалы. Өзем, чал келләм диң болса, оны бейдип гидерәерин-ә өйдемок. Шу гапдалдакы Үчөюк

обасында мениң улы оглум болмалы. Аталы огул болуп, ата-бабамыздан мирас галан халал дүйәмизи гаракча алдырсак, шу ак сакгала нәлет окалсын! — дийип, яшулы тасанжырап еринден галды.

— Дуруң ханы, дүшүнишелиң. Үчоюкда оглуңыз болмалы? Ким диерлер оңа?

— Перме мүдири, Сапдыев диерлер. Адына-да Көпек диерлер. Танадыңмы?

— Әх-хә! — дийип, Санжар сыясы яшула гөзлерини дикди.

Отуранлар бир-бириниң йүзлерине середишдилер. Хышы-вушы көпелди.

— Асыл сиз өң шу ерде — районда ишлән Көпегиң какасыдырын дийсеңиз-ле?

— Болубилсек шонуң өзүдирис. Догры, оглум озал шу ерде ишләндир, томсуң аяграгындан бәрем перме мүдири болуп ишлейәндир. Хеммәңизем танаянсыңыз-ла.

— Хава, хеммәмизем йүзүни танаяс. Йөне биле ишлешсегем, оглуңызың йүрегини танамаян экенимиз — дийип, райкомың секретары жогап берди.

Яшула дуйдансыз шарпык чалнан ялы болды.

— Нәме болупдыр танаман?

Санжар сыясы яшула йүзленди.

— Онуң горкуп, обаны терк эдениниден бихабар болара чемлиңиз, яшулы?!

Сапды аганың ичине гиден гөзлери ханасындан чыкжага дөнди.

— Мениң оглум... Горкак?

— Диңе бир горкагам дәл, ол колхозың улы байлыгыны эелерине санап табшырман, хасаплашман гидипдир! — дийип, райкомың секретары галамыны стола тыркылдатды.

Яшулы чеп элини маңлайына бат билен урды. Гөзлери, ичинден от чыкан ялы элхенч ялдырап гитди. Йүзи дув ак болды-да, ак сакгал сандырап уграды. Сеси-де эндирәп чыкды.

— Дийилйән зат чын болса... мениң оба барарлык йүзүм галмандыр... Огул! Огул! Яшының соңунда атасының йүзүни ере салан огул!.. Энесиниң ак сүйдүни харама чыкаран огул!..

Он-йигрими минутдан соң Сапды ага Санжар сыясының өйүнде Нунна пәлваның гапдалында ичини хүмледип отырды.

Елдашларыны йүкли дүелери билен обасына уграданда, Сапды ага шейле дийди:

— Мен оглумың янына гитжек.

Эртеси болса гүн догуп-догманка, ол Нунна пәлван билен ызына — Гызылтакыра тарап ёла дүшди.

Шу гүн оларың район меркезинден угранларына дөрт гүн. Гызылтакырдан угранларына болса, үч гүн болупды.

Кервениң таланан еринин төверееклеринде ыз-тоз ёкды. Шол агшам өсүп уграан шемал даң атансоң ятыпды. Соңкы гүнлер болса ачык гүн, аязлы хова довам эдйәрди. Яшулулар шу гүн гушлук галанда, Динли гуюсының еңсесинде ат хем-де дүе ызларына саташдылар. Оларың пикириче, бу я-ха дүйинки, ёгсамам өңки агшамкы ызлары. Йөне башга бир зат велин айдың болды: адырсавлыкда Сапды ага өз дүесиниң ызыны танады!

Ики гожа чөле атлы-яраглы чыкманды. Догры, оларың херсиниң билинде аксаплы пычаклары барды, йөне буларың даш гөрнүши гачгаклары тутмага баряна меңзәнокды, оларың икисиниң улагы бир гарры гөхертди.

Ызлар Динли гуюсының еңсеси билен гүндогара бакан гитди. Атларың ызы такырда-да билдиренсоң, яшулулар ыза дүмтүнип эгленмели болмаярдылар. Гышын гысга гүни өйләне сананда, телпер жамың дүйби ялы кичирәк голуң ичинде ызарланып барыляңларын чай ичен ерлерине етдилер. От якылан ериң гапдалында чакырдан бошан бир чүйше ятырды. Нунна пәлван чүйшәниң агзыны ысгап гөрди-де:

— «Ашгабат гүйчли экен» дийди.

— О зәхримардан сенем дадямын? — дийип, Сапды ага сепригини йыгырды.

— Моданам билен сетанда-сейранда бир чакышдыраймам барды.

— О нерессәң адыны эшидйәдик, бейлекилең жаны саг болсун, алач ёк.

— Эй, огул бар — огул бар. Икиси бир атаның, бир энәниң перзенди диер ялам дәлди. Моданам билен дешдиреңиңде, Готур хан йөне бир кейпиң ёк вагты, ясалаян бир зат ялыды...

Бу сөзе Сапды ага дөрт гүнүң ичинде илкинжи гезек агзыны йыршартды. Эмма йылгырма узага чекмеди. Огулдан гүррүң чыканда, онуңам оглы ядына дүшен болса герек.

Шу ерден ызлар өңки угруны бирнеме үйтгедип, демиргазык-гүндогара гөнүгйәрди.

— Габат өңүмизде Кыркгуйының ойы болмалы. Булар шол ойдан совлуп гечмекчи болупдырлар — дийип, Нунна пәлван чаклады.

— Ызлар гитдигиче тәзеленйәр, дүели болансоңлар, дүелерем йүкли болансоң, хаял йөрейән боларлы — дийип, Сапды ага сесленди.

Гич икиндин ызлар Кыркгуйының габат гайрасындан догры гуя тарап өврүленде, яшулулар аяк чекдилер. Буларың пикирине гөрә, өңден барянлар Кыркгуя сув алмак үчин, ёгсамам шол ердәки чопанларың агзыны ысгап гөрмек үчин я-да олардан хурушлык алмак үчин совләндырлар.

Озалдан чекилен план боюнча, яшулулар әтияжы элден бермезлик үчин, нәхили херекет этмелидиги барада ене бир гезек жикме-жик геплешдилер. Булар хич кимден гачгакламалы дәлдилер, «Сиз ким» дийип, хич кимден сорамалы хем дәлдилер, өзлерине шүбхе дөредәер ялы гүррүнем этмели дәлдилер, булар «аргыша, сатыг-сөвда» этмәге барян гожаларды. «Харытларыны» дәне болса-да, довар болса-да, «чалышмакчыдылар». Буларын шейле адамлардыгыны оларың справкалары-да тассыклаярды.

Яшулулар ызлары ызарлап, Кыркгуя голайладылар-да, гүнбатардан өврүм эдип, гараңкы мазалы гатлышанда Динлигуйы тарапдан оя индилер... Итлер үйрүшип, олара бакан эндилер. Атларың кишнейән сеслери билен бирликде, ятагы долдурып ятан сүри билен белент утуилы гуйының аралыгындакы күмеден гара телпекли узын бир адам чыкды-да, гелйәнлере бирсалым сын эдип дурды-да, ене күмә гирди. Онсон башга бир яшулы дашарык чыкды. Нунна пәлван оны деррев танады.

— О-хов, Жапар ага, салавмалейким!

— Валейким, гелеверин. Нунна пәлван, асыл сенмидиң?

— Хавва, сакгалдаш билен Тежене баряс. Бугда-я дәл, арпа-да атлы болды, бизем пыяда. Өңлер йылда бир гезек аргыш этсек, бир йыллап ийжегимизи гетирйәрдик, инди габахатлык болды, нирeден гысым-пенже гарбап борка дийип сер-сепил болуп йөрмели...

— Ол-а шейледир, пәлван ага... Дүшүң, чай ичиң...

Күмәниң ичинде бири ардынжырады.

— Бизден башга-да мыхманың бар ялы-ла, «Мыхман мыхманы гысганар, өй ээси икисинем» дийлиши ялы, биз йүк яздырып дурармыкак? — дийип, Нунна пәлван чопана сала салды.

— Эй, бир түнче чай сизе-де етер-ле. «Мыхман өз рысгалы билен гелер» дийипдирлер...

— Чопан ага, бейле гысык болмазлар, хер халда, түркменчилиги унутма ахыры, бизе-хә сөвүш этмелиң, инди яшулулары бир сыла! — дийип, күмеден бири өзүне гөвниетижилик билен гыгырды.

Нунна пәлван гүлен болды.

— Догры айдяң, ягшы йигит, шунча мыхман болуп, бир ищеклик хатырамыз ёкмыкан-айт?

Илки «ягшы йигит», онуң ызы биленем хәлки гара телпекли, узын адам күмеден чыкып, яшулуларың янына гелдилер. Саламлашдылар. Дүйәниң йүкүни дүшүрип башладылар. Шол махалам гөзүниң гытагы билен күмә назар салан Сапды ага күмәниң ортасында якылан өлүгси одуң ышыгына бир-бирине сөелги түпеңлери хем-де... Көпеги гөрди. Көпегем... какасыны...

Олар бир-бирине тарап уградылар... Көпек какасының йүз-гөзүниң нәхили гөрнүшдедигини гөрүп билмеди, ол дине өзүне догры середилйәнини гөрди.

— Ка-ка?

— Ме-рез!

Иңңән юваш, эмма шейле газаплы чыкан бу сес Нунна пәлвана дага етдими я-да етмедими бу белли дәл, йөне гара телпекли, узын адам бир зады дуян ялы үшерилип, күме тарапа шүбхели серетди, эдил шо бада-да гапдалында эгин деңләп дуран Нунна пәлваның ярым метрлик ак саплы пычагы онуң дөшүне дирелди. Шол бир вагтың өзүнде-де хәлки «ягшы йигидиң»: «Ах!» диен сеси эшидилди, Жапар аганың чеп әңи назарлап салан гүрзи ялы юмругы оны серрелдипди. Чопан агыр гөвреси билен онуң дөшүниң үстүне атланыпды.

— Ине, саңа сөвүш, харамзада!

Ниреденди гелен чолук бу гөрнүше аңк-таңк болды. Нунна пәлваның гаирылып, чолуга бир-затлар диймекчи боланам шолды велин, дөшүнде пычак гезелип дуран гара телпекли, узын пыяда сычаның үстүне товусжак пишик ялы ашак эгилди-де, күмә тарап юмлукды, йүзүниң угруна барып, түпеңе япышды... Эмма ызына өврүлип

билмеди, кебзәң ортасындан чүмен ак саплы оны буруп йыкды...

Ай догуп, гушлук ерине галанда, эллери аркаларына данылгы пыядаларың херсини бир дүйәниң үстүнде кеңдир йүпе сарап, бутнамаз ялы этдилер. Уграбермели боланда, Сапды ага Нунна пәлвана йүзленди.

— Сениң билен чолук йигит өтәгитсин. Ол гелйәнчә, мен Жапар ага көмеклешерин.

— Олам боляр — дийип, Нунна пәлван разы болды:

— Мени Санжар сыясының эдарасындан я-да өйүнден тапарсың?

Сапды ага сесини чыкарман, хич тарапа серетмән, күмә бакан йөнелди, гожа аглаярды...

ОНУНЖЫ БАП

Шейле бир гөрнүши гөзүңизиң өңүне гетиржек болуң: саг элини бойнундан асан эсгер ич ишикде — тәримден асылгы сурата гарап дур. Ол сурат йылгыряр. Бирденкә болса сурата жан гирйәр-де:

— Салам! — дийип сесленйәр. Эсгер ювашжа баш атяр.

Бирденкә ол сурат йылгырмасыны гойяр-да, йүз-гөзүни гамашдырып, эсгере йүзленйәр.

— Сен ким боларсың?

Эсгер ажымтык йылгыряр, онсоң ожагың гапдалы билен гечип, суратың өңүне баряр-да, улудан дем алып, гөзлерини юмяр. Яшлыгының ялңыз ядыгәри болан сурат гөзден гайып боляр...

Вейис өйлерине геленде, шейдипдир дийип гүррүң эдйәрлер.

Менем Вейисиң аграс хем-де дүнйәниң аладасы синен йүзүни илки гезек гөренимде, хәзирки отуран Вейиси дәл-де, өңки Вейиси гөз өңүме гетирдим. Ол бириниң екесиди. Ләлик өсмегиниң хем шундан гелип чыкан болмагы мүмкин. Бир гезек башлык она:

— Йигит чыкып, өйли-ишикли болдуң, бир сүрә чолук эдип иберейин — диенде, Вейисден озал онуң эжеси өргөкден гелипди.

— Мениң оглум чолук болмаз, ол улы окува гидип, гуллукчы болар.

Тизликде Вейис, хакыкатданам, Ашгабада гидип, окува гиренмиш диен хабар яйрады. Бүтин обада онуң ялы ерде окап йөрен адам ёкды, онуң үчин-де нәче вагтлык окува, нәхили окува гидендигине гарамаздан, адамларың Вейис барадакы пикири бада-бат үйтгеди.

— Шекериң оглы улы гуллукчы болжакмыш? — дийип гүррүң эдйәрдилер. Шекер эже бу гүррүңлери эшиденде, мөнча болуп шейле диййән аяллара:

— Сизе-де несип этсин! — диерди.

Бир гезек ол маңа өз адындан оглуна салам хаты яздырды. Хаты букжа салдым-да, оглунын адресини сорадым.

— Адрыс-падрысын-а билемок, йөне «Ашгабат шәхери, Халмырадуф Вейисе говушмалы» дийсең говшурарлар — дийип, Шекер эже чыны билен жогап берди.

— Дайза, Ашгабат дийилйән бизиң Үчоюгымыз дәл, ол ерде ким сизиң оглуңызы танаяндыр өйдйән? — диемде, ол гаты гөрди.

— Танамаз ялы, Вейис жан чолук я-да чопан дәл, улы-улы адамлар биленем таньшдыр...

Бахым үч айлык курсы гутаран Вейис обамыза ветфельдшер болуп гелди. Онуң дурмушында, өзүни алып баршында кәбир үйтгешиклик пейда болупдыр. Биринжиден, ветфельдшер сагатлы ятып, сагатлы турярды. Ир билен өйлерине барсаң эжеси шейле дийййәрди.

— Оглум 8-де туряндыр.

Вейис оя ятанам болса, секизе ченли турмаярды.

Икинжи бир үйтгешиклик, ол нахары гара өйлериниң гөзенегини тутуп дуран столуң үстүнде ийййәрди, серетсең столуң бир тарапында өзи, бир тарапында-да гелин отурандыр. Шекер эже болса олара нахар әберйәндир.

Ах, онуң нәлер «улы адамлара» өйкүнеси, «улы адам» боласы гелйәрди! Бир гезек гапан гурмага гидемде, мен бир голуң ичинде Вейиси гөрүп, ол акылындан азашайдымыкан дийип горкдум. Голуң ичиндәки сазакларың үстүне бир затлар атыпдыр, папагыны элине алыпдыр, өзем дик дуран ериндеи янкы сазаклара йүзленип, «доклад» эдйәр.

— «Ёлдашлар! Бизиң эсасы максадымыз коммунизмдир. Шонуң үчин, окамак, окамак ве ене окамак герек...»

Шей дийип, гаты сес билен гүрләп дурка, бирден ол мени гөрди.

— Нәме ишлейән-айт? — дийип сорадым.

— Доклад этмеги өвренйәрин — дийип, ол җогап берди. — Ёлбашчы болҗак болсаң, илки билен, доклад этмеги өвренмели ахыры!..

Хәзирки Вейис бир йыл мундан озалкы Вейис дәлди.

Ол ярым йыл шундан озалкы Вейисем дәлди.

Вейислериң өйүне үйшен мәхелле кем-кемден азалышып, ахырсоңы онуң янында үч-дөрт саны оглан болуп галдык. Гытҗа-да үзнүксиз чай дашамакдан дыныл, гайын энесиниң гапдалында отырды.

— Гүррүң берсене Вейис? — дийип, мен ондан хайыш этдим. Ол ажымтык йылгыран ялы этди-де, үсти бир гысым теммәкили газети чеп эли билен өз янына чекди. Газетиң үстүне дызыны гоюп, теммәки долар ялы бир бөлек газети йыртып алды.

— Гетир, мен долап берейин — дийип, газете элими узатдым.

— Ах, Еллы! — дийип, ол ене-де ажымтык йылгырды. — Хәзир сен чилим орап берсең, индикини ким орап берер, мениң янымда чилим орап берйән адам мыдама тапылып дурмаз ахырын. Өзүм өвренишмели боларын, чилим оранып билмесем...

— Ясалгы папирус көпелер-дә, Вейис жан, — дийип, Шекер эже гөвүнлик берди. — Санҗар сыясыдан хайыш этсең, тапып бермезмикә, оглум, ол сени танаяр ахыры.

Вейис кынлык билен оранан чилимини ызлы-ызына дартып, бирнеме ынҗалды.

— Нәме гүррүң берейин, Ёллы? Гөрен затларымымы? Билйәрмиң, өңлер обамыза кино геленде, киночыдан:

— Урушлы киномы я-да урушсызмы? — дийип сорардык.

— «Урушлы» дийсе, бегенердик.

Онсоң:

— «Бизиңкилер еңйәрми я-да аклар?» дийип сорардык.

— «Бизиңкилер еңйәр» дийсе, эл чарпышардык. Мен инди ким еңйәр дийип айдайын. Мен Москваның этеклеринде урушлы киноны дәл-де, уршуң өзүни гөрдүм. Ериң ярылышыны, токайлара бүренип отуран обаларың яндырылышыны, асманда от алан самолётларың буругсап гайдышыны, адамларың палач ятырылан ялы гырлышыны гөрдүм. Тоздурылан обалар билен янян токайлар, энрейән энелер билен чырлаян чагалар мениң

гөзлеримде бакы галар! Пикир эт: Гитлериң уммасыз гошуны, оларың союздашлары зовал гөрмән диен ялы санлыжа хепдеде Москва дыкылып гелди. Москваның гырак-буҗаклары бомбаланып башланды. Гитлер өз гошунларының Москвада болҗак еңиш парадында этҗек докладыны тайяр эдйәр, а биз? Биз болса шейле диййәрис.

— Ызымызда Москва бар!

Бу нәме диймек? Бу «өлмәге хакымыз бар, эмма ыза чекилмәге хакымыз ёк» дийилдиги. Бу «биз өлмеги башарямзок» шаряс, эмма Ватаны элден гидермеги башарамзок» дийилдиги. Мениң гахрыман боласым гелйәр дийип гөрешйәнем ёк, решйән ёк, мен орден алмакчы дийип гөрешйәнем ёк, өленлер соңкы деминде «Москва, сениң үчин өлйәрин!» дийип жан берйәр, дирилер «Москва, дирикәм душман үстүми басып, саңа тарап гечмез!...» дийип касам эдйәр.

Москваның алкымында Волоколамскде есир алнан бир немец билен эдилен гүррүңи айдайын.

— Сиз бизи йигренйәрсиңиз, шейле герек? — дийип, бизиң комиссарымыз ондан сорады.

— Хава, биз комиссарлары, коммунистлери йигренйәс.

— Нәме үчин?

— Коммунист боланыныз үчин.

— А коммунистлер сизе нәме яманлык этди?.. Олар сизиң үстүңизе чоздумы?

Немец эгинлерини силкди.

— А Гитлер болса бизиң үстүмизе чозды. Диймек, ким яман: Гитлерми я-да коммунистлер? Гөрдүңизми, Гитлер сизиң аялыңызы дул гойды, чагаларыңыз бармыды?

Узын немец ики бармагыны ёкарык галдырды, кисесинден машгаласының суратыны чыкарып, бир зат-бир зат дийди-де, мөңңүрип башлады.

Диймек, ол немец нәмәниң хатырасы үчин сөвешйәнини биленок. Мен болса нәме үчин сөвешйәними билйән. Шонуң үчинем, биз олары Москва гойбермедик.

Шекер эҗәниң иркилйәнини, Гытҗаның хем бизе месе-мәлим аларылып бакяныны гөрүп, еримизден турдук. Вейис хем бизиң билен биле дашары чыкды. Үчйылдыз дик депә чыкыпдыр. Ачык асманың совук йылдызлары барха ашак дүшүп барян ялыды. Ере эййәм

гырав дүшүп башлапдыр. Шинелини елбегей гейнип чыкан Вейис дик депә гөз дикип дуршуна:

— Асман нәхили овадан! — дийип сесленди. — Серетсене, гардаш, нәхили имисалалык! Жаханда жең гидйәне мең зәнок. Дурмуш нәхили гөзел!

Вейисиң гөзлериниң гөрйән, онуң гөвнүни гөтерйән затлары: дуры асманы, парлак йылдызлары, гапдалдакы депесине гырав дүшен аланлары, айың сүйт ялы айдынлыгында улы ойы долдурып тегеленип отуран секиз ганат өйлери менем гөрүп дурдум. Эмма бу гөрнүшиң ажайыплыгыны Вейисиң дуйшы хас гүйчли экен. Мен инди-индилер шол гижәни, Вейисиң назарыны дик депә тутуп, шар гара болуп гөрүнйән асман билен онуң ак йылдызларыны сынлап дуран пурсадыны гөз өңүме гетирҗек боларын. Ажы дәриниң ысы билен харбы тупаның тот-тозаны синен боз шинелини ясгынжак атынан, саг элини бойнундан асан яш йигит өз өйүниң гапысында Үчоюгың парлак йылдызлы асманына середип дур, шол середип дуршуна-да:

— Жаханда жең гидйәне мең зәнок. Дурмуш нәхили гөзел! — диййәр.

Арадан бирнәче гүн гечди. Тәзе йылың — 1942-нжи йылың өңүсырасында мен Вейис билен биле район меркезине гитдим. Ол хайсыдыр бир комиссиядан гечмели ишим бар дийип айтды. Бизиң гапдалымыздакы аланлыгың үстүнде аяк чекдик. Вейис ызына гарап, чилим оранмага дурды. Онуң саг эли хенизем бойнундан асылгыды, йөне гипсленен голуның бармаклары херекет эдйәрди.

Гымылдаман оба гарап дуршуна, узын чилимини соруп түкетди. Яңы доган гүнүң шөхлеси песликдәки обамызың үстүнден гечип, бизиң дуран депәмизиң гершине чайылды. Мен Вейислериң өйлериниң гапысында Шекер эжәниң бизе тарап середип дураныны гөрдүм.

Депеден ашак дүшүп уградык. Такыра инен бадымыза, чал эшегим хемишекилери ялы дикгирдәп башлады. Вейис сесини чыкарман, гапдалымдан йөрәп бардырды.

— Ишини гутараныңдан соң, биле гайдарыс-да, мен-ә я-ха почтада, ёгсамам магазинде боларын — дийип, Вейисе йүзлендим.

— Сени тапарын — дийип, ол гысгача жогап берди. Ёлда бар эден гүррүңимиз шо болды.

Почта сумкамдакы хатлары табшырдым. Шоңа ики эссерәк хаты хем кабул эдип алдым. Олары гыссаглы гөзүмден гечирип дуркам, бирден таныш язга гөзүм илди. Бу Иллиниң хатыды. Мен онуң өзүни гөрене дөндүм! Хаты басымрак эжеме гөркезесим гелйәрди! Шонуң билен бир вагтда-да, букжаны ачмага бирхили үйшеййәрдим. Оны чеп кисәме салып, бейлеки хатлара серсалып башладым. Ине, мениң адыма ене бир хат бар. Пәлван Готурдан!

«С а л а м к ә р д е ш !

Мен Гызылтакырың өңки почтальоны, хәзир болса гвардия ефрейторы Пәлван Готурдан хемме танышлара солдат саламы болсун! Шу хаты окан бадыңа, гөни Пүрсяның нахарханасына бар-да, шол отуран столумызда мениң саглыгыма йүз грам гөндер. Эгер Пүрсян ичги ёк дийип шалтай-палтай этжек болса, мениң адымы тутай. Көпейоглы, тапбермәбилшинден тапбермесин. Мен оны буйтар-суйтар эденде, тас енжипдим.

Кәрдеш, мен хәзир оборонда дуруң. Ики сагат шундан озал болса бир немеци түңңертдим. Арамыз 100 метрден узак дәлди. Мен-ә горпуң ичинде, олам снарядың зарбына орта билинден дөвлен берёза дуланды. Онуң автоматының нили маңа дикилги, мениңкем оңа. Келләми галдырдыгым, жам папагымың депеси сыкылыклаберйәр. Мениң атян окум болса берёза дегйәр. Ахырсоны, жам папагымы келләмден айырдым-да, гайра янымда гойдумам велин, ол патлап аягымың янына дүшди. Менем берёзаны нышаналап ятырын. Ине, бирден душманым берёзаның гапдалындан келлесини аз-маз галдырды. Мен болса ятандырын. Яңкы келле ене бирнеме ёкарык галды велин, автоматымы бошадып гойбердим. Гөни гызылөдегиң үстүнден парран гечен болса нәтжек! Бир атан-сатан болуп дуран шиллиң узын немец экен. Ине, шейдип, өмрүмде илкинжи гезек адам өлдүрдим. Өз-ә элхенч болян экен. Нәтжек, башга алач ёк, өлдүрмесең, олар сени өлдүржек.

Боля, кәрдеш, сагжа бол. Ене жүбимде бир таг-та кагызым-а бар велин, олам өйүмизе хат язмага герек».

Гүнортанлар Вейисе душдум. Хачан гайдарыс дийип сорамда, ол улудан бир демини алды-да:

— Сен екеже гайдыбер, гардаш — дийди. — Мен болса ене-де гелен ериме бакан гитмели. Бармакларым ене-де мәшәни гысып билжек.

— А сен өйүңизе ене фронта гитжегиңи айдып гайдыпмыдың нәме? — дийип, онуң йүзүне чиңерилдим.

— Ёк. Айтсам эжем бозуларды. Ол маңа агыр дүшерди. Йөне сен: «Комиссия гошунчылыга ярамлы дийипдир» дий-де, эжеме айдай, гардаш.

Мен илки Вейис оюн эдйәрмикә дийип пикир этдим, эмма оюн дәлдигини Пүрсяның нахарханасында отыркак билдим. Ажөзе диен ялы адама йүз грам ичдик. Вейис ене-де чилим оранды. Бирсалым дымып отурды-да, маңа йүзленди.

— Гардаш, икинжи гезек гитмек өңкүден хас агыр дегйәр. Жуда агыр дегйәр. Йөне обада галмак маңа ондан-нам агыр. Аңсаңам, аңмасаңам — нәмүчиндигини сорама. Ене-де бир хайышым: эжеме кәмахал одун-чөп көмегини эдип билсең, миннетдар болардым. Несибәмизде бар болса, о гүнлере етсек, эден көмегиңи унутмарын. Еллы жан!..

...«Пыланы акыллы», «пыланы акылсыз» я-да «пыланы багтлы», «пыланы багтсыз» диййәрлер. Мениң адамлара бейле кесгитлеме берерлик ягдайым ёк. Хер ким өз акылының ызына эерйәр. Хер кимем өзүниңкини мамла хасап эдйәр. Аслында, «мен акмак» диййән адамам ёк.

Хер ничик-де болса, адамларда парх бардыгы белли. Ине, мен Вейис билен хошлашып, оба уграмда, шу пикирлере гарк болдум. Мен Вейис билен Гытжа хакында пикир этдим.

Вейисе хич хили комиссияның «Сен ене-де фронта гитмәге ярамлы» диймәндиги айдыңды. Фронта гитсем дийип йүрегиниң бөкүп дурмаяндыгы хем онуң өз айдан сөзлеринден мәлим. Элбетде, ол Гытжалы гүррүңи эшидипдир. Мен муны соңкы гүнлерде онуң өз өйлеринден башга ере чыкмаянлыгындан аңладым.

Бирденкә-де Солтанжемал яда дүшди. Догружамдан гелсем, илки-илкилер бу гелниң бәлчиклигини мен тас ециңкеллелик хасаплапдым. Эмма шо-ол бир гезек одуна гиденимизде, ол ичини дөкди. Онуң нәхили адамдыгыны хем шонда танап галдым! Гытжа барада ол, гөр, нәхили ягшылык билен сөзләпди!

Такырың ичинде гидип барярын хем-де «Ах, Солтанжемал, Гытжа-да сениң ялы болаян болса, нәхили говы болжак экени!..» дийип, ичими гепледйәрин. Онсоңам өз-өзүме: «Еллы агсак, сен-ә Гытжаны язгарып акыллысыраяң вели, өзүңе душжак гелин нәхили боларка?» диййәрин: «Ынсаплысы болаверсин».

Шу ерде-де, хәлки, Иллиниң хаты гүпбе ядыма дүшди. Деррев кисәмден алып, букжаны эмай билен ачдым. Илки гөзүме илен зат букжаның ичиндәки башга бир кичижик сары кагыздан эл билен ясалан букжа болды. Онуң дашында «Кейкере говушмалы» диен язгы бар.

Иллиниң бизе язан хатыны илки гезек окап, аркайынлык билен дем алдым. Агам саг-гургун. Айдышына гөрә, бизден башга аладасы хем ёк. Чеп аягының балдырындан дүшен гылтызжа яра санлы гүнде битипдир. Кейкер хакында велин бу хатда келам агыз сөз ёк. Боляр. Мен кичижик букжаны Кейкере говшур дийип өз гыз жигим Женнете берәерин.

«Бе, хемме кишиң өзүм ялы дәл-ов, хемме кишиниң йүрегиндәки мецки ялы агзында дәл-ов» дийип ойланярын. «Асыл, бу Иллимиз дек гезмейән экен-ов, асыл, Кейкер кәте «агаңдан хат гелйәрми?» дийип сораяр диййәнле».

Нәме дийселерем, дурмуш гызыклы зат. Еңил задa дәл, йөне вели, гызыклы.

Ери, агамың хатыны окаса, Кейкер нәхили боларка?

Ёк, хер ничик-де болса, дурмуш гызыклы, адамлар! Элбетде, гызыклы боланы үчинем, Илли дагы узакда сөвешип йөрендир. Вейис: «Адамлар орден үчин сөвешенок» дийипди ахыры.

ОН БИРИНЖИ БАП

Бир мүң докуз йүз кырк икинжи йылың феврали. Алабахарың өңүсырасы. Узакларда бир ерде уруш секиз айлап диен ялы довам эдйәр. Революцияның илкинжи юрды секиз ай бәри өзүниң ганхыяман душманы билен сөвешйәр. Кән-кән гелмишеклериң дабаны астында депеленен Руссияның топрагында секиз ай бәри ган дөкүлйәр.

Душманың Москваның этеклеринден ыза сердпдирі-

лендиги барадакы хабар Гарагума-да бада-бат гелип етди. Эмма фронт гин. Севастополың, Кавказың себтинден галагоплы хабарлар гелйәр.

Уруш хачан гутарар диен совала инди хер бир адам жогап берип билйәр: хачан душманы еңсек, шонда уруш гутарар.

Адамлар яшаярдылар, ишлейәрдилер, чыдаярдылар хем-де пикир эдйәрдилер.

Хәзир гыш гижеси ярымындан аган болса-да, Санжар сыясы кроватың үстүнде ятан еринде чилим чекйәрди, кроватың гапдалындакы тумбочканың үстүнде гойлан күлданың ичиндәки ярпысы чекилен, бирки гезек сорулып ташланан «Казбегиң» пүчеги барха көпелйәрди.

Диймек, Санжар сыясы пикир эдйәрди.

Янашык кровать бу гезек хас гүйчлүрәк жыгылдан-да, райисполкомың башлыгы яңы отлан чилимини дер-рев күлдана ташлап, ызына гаңрылды. Эмма онуң аялы эййәм ёрганыны дүйрлешдирип дурды.

— Чекибер, түтедибер, ол отага гечип ятжак, сыясы! — дийип, аялы гырылжык сес билен айтды.

Санжар сыясы өзүниң гүйчли голларыны аялының ёгын билинден орап алды-да, оны зордан өзүне бакан дартды:

— Гойдум, гойдум, Анна Самойловна, багышла!

Алты путлук аграмы билен адамсының балдырының үстүне чөкен мапрач аял баш даңысыны дүзедишдирип дурка:

— Адымы сен бери догры тутайсан-а — дийип, бу яшдакылара гелишмейән нәз билен сесленди. — Гызкам, гелинкәм-ә адым Айнагөзелди, инди хем Анна Самойловна болдум.

— Мениң Айнагөзел диеним биленем, барыбир иллер инди саңа Анна Самойловна диймәге эндик эдипдирлер — дийип, Санжар сыясы йылгырды.

Гоншы отагдакы телефоның довамлы жыңңырдысы Санжар сыясыны еңиллик билен кроватдан дүшүрди. Ички геймимдәки эпей пыяда бир ардынжырады-да, трубканы гулагына тутды.

— Мен диңлейәрин!

Түркменистан ССР Халк комиссарлар Советиниң башлыгының таныш сеси эшидилди.

— Гич ягшы, ёлдаш Санжаров! Ятырмыдыңыз? Багышлаң. Вагтында ятып, вагтында туруп билйән болсаңыз ягшы. Йөне башга бир зат яман: үстүңизден шикаят эдип гелйәнлер бар.

Санжар сыясы трубканы бейлеки гулагына гечирип, ынжалыклы отурды.

— Шикаят? Ол ким? Нәме хакда?..

— Гөчмек меселеси хакда, ёлдаш Санжаров. Биз сизиң билен бу барада озал аз-кем гүрлешипдик. Сиз бизи аркайын эдипдиңиз. Ики-үч сагат шундан озал мен Үчоюк обасындан векил болуп гелен яшулыны кабул этдим. Сиз ол ерде нәмелер эдип йөрсүңиз, Санжаров?! Мейлетинлик принципиниң гөдек позулмагы билйәңми, нәмелериң үстүнден элтер? Дур энтек, диңле: гөчмежек адамлары зор билен гөчүрип болмаз. Эмма дүшүндирилсе, шол пикирли адамлар хем өзлериниң юрдуң бәхбидинден йүз өврүмезлермикә диййән. Колхозлары нәхили гуранымыз ядыңдадыр. Ядыңда болса, шол дөвүр биз үчин адамлар үчин ишлемегиң илкинжи мекдеби болупды. Мен сөзүми гутарян. Ерли советлери, активистлери пейдаланың, дүшүндириң, дүшүндириң, ене дүшүндириң! Гижәңиз рахат болсун!

«Дүшүндириң, дүшүндириң, ене дүшүндириң!»

Санжар сыясы шу сөзлери дашындан гайталап, ятылян отага барды. Движок билен ишлейән электрик станциячыгы эййәм ятыпды. Оңа дерек гиң әпишгәниң аңрысы ягтылып башлан ялы болуп гөрүнйәрди. Санжар сыясы отлучөп чакып сагада серетди. 2.39. Әпишгәниң галың тутуларыны бир яна серпди. Әпишгәниң ёкаркы гөзжагазыны ачанда арасса, чигрек хова онуң дерчирән маңлайына урды.

Ол ене-де «Казбеге» элини узатды.

— Гаты кәедилерми, сыясы? — дийип, адамсының херекетлерине небсагырыжылык билен сын эдип ятан Анна Самойловна аладалы сесленди.

— «Саг бол-а» айданоклар...

Аялы башга зат сорамады. Санжар сыясы болса чилимини әпишгәниң гөзжагазындан аңрык зыңып гойберди-де, кроватда арканлыгына сүйнди.

«Дүшүндириң, дүшүндириң, дүшүндириң!»

А дүшүнмеселер, нәме этмели? Ах, Анкар ага! Сен нәме үчин Санжар сыясының янына гелмән, Ашгабада барып, гайтам онуң үстүнден арз эдйәрсиң. Икичәк отуранымызда-да дүшүнишип билердик әхбетин. Онсоңам сен нәме үчин бүтин обаның адындан геплейәрсиң?

— Хава, меселемки, мен бүтин обаның адындан геплейәрин, себәп обада догдук депесини, ата ватаныны терк эдип, башга бир ере гөчүп гитмәге дөвталап адам ёк, Санжар сыясы! — диен сес исполкомың башлыгының гулагына илен ялы болды.

— Нәме үчин ёк?

— «Ярындан айрылан еди йыл аглар, юрдундан айрылан өлүнчә аглар» дийип эшитмәнмидиң, Санжар сыясы?!

— Эшидипдим. Эмма хәзир ягдай шейле. Харбы ягдай зерарлы эмеле гелен ыкдысады кынчылык шуны талап эдйәр, Анкар ага. Сиз нәме Гарагумың чәгесини ийип экленжекми?

— Яш болян, яш болян, Санжар сыясы! Биз сени парасатлы-пәхимли адаммыкаң өйдүпдик. Герек болса гумуң чәгесини ийибем онарыс. Йүң чейнәбем онарыс. Эмма ата-бабамың юрдундан гөч дийме! Ата-бабамың ожагының башындан тур диййжек болма! Бу ожагың башында мен дүнйә индим, гөзүми ачдым, шу ожагың башында-да гөзүми юмарын!

— Э-хә — дийип, Санжар сыясы дашындан аграслык билен айтды-да — А колхоз гурлушыгы йыллары ядыңдамы? — дийип, гайыбана гүррүңдешине ичинден совал берди.

— Ядымда, Санжар сыясы! Ол вагтлар эден көмегиң үчин алла ялкасын. Орта чарва халыма мени тас кулак эдипдилер. Ара сен гошулдың, илки танышлыгымызам шондан башланыпды өйдйән. Меселемки, олам бир дөвүр болуп гечди, Санжар сыясы. Гызмач-гызмач актиплер барды. Хеммежеси ядымда. Мени худайсызлар гурамасына гиризжек болубам йөрүпди бир актип. Инди хем гүлкиң тутяр, хем гахарың гелйәр. Ол менден:

— Сен кимиң ымматы? — дийип сорапды.

— Мухаммет ымматы.

— Инди болса сен хөкүмет ымматы болмалы, ягны худайсызлар союзына гирмели.

— Нәме үчин?

— Себәби, хемме киши шол союза гирсе, биз деррев коммунизм гуржак, душүнйәрсиңми?

— Ай ёк, шейле бир душүнип дурамок, ягшы йигит.

— Маңа «ягшы йигит», диймән, «ёлдаш» дий, инди, хеммелер, бир-бири билен шейле дийип геплешмели!..

Хава, хеммеси ядымда, Санжар сыясы, элбет, мениң

өте гечен еримем, кемтер гайдан еримем болупды. Эммаки, Анкар эдип билсе иши билен, геп-сөзи биленем хөкүмете пейда эдендир, Анкар бай көнәнем гөрди, тәзәнем. Шу гүнүмизи булажак болян душманларың гаршысына Аңкар бай инер ялы үч оглуның үчүсинем иберди. Бир оглы эййәм гурбан болды. Герек еринде атасындан галан эгри гылыжы алып Анкар байың өзем ата ватаны горамага тайяр. Шу сөзүмиң ховайы дәлдигине атамың ожагының башында ант ичйән, Санжар сыясы! Шейт дийсең, оны эдерин, эммаки гөбек ганым синен сәхрадан гайры юрда гөч дийме! Мени шу гыркылык ызлы губа дүелерден айыржак болма! Өлсемем шу хыдыр гөрен чөлде өлейин, галсамам.

— Бә-ә! — дийип, Санжар сыясы ене-де дашындан айтды-да, гүррүңдешине ичинден совал берди.

— Башга диййжек задың ёкмы, Аңкар ага?

— Ёк, Санжар сыясы, мен айтжак задымы айтдым. Гаты гөрен болмагыңам мүмкин. Өзүмиң өтерәк гечен болмагымам мүмкин. Элбет, сиз гүйчлүсиңиз. Эммаки Анкар аганы гүйлүп машының ичине атаймасалар-а, шу ожагың башындан гозганмаз. Я Алла! Гачанам худай диермиш, кованам. Сенем ят инди, Санжар сыясы!..

ОН ИКИНЖИ БАП

Шейдибем, биз дуйман дуркак бир гудрат билен уллакан адам болдук-да дурубердик. Ким маңа он еди яшлы етгинжек диер? А Кейкер? Кейик овлагы ялы голдан-гола, депеден-депә товсуп ййнап йөрмели гыз гөрсең асыл улы адам ялы гүррүң эдйәндир, эдара иши душүп гелйән эжеси, энеси ялы гаррылара гөвүнлик берип отурандыр.

Кейкер икимиз гөзлүже яшыт диен ялы. Онуң менден улулыгы үч аймыш дийййәрлер. Эмма нәмесиндендигини билемок велин, Кейкери гөремде мениң ховалам басыляр. Гыз киши эркек огландан утанмалы ялы велин, мен ондан утанярын.

Кейкер Юрдамана мензәп дур: инчемик бугдайреңк, йүзи шар гара дәл-де, мавырак гөзлери, инчеден узын бойы оны обаның бейлеки көп гызларындан тапавутландыряр.

Кәте эдарада еке өзүниң ишләп отуран вагтларына габат гелемде мең эдара гелен почтаны берип гидибермекчи боларын. Кейкер болса:

— Ханы, бир салым отурсана, ядансың ахыры, Еллы — дийәр. Шонда онуң өзи-де эдип отуран ишини бир тарапа гойяр-да:

— Чай иҗжекми? — дийип сораяр. Онсоң жогап берериңе-де гарашман эдараның гапысында дуран мис семавара от салып башлаяр. Депеси күт-күт газетден, папкадан мүннерленип дуран көне шкафың ичинден җүрүннигиниң бир гапдалы тутушлыгына мой ачан, ики гапдалы гөк гүлли гочак чәйнеги алып чайкашдырар, сырып-сүпүрер-де, демләп столуң үстүнде гояр. Өңүрти сениң кәсәңе, соң өзүнинкә чай гуяр.

Хеммеси терсине: мен оңа гөвүнлик бермели ялы велин, ол мениң шәхтими ачжак болуп гаражандыр. Мекдепде окаян дөврүмизден бир гүлшүкли ваканы ятлар. Гүлер. Сенем гүлмәге, иң болманда йылгырмага межбур эдер.

Бир гезек гүнортанлар окувы гутаранымдан соң йүзүмиң угруна эдара сәвулдым. Кейкер гелениме бегенди, ол столуң үстүни долдурып дуран дивар газетини гөркезди-де:

— Ярысы тайяр. Галан ярысыны болса билелешип язалы, көмеклеш — дийди.

Кейкер өзүниң кешде ялы овадан почерки билен «баш макаланы» язан экен. «Хемме зат — фронта» диен сөзбашылы шол макалада колхозың гелин-гызларының горанмак фондуна нәче шай-сеп берендиклери жикме-жик айдылярды. Онуң ызындан «Доварлардан дөл алмак кампаниясы якынлашяр, бу кампанияны үстүнликли гечирмек угрунда чалшалың!»диен жуда узын сөзбашылы информация барды. Бу ики макала үч колоны тутярды. Галан үч колон болса бошды.

Дөрдүнжи колоны долдурмак кын дүшмеди, мен сөзлерини айдып бердим, Кейкер болса язды. Шу гүнки ялы ядымда: хабарың сөзбашысы «Окувчыларың көмеги».Такмынан шейлерәк языпдык:

«Мекдебимизиң окувчылары дине бир колхозың тайчанакларыны шефлиге алман, огуллары фронта гиден гаррылары-да шефлиге аляр. Ягны ёкары класларың окувчылары Абадан эжелере, Дурдыгүл эжелере, Нурсадан эжелере, Батыр агалара, Төкге агалара одун йыгып бермек билен, ягны, шол хожалыклары шефлиге алмак билен Ватана көмек бердилер...»

Хабар шейле жүмле билен гутарярды.

НЕМЕЦ БАСЫБАЛЫҖЫЛАРЫНА ӨЛҮМ!
БИЗИҢ ИШИМИЗ ХАКДЫР. БИЗ ЕҢЕРИС!

Өз язан задымыздан өзүмизиң гөвнүмиз хош болуп, индики материаллар хакда пикирленип оградык. Инди гошгы герекди. Гошгусыз дивар газет чыкарып болмаз ахыры. Оны ким язып билжек? Шу ерде бир вака гүпбе ядыма дүшди. Окувчыҗак тәзе йыла багышлап дивар газет чыкармалы болупдык. Шонда хем эдил хәзирки ялы совал йүзе чыкыпды — гошгы герекди. Мен улы шахырларың бириниң ёлка хакындакы гошгусының өзүни гөчүрәймедим-де, шоңа меңзешрәк бир зат язып ашагына-да өз голумы чекипдим.

Эртеси хеммелер мениң гошгымы окаярдылар. Хатда «Еллы шахыр болупмыш» диен гүррүңем оба яйрады.

Мен биркүч гүнләп бүтин обаның агзындан дүшмедим. Мениң гечип барянымы гөренлеринде гуюдан сув чекип дуран гаррыларың хем:

— Ханха, Еллы шахыр баряр, бирине гошгы гошмага баряндыр — диййәнлерини эшидйәрдим.

— Бу огланың шу чөллерде Хыдыр ата габат гелен болмагы мүмкин — дийип чак уряң гаррыларам барды.

Өз дең-душларым болса менден «интервью» аляндылар.

— Гошгыны гүнүң хайсы вагтында язярсың, чолалыкда язярмың я-да адамларың арасында язярмың?

Эмма мениң шахырчылык шөхратым жызлаың өмрүнденем гысга болды. Агамырат мугаллым пахыр бир гүн мени янына чагырды.

— Еллы, ёлка хакындакы гошгы сенинкими? — дийип, ол гөнүмеллик билен сорады.

— Элбетде, гөрйәрсиңиз-ә... я-да ярамазмы?

— Гошгының өзи ярамаз дәл, башга бир зат ярамаз: сең оны шахырларың бириниң гошгусындан алыпсың: Айдайыңмы?

Мениң йүзүме шагга дер инди. Йүзүмиң нәхили реңке гиренини болса өзүм-ә гөрүп билмедим. Агладым-да, мугаллымың янындан гачып гитдим.

Шодур-шодур, гайдып гошгы гошмакчы болан дәлдириң,

Ине, хэзир велин ене-де гошгы язасым гелйэр. Мен Кейкере шейле дийдим.

— Кейкер, сен бир чайын угруна чык, мен язжак болуп сынанайын.

— Боля, боля, шейтсен-е — дийип, ол бегенди.

Мен дөрт бейит гошгыны чай гайнаянча язып гутардым. Бу Агамырат мугаллымың ядыгэрлигине багышлаван гошгыды. Гошгының соңкы сетирлери хэзирем ядымда.

Гитмезиңден өңинчэ
оба билен хошлашдың,
Элиңе яраг алып,
бу ерлерден дашлашдың,
Менден улы болсаң-да,
энтеклер жуда яшдың,
Нежис душманлар билен
врслан кимин гарпышдың,
Ятан ериң ягты болсун,
Агамырат мугаллым!

Кейкер чай ичип отыркак гошгыны дашындан өвран-өвран окады. Соң мениң йүзүме эсли салым гарап дурды.

— Сен-э түйс шахыр экениң, Еллы.

Мен монча болдум.

— Маңа-да бир гошгы язып берсен-е — дийип, Кейкер гошгыны дивар газетине гөчүрип болансоң дуйдансыз сесленди. Ол бу сөзлери шейле бир утанжаңлык билен айтды велин, йүзүниң яңы ачылып барян бэгүл ялы гызараныны өзи-де дуян болса герек.

— Сениң тарыпыңы эдип язайынмы? — дийип, мен хондан бэрси болуп гүрледим.

— Ёк-ла — дийип, Кейкер йыгралык билен гашларыны ойнатды. — Ай, герегем дэл-ле.

— Нэме үчин герек дэл. Нэме хакда яз дийсең язайын. Нэхили гүйжүң мени бу сөзи айтмага межбур эдеңини билемок, мен шейле-де утанып отуран Кейкере йүзлендим-де:

— Сен Илли билен сөйүшйэңми? — дийип агзымдан сыпдырдым.

Гыз ичини чекип, дилини дишледи. Йүзи помидора дөнди. Тебигатыма гөрэ, мен йыгралыгымдан яңа

жайдан чыкып гидибермелидим, йөне бейтмедим-де, гайтам экабырландым.

— Мен хеммесини билйэн ахбети, Кейкер, менден гизлежек болма.

— Билйэн болсаң, шол билишиң ялы хем өз ичиңде галсын! — дийип, Кейкер бирхаюкдан соң хем-э азымлы, хемем хайыш эдижи эхенде догры йүзүме бакып айтды.

Инди ач-ачанрак, эркинрэк гүрлешмэге мүмкинчилик дөреди. Мен шейле дийдим.

— Мен сениң адыңдан Иллэ гошгы язайын, сөйгүңиз барада?

— Мениң оңа айтжак затларымы сен нэхили билип билерсиң, сен гыз дэл, эркек оглан ахыры? Я-да гызларың йүрегиндэкини хем билип дурмуң? — дийип, Кейкер үйтгешик бир нэз билен утанжырап йылгырды.

Бу совала велин мен нэме жогап бержегими билмедим. Айдылшы ялы, чыкгынсыз ягдайда галдым. Хер ничик-де болса, мен «утулмажак» болуп:

— Ай, пикирленсең гызларың йүрегиндэкини хем билмек болар-ла — дийип гүпледим.

— Билип болян болса, яз!

— Хэзир язайынмы?

— Яз. Мен башлыгың жайына гечип, дивар газетиң галанжа ерини долдурайын.

Бир сагада етип-етмән сөйги гошгусы пейда болды. Онуңам соңкы бейди ядымда.

Касамым-да өңки, вадам-да өңки,
Сенсиз ягты дүнйә боляр гараңкы,
Өлмесем-сениңки, өлсем-ериңки,
Гиже-гүндиз гөзүм ёлда, Илли жан!

Кейкер гошгыны оканда илки гызаржак ялы болды-да, бирденкэ «жак-жаклап» гүлүп гойберди.

— Сен нэдишдирэйипсиң, Еллы?

Мен өр-гөкден гелдим.

— Нэме, боланокмы?

— Мени аглап-энрэп, гиже-гүндиз онуң ёлуна гарап отуран гөзяшлыжа гыз эдип гөркезэйипсиң-ле, мен нэме догруданам шейледир өйдйэмиң?

— Сөйги барада шейдип язмалы ахбети, көнеки шахырларам шейдип языпдыр — дийип, мен өзүми аклажак болдум.

Кейкерин йүзи чынлакай гөрнүше гелди, ол улудан демини алды.

— А сен болса бейдип язма. «Душманлары ур!» дий. Ики эссе, үч эссе гүйч билен ур дий! Мениң гумуң чөгеси ялы арасса йүрегимиң сөйгүси гой иң агыр пурсатларда саңа гүйч берсин дий! Бизи гайгы этме дий! Нөкер жаның хакы үчинем...

Кейкер сөзүни тамамлап билмеди. Бокурдагы долды-да дуруберди. Мавымтыл гөзлер немленди.

Сөйги! Сөйги! Башкы сөйги! Мен сениң гүйжүни, газабыңы, мәхрини, гудратыңы шол минутларда дуюп галдым! Мен өзүмиң шахыр дәлдигими, хич хачан хем менден шахыр чыкмажакдыгыны-да шол минутларда дуюп галдым.

«Мениң гумуң чөгеси ялы арасса йүрегимиң сөйгүси гой иң агыр пурсатларда саңа гүйч берсин!»

Ине бу гошгыды. Бу адама Юрдаманың чалян сазлары ялы тәсир эдйәрди. Бу сәхраның гүли ялы пәкизе чарва гызының түйс йүрегинден гайнап чыкян мердана, хыжувлы, гөвүн гөтерижи хем-де газаплы айдымды. «Гыз-гудрат» дийилйәни чын-ов дийип пикир өвүрдим. Кейкер гөз өңүмде үйтгешик, әгирт бир адама өврүлди дуруберди.

Бу сөзлери айтмак билен мен ачыш эдендирин өйдемок. Ёк, мен диңе өмрүмде илкинжи гезек сөййән йүрегиң сесини эшидишими айдярын. Мен Кейкериң айданларыны диңләп, нәме үчиндир «Иллини душман окы өлдүрип билмез» диен пикире гелдим. Ене бир гезек гайталаярын — нәме үчиндигини айдып билжек дәл: йөне шейле сөйгүлиси болан адам әхли зады, өлүми-де еңер дийип пикир этдим.

Шол минутлар мен шу сарыягыз инчемик гызда нәхили гүйжүң, ничикси гудратың баслыгып ятаныңа акыл етирдим.

...Шол гүн агшам өйүмизде онлук чырап ышыгына Илләдар гөзенекли депдериң бәш тагта кагызының ики йүзүни-де долдурып хат яздым. Эжемиң үзңүксиз саламсаргытларыны, обамызың умумы ягдайыны айданымдан соң, шу гүнки Кейкер билен эден баржа гүррүңимизи яздым. Хава, арада Вейисиң оба гелип, ене-де харбы гуллуга гиденини, йөне бу гезек фронта дәл-де, серхет гошунларының хатарына алнаныны хем яздым.

Эртеси биз район меркезине бир топар адам болуп

биле гитдик. Колхозың башлыгы Сазак, ферманың хасапчысы Кейкер, колхозың хасапчысы билен складчысы — булар район меркезинде шол гүн суд эдилйән Көпегиң йүзүне шаят дурмага чагырылыпдылар.

ОН ҮЧҮНЖИ БАП

Февралың шатлама аязлы гүнлериниң бириди. Гүнбатаркы үсти гыравлы ялазы аланларың ичинден өвүсйән чигрек шемал ир эртириң аязыны хас-да гүйчлендирйәрди.

Үчоюгың алтмыш еди өйи билен он бир орачасы бар. Буларың хеммеси гүндогардан гүнбатара узаян дөрт сыйргында хатар тутуп отыр. Хер сыйргының өз ады бар. Мысал үчин, иң илерки сыйыргына «Аңкар агаларың сыйыргыны» диййәрлер. Онуң таяк салым еңсесиндәки сыйыргында колхозың башлыгы Сазакларың өйи бар, оңа «башлыкларың сыйыргыны» диййәрлер. Бу сыйыргының еңсеси шәхериң баш мейданчасына меңзәп дуран бош гинишлик. Шол бошлукда обаның гуюсы билен мекдеби бар. Урушдан өң бу гинишликде ай-айдың гижелер яш-еленлер «ак сүңк» ойнуны ойнардылар. «Алып гачды» ойнардылар. Кимдир бири той тутса улы адамлар бу ерде «кече-кече» ойнардылар. Бу ерде гөреш тутулардй. Ир билен я-да гижара бу ере обаның яшулулары пейвагтына йыгнанардылар, середип отурсаң, илки ики саныcының башы чатыландыр, олары гөрер-де, үчүнжиси, дөрдүнжиси донуны елбегей атынып, буларың янына барар. Шейдерде, ак сакгаллы, йүзлери берекетли яшулуларың үйшмелени көпелиберер.

Өзара гүррүңиң темасы дүрли-дүрлидир. Бирнәчеси оба тәзе гетирилен гелниң аңрысы, ягны ата-бабасы барада пикир алышса, кәбири. Теженде дәнәниң нырхы хакында, Ахалда гузулы гойнуң нәчә гечйәндиги хакында, башга бирлери болса язлага хайсы гуя, хайсы кака гөчeнинде говы болжакдыгы хакында гүрлешйәндирлер. Кәмахаллар шол гүррүңлериң соңы «дүззүме» язар.

Умуман, бу бошлук мейдан бирек-бирек билен пикир алышылян, гөвүн ачылян ерди.

Шу бошлугың еңсесинде ене-де ики сыйыргын бар.

Иң гайракы сыйыргын обаның демиргазыгыны тутуп ятан такырың этегиндеди.

Ине, шол иң гайракы сыйыргының четиндәки орачада Дурдыгүл эҗе диен җуда гарры бир кемпир яшаярды. «Ёрден еке чыкан» диен ялы, бир орачада онуң бир өзүди. Не оглы барды, не-де гызы, не-де гелни. Бу обада онуң якын-у-дашгын гарындашы хем ёкды.

Дурдыгүл эҗәниң иң якын хоссарлары — мекдеп окувчыларыды. Олар Дурдыгүл эҗә одун йыгып гетирип берердилер, одуны оврадып, хатда чайыны хем гайнадып берердилер. Гышына-язына гапысындакы агылда саклаян ики-үч санҗак гечисине гөкҗе селин йыгып, тирт эдип берердилер.

Дурдыгүл эҗе ики бүкүлипди. Чендан ярым эли хасалы гоңшы-голамларына бараймаса, илерки сыйыргынлара гитмәге меҗалы хем ёкды.

Адам җуда көп яшаса хушы гачяр диййәнлери чын болара чемели. Окувчылар хер гезек Дурдыгүл эҗәниң орачасына баранларында, кемпириң йыгыртдан долы йүзүне, гапдалындакы отуран адамы зордан сайгарян, дашындан гөрәймәге велин эдил ичинден гечип барян ялы болуп дуюлян кичиҗик гөзлерине хайран галмак билен середишип, онуң нәче яшындадыгыны сорардылар. Дурдыгүл эҗе бир гезек сегсен еди яшадым дийсе, башга бир гезек сегсен үч диерди.

Ине, шу гүн ир билен шол орачаның гапысында гайда-гаймалашык көпелип башлады. Өтен гиҗе Дурдыгүл эҗәниң ёгаланлыгының хабары күрен оба деррев яйрады. Бу хабары эшиден аяллар:

— Ах, пахыр, болмандыр ол-а — дийип, түйс йүрекден гынансалар, яшулы адамлар:

— Шол-а кемем болмандыр, абрай билен аманадыны табшыран болса боляр — диййәрдилер.

Шу хабар Аңкар агалара етенде хем шейлерәк гарышыланды.

— Пахы-ыр, Дурдыгүл эҗе-де шейле болайындыр дийсеңизле, бу голайда халыны сорамага-да барып билмәндик — дийип, Дурсун эҗе алланичигси болды. Чәйнегини яңы өңүне алан Аңкар ага велин келам агыз сөз айтмады. Эмма ине гүн гуҗлуга галып барярка:

— Аяллар этмели ишлерини этдилер, йөне гонамчылыга эли пилли гидйән эркек адам гөрненок — диен хабары Аңкар ага етирдилер. Яшулы «хәх» дийлен ялы сычрап ериндеи галды.

— Аллаҗанларым, эркек адамларыңам хеммеси бу гиҗе гырлайдымыка?!

Бу сөзлери айданда яшулының ак сакгалы титрейәрди. Бу сөзлер яшулының ченденаша гахарының гелениин анладярды.

Ол ики гулаклы, сап полатдан ясалан пилини алып, гөни колхозың эдарасына тарап уграды. Эдарада илки гөрени хем Кейкер болды.

— Башлык җайындамы? — дийип, яшулы гызындан сорады.

— Хава, хасапчы, складчы — хеммеси шонуң янында.

Аңкар ага башлыгың кабинетине пилини хем алып гирди. Ичердәкилерин эдеп билен берен саламларыны хем оңлы алман, дүбләп башлады.

— Меселемки, бу нә болуш, Сазак?! Күрен обаң кетхудасы болуп отырсың. Дирикә, гүйч-гурбаты баркаха адамы ишледйән, өленден сонам нәм болса шо болсун этҗек болямың?! Дурдыгүл эҗәниң габрыны газмага адам тапыланокмыш диййәрлер! Болмаса, бу иш үчинем зәхмет гүн яз, хак төле. Айп бор ахбети!

— Бе, о нәме болдугыка? Бейле ишде-де башлыгың гөркезмеси герекмикә? Мен асыл эййәм о пахыры җайлапдырлар дийип аркайын болуп отырдым, Аңкар ага — дийип, Сазак ланна ериндеи галды-да, янындакылара йүзленди.

— Йөрүң!

...Аңкар ага үч адама баш болуп обаның ичи билен йүзүни гыш шемалына тутуп демиргазык-гүнбатары — гонамчылыгы вазарлап барярды. Онуң гахары хенизем ятышманды.

Тоюң, ясың гелшиги болан ак сакгаллы гоҗалар, өмрүңиз узак болсун!

Ине, шейле гөрнүши гөз өңүне гетирҗек болуң: аксакгаллы, пешенели яшулы йүзүни елә тутуп эли пилли гидип баряр.

Үч адам болса онуң ызында. Кәбир өйлериң гапысы ачыляр, шол гапыны ачан аял, оглан я-да гыз Аңкар аганы гөрйәр-де, хасыр-хусур ызына ичерик гирйәр

— Аңкар ага эли пилли гонамчылыга баряр!

Бу сөзлери эшиден эркек адамлар лаңңа ерлерин-

дең галярлар-да, пиллерини эгинлерине атып Аңкар ага дагының ызына дүшүберйәрлер.

Аңкар ага сесини-үйнүни чыкарман обадан бир-бир ярым километр чемеси узаклыкдакы гонамчылыгың гырасына барып аяк чекди. Дине шол ерде-де ызына гаранды. Онуң ызы эли пилли адамлардан сом-саякды. Яшулының хер нәче гахары гелсе-де, ызындан геленлере дил ярмады. Ол диңе улы гонамчылыга аграс назарыны айлап, төверегиндәки өз агзына гарап дуранлара өврүлди-де:

— «Өлүсини сыламадык дирисинем сыламаз» дийипдирлер — дийди.

Шейле боляр: себәп болмаса-ха гонамчылыга барылып дурланок. Ине, бирини җайламалы боланда велин, бу ерде кән җеменде пейда боляр. Шейле халатларда бу ерде хер бир адам чуңңур дуйгулара гарк боляр.

Бу көнели, тәзели түммеклериң арасында пикир эдере зат бар. Йыллар гечдикче гөврүми гинәп барян гонамчылыкда гөр нәче танышлар ятыр. Хан-ха Үчоюгың шиндики отуз бәш гулач гуюсыны газан Махмыт уссаның губуры. Онуң гапдалындакы болса Сазагың какасы, 1931-нҗи йылда колхоз гурлушыгының ерли душманларының элинден вепат болан Кичи ага. Ине хәзирки чукур газылып дурлан ериң гапдалында бүтинлей тәзе түммек бар. Ол бары-ёгы бир ярым ай шундан озал хениз бир яшыны-да долдурмадык гызҗагазың губуры...

Ёк, бу ер унудылаймалы ер дәл! Бу ерде Үчоюгың шиндики дережесине етмеги үчин, онуң бир йүзе голай өйли коллектив хоҗалыга өврүлмеги үчин бүтин өмрүни багышлан адамлар ятыр. Олары ятдан чыкармак өз тарыхыңы, өз гечмишиңи унутдыгың боляр!

...Үчоюклылар обадашларының ене-де бирини җайлап ызларына доландылар. Мәреке обаның гайра четиндәки бошап, гугарып галан орачаның гапысына йыгнанды.

Агылдакы үч гечиниң бирини өлдүрип, газана салыпдылар. Орачаның чеп бөврүндәки бир санач арпа гатышыклы бугдай унундан аяллар хамыр югурярдылар — гоншы өйүң өңүндәки тамдыра от гойберилйәрди. Дурдыгүл эҗәниң орачасының гапысында чай гайнадярдылар.

— Фронтдан башга ерде өлүм-йитим бардыгыны

хем унудаңкырлапдырыс, гөзүң гатыны гөрсе, элбетде, шейле болярдыр-да — дийип, гөзлерини сүзүп, бир задың пикирини эдип дуран Сазак сесленди.

Бу сөз Аңкар аганың йүрегине җүңк болды герек.

— О диййәниң рас, башлык, эммаки гарры-гуртуларың халындан хабар алып дурсаңыз кем болмазды, «бугдай наның болмаса бугдай сөзүң ёкмуды» дийипдирлер. Адамда гөвүн дийлен бир зат бардыр. Хей шу голайда бу орача гидип Дурдыгүл эҗе билен саламлашыпмыдың?

— Бу голайда-ха гелмәндим, Аңкар ага — дийип, Сазак боюн алды. — Йөне арада складдан дөрт кило бугдай гетириб-ә берендирлер.

— Элбет, оны говы эдипсиңиз. Бир гезек Санҗар сыясы оба геленде «мени Дурдыгүл эҗелере әкит» дийди. Тиркешип гелдик. Дурдыгүл эҗе мени салам беренимден танады. Санҗар сыясыны велин илки танамады.

— Яныңдакы йигит ким болар? — дийип, пахыр менден сорады.

— Ол-а Санҗар сыясыдыр — дийдим. — Мени Дурдыгүл эҗелере әкит, онуң билен саламлашалы дийип гоймады, ине шоны алып гелшим — дийдим. Шейдийдим велин, адамлар, Дурдыгүл эҗе пахыр гөзүне яш айлайды. Нәмедендир өйдйәрсиңиз? Элбет, өзи хакында шейле адамларыңам алада эдйәнлигинден, оны ятлаяндыкларындан.

Әл, бу Санҗар сыясы адамың дилини хем тапяр хав! Асыл икисиниң гүррүңи алышды өтәгитди.

— Эййәмден гарраҗак болянызмы? — дийип, Санҗар сыясы сораяр.

Дурдыгүл эҗе болса: — Ай, оглум, гадым заманда дагың аңырсына ташланып гайдылян гаррылара дөнендирис — диййәр.

Санҗар сыясы болса: — Бейдәйсек иле пейда дегмез, биз энтек сени агитатор этҗек, пейдаланҗак — диййәр.

— Нәме этҗек дийдиң, оглум?

— Агитатор. Яш-еленлере өвүт несихат берйән адама, нәдип өзүң ялы көп яшамалыдыгыны өвредйән адама биз агитатор диййәрис.

Шонда Дурдыгүл эҗе пахыр «ких-ких» эдип гүлди:

— Адам нәче көп ишлесе, шонча-да көп яшаян болаймаса, оглум. Ха ынан оглум, ха ынанма — мениң илкинҗи оглум Хайдар җан одун йыгып йөркәм дүнйә

иниди. Аркамда одундыр, голтугымда-да чага. Шейдип ее гелипдим... Индики гелинлер болса... Ай боля-да, жанлары саг болсун!

— Ине, гөрдүңми, дүшүнишдик! — дийип, Санжар сыясы хезил эдип йылгырды: — Сен, Дурдыгүл эже, өз гечмишиң хакында яш гелинлере лекция окап берсең нәхили пейдалы боларды.

— Ай, мен-ә оглум, дилиңе-де дүшүнемок — дийип Дурдыгүл эже пахыр ене-де гүлди. Бизем пахырыңкыда шонда бир чай ичипдик. Ятан ери ягты болсун...

Дүшек ашы берленден соң мәреке даргап башлады. Аяллар гап-чанаклары йыгнашдырып уградылар. Аңкар ага агылда галан ики гечә ийм берип дуран гоңшы өйдәки гелне гарап дуршуна пикир эдйәрди.

Ол ики гечи Дурдыгүл эжәниң едиси билен кыркына ниетләп гоян маллары болара чемли...

ОН ДӨРДҮНЖИ БАП

Адама суд эдилишини илкинжи гезек гөршүмди. Өзүми билелим бәри бизиң обамызда-ха женаят эдип иши суда дүшен адамы гөремок. Догры, отуз единжи йылда обамыздан ики чопаны әкитдилер. Оларың нәме гүнәсиниң бардыгыны, нәче иш кесиленини велин билип билмедик.

«Көпеге суд эдилйәрмиш» диен хабар гумуң әхли ерине яйран болара чемли. О махаллар бейле хабар жуда сейрек эшидилйәрди. Шонуң үчин-де гаты гең гөрүлйәрди.

Бизиң районымыз Ербент дийлип атландырылярды, йөне онуң меркези Ербент гуюсында дәл-де, Ашгабатдан йүз километр демиргазыкдакы Бокурдагың оюнда ерлешйәрди. Ашгабатдан Ербенде, Кырк чулба, Гызылтакыра узап гидйән улы машын ёлы Бокурдагың үстүнден гечйәрди.

Озал айдышым ялы, биз район меркезине бәш адам болуп гитдик. Колхозың хасапчысы, складчысы, хем-де Кейкер дагы пыядады. Сазак атлыды. Мениң болса, әлбетде, чал эшегим, онуң үстүнде гара сумкам, онуң үстүнде-де өзүм.

Өз майдалымыза гитдик. Такырлыга дүшенимизде

мен Кейкере эшеге мүнмеклиги ак йүрегим билен теклип этдим. Ол болса иңңән сыпайычылык билен миннетдарлык билдирди. Эшеге мүнмеди.

Мен эшегимиң кемсидилмегине ёл бермезлик максады билен, бир тарапыны бәлчиклиге салып:

— Ады эшек болса-да, үсти кәбир ябыларыңкыдан рахатдыр, аягы хем оларыңкыдан еңилдир, Кейкер! — дийдим.

Шонда Сазак маңа бир аларылып серетди-де:

— Ери, е-ри, чениңи тана! — дийип, гара чыны билен абыр-забыр этди.

Өзүне какдырып айдяндыры өйден болара чемли. Нәтжек: тебигат адамлара дүрли-дүрли хәсиет берипдир. Кәбирлериниң гөврүми дүнйәниң өзи ялы гиң, кәбирлериниңки отлучөп гутусы ялы дар. Кәбирлери бәлчиклиги гөтерйәр, кәбирлери томсуң ховасы ялы лаплап гызыберйәр.

Сазак күрен обаның баштутаны болансоң гиң болаймалы ялы велин бейле дәлдир. Яңкы мениң айдан сөзүми Аңкар ага я-да Санжар сыясы, я-да Бибигүл айдан болса, ин бәркиси Кейкер айдан болса-да, Сазагың гахары гелмезди. Терсине ялым-юлум эдип йылгырарды-да:

— Догрудыр, догрудыр! — дийип, ол сөзи тассыкларды.

Мен бейле «адам таңрылы» дийилйән адамлары, ясама хәсиетли адамлары йигренипдим, йигренйән, ене-де йигренерин.

Бир гезек колхозың йыгнагы боланда, чопанлара хер айда хуршлук гоюн бермек барадакы меселә середилди. Атлы-абрайлы чопанларың бири хуршлук гоюн берсеңиз дийип арза язан экен. Сазак шонда муңа гаршы чыкды. Ол шейле дийди: «Чопанларың шахсы хожалыкларында-да азда-кәнде доварлары бар. Шонуң үчин-де биз колхозың жемгыетчилик малларындан, ягны орталык малдан олара хуршлук берип билмерис!»

Онсоң Аңкар ага ериндeн турды: «Элбет, орталык малы герекмез ере даргатмалы дәл, башлык. Эммаки, чопанларың, асыл бизиң хеммәмизиң өзүмизем орталык дәлми, нәме? Тутуш ил-гүнүң иңини эдйән адама ил-гүнүң байлыгындан хуршлук беренимиз билен гарып галасымыз ёк. Бу — түркменчилиге-де лайык гелйәр!»

Ине, Аңкар ага шейле дийди велин, Сазак башга

адам болды дуруберди. Асыл йылгырасы гелмейәнини билйәнем велин, йылгырып дур. Өзем нәме диййәр-ә?

«Мен хемметараплайын пикирленип гөрдүм велин, Анкар аганың айдяны догры хав, ёлдаш колхозчылар! Чопанларымызы хорласак өзүмизем хорланарыс...»

Бизиң башлыгымыз шейлерәк адам. Йөне какасы пахыр колхоз гурлушыгында улы хызматлар эдипдир, колхоз үчин жан берипдир. Мениң өзүм-ә Сазак хем какасы пахырың ады билен атлы болдумыка дийип йөрүн.

Эмма мен «ёлдан совлуп» барян өйдйән. Хава, гараз шейдип район меркезине гелдик. Мен почта хат-патларымы табшырып сумкамы гойдум-да, судуң жайының өңүндәки мәрекәниң ичи билен гечип магазине бардым. Асыл инди бу магазинде елйыртан ялыгам гөрмерсиң, шаха набадам гөрмерсиң, тогсан бәш номерли гөк чаям гөрмерсиң. Бир махал аяллар зады даннан болардылар, мысал үчин, елйыртан яглыгың солак хилинден болса алмазлар, гөк чайың күлке хилинден болса «ёгей, герек дәл» диерлер, набат болмаса конфетем алмазлар. Инди конфедиң мынжыраныны тапсаларам алжаклар велин, ёк. Сүйжи зат бейледе дурсун, ханы чилим берин тап-да!

Ачык суд сагат он бирде башланды. Менем адамларың ызрагындан ер тапдым-да отургычда отурдым. Хемме киши Көпеги гөржек болярды. Онуң айплав хатыны окап бердилер. Догружамы айтсам, Көпек хакында мениң өз пикирим барды. Мен судуң башлыгы еринден турар-да:

— Ине, ёлдашлар, Көпек Сапдыев бизиң мәхрибан Ватанымызың үстүне чозан нежис душманларың гаршысына гөрешмегиң дерегине, ягны фронта гитмели дийленде горкуп чөле чыкыпдыр. Шонуң үчин-де она... шейле жеза берилйәр» дийип айдар, шунуң биленем суд иши тамам болар — дийип пикир эдипдим. Шол агыр йылларда горкак адамың гүнәсинден улы гүнә бардыр өйтмейәрдим. Эмма ине Көпегиң баш гүнәси колхозың ферма мүдири хөкмүнде, онуң колхоз доварларыны санап тәзеки ферма мүдирине табшырманлыгында болды дуруберди. Колхозың дерңев комиссиясының язан акты-да окалды, шол актда Көпек гачып гиденинден соң колхозың әхли сүрүлериниң бирин-бирин саналышы, йигрими бир гойнуң кем чыкышы гөркезилйәр. Багана кемчилиги-де бар. Көпек колхозың кассасындан карз алан пулларыны-да үзмән экен.

Мениң башга бир чен эден задым хакында-да судда хич зат агзалмады. Бу — Гытжа барада. Мен Көпегиң икинжи бир улы гүнәси хут Гытжалы меселе болармыкан өйдүпдим. Гөзи гызарып, адамсы фронтда сөвешип йөрен гелинлериң башыны-гөзүни айлап, оларың иң мукаддес задына, намысына дегйән, шейлелик-де, оларың машгала дурмушының бозулмагына себәп боляи адама нәхилирәк жеза бермели? Мениң пикиримче, шу факт догры болса, шейле адама агыр жеза берилмелиди. Йөне Гытжа хакда эдилйән гүррүң ялан болаймасын? Гөзүң билен гөрмесең кын...

Ине, шейле. пикирлере гарк болуп отыркам гапдалымдакы адам:

— Ханха, Көпегиң какасы гүрлежек! — дийип эгниме какды.

Хортап, келтежик бир яшулы трибунаның гапдалына барып мәрекә тарап өврүлди. Ол додакларыны мүңкүлдедип эсли салым дурды.

— Мениң өз оглум өзүми талады... — дийип, Сапды ага сандыравук сеси билен сөзе башлады.

— Мениң өз оглум мени иле чыкмаз ялы этди... «Нәлеткерде огул догды-догмады» дийипдир Магтымгулы...

Бирденкә-де ол яшулы гөзлерини әдил алкымындакы бир нокада дикип (алкымында Көпек отуран болара чемли) гыгырып башлады.

— Энең сени шейдип иле метги болсун дийип догурдымыкан?! Өмрүниң сонунда ата-энесиниң йүзүни ере салсын дийип догурдымыкан?! Догманлар гечсең болсалсын дийип догурдымыкан?! Энең-атаң нәлеткерде огул! гымыямы, харамзада! Энең-атаң налышы билен илиң-гүнүң нәлети сениң гарагыны гапсын, нәлеткерде огул! Ыснаткерде огул! Харамкерде огул. Түф йүзүне!..

Бейнисинден ток уран ялы ыраң атан яшулыны трибунаның янындан судлар голтгы берип ашак дүшүрдилер.

Бу — судуң чыкарян иң агыр хөкүминден-де мүң эссе айылганч жезады.

Какасы бу сөзлери айданда мен Көпегиң йүзүниң нәхилирәк гөрнүше гелендигини гөрүп билмедим. Догрусы, гөресим гелибем дуранокды.

Аракесме ыглан эдилмәнкә бу жайдан чыкдым. Көпеге нәме дийилжеклиги, она нәче иш кесилжекдиги инди мени гызыкландырмаярды.

Почтада мениң сумкамы хатдан-газетден долдурып

гоюпдырлар. Хатлары шол ерде гөзден гечирип башладым. Таныш-таныш почерклер. Бир-бирине меңзеш букжалар. Ине, Бибигүле гелен хат бар. Ол хем Пащыдан. Ине...

Хожалыдан велин ене-де хат ёк. Шол гидиши-гидиши. Огулдөнди эжәниң-де, Солтанджемалың-да илки-илкилер-ә гөврүмлери гиңди. Соңа бака велин Хожалыдан хат-хабар гелмезлиги олары ховсала салып башлады. Ине, оба бардыгым оларың икисем сессиз-үйнсүз мениң йүзүме середер. Хантамадырлар. Эмма хатың гелмәндигини йүзүме середен батларына аңарлар. Икиси-де сессиз-үйнсүз ене ичерлерине гирер.

Агыр. Мениң ишимден агыр иш ёк. Хемме зат, шол санда адамың хәсети-де дурмуша баглы болара чемли. Соңкы айларың ичинде Солтанджемалың ички дүнйәсинде болан өзгериш эйсем нәмеден? Онун шәхдачыклыгы — бирхили тукатлык билен, дилеварлыгы — ичини хүмледип йөрмек билен ерини чалшан ялы. Огулдөнди эжәнем суссы пес.

Хожалы бигелең йигит болмалы дәл. Ол озаллар ятымлайын гүйз гыркымына бирнәче гүнләп гиденлеринде хем ызына хат иберип йөрди ахыры. Инди велин фронта гиденине алты-еди ай болса-да, екеже хат бир язайсын-ла.

Ине, Солтанджемал билен Огулдөнди эжәни иңкисе гидерйән ягдай шуды.

«Нәме үчин хат гелмейәркә?» дийип, Солтанджамал менден сораяр.

«Башы дик гезип йөрен болса-да, хат геленче гөржек» дийип Огулдөнди эже улудан демини аляр.

А мен нәме диейин? Өңлер-ә ине, «бу гүн гелер, эрте гелер» дийип гөвүнлерини алдаярдым. Инди нәме диейин?

Шейдип, ичими гепледип район меркезинден чыканымы дуйман галыпдырын.

Ызымдан кимдир бири мениң адымы тутуп гыгырды. Ол Бибигүл экен.

— Өтен агшамкы гелшим, гатырак йөремесег-ә, окувымыздан гижә галарыс — дийип, ол геле-гелмәне айтды.

— Пащыдан хат бар! — дийип мен сумкамын гөзүни сермәп башладым: — Ине, саңа иберени.

Бибигүл үчбурч букжаны хасыр-хусур ачып, әдимини говшатды. Кагызың биринжи сахыпасыны оканда мен онуң йүзүнде хич хили үйтгешиклик гөрмедим. Икинжи сахыпасына геченде велин ол сакга дурды. Менем дурдум. Шейле чалтлык билен иң соңкы сетирлери окады-да, диңширгенип дурды. Онсоң хаты өңкүси ялы үчбурч гөрнүшде эплэп элиндәки кичижик сумкасына салды-да:

— Юрдаман яраланыпдыр... — дийди.

— Пащы Юрдаман билен бир еррәкдемикә? — дийип мен сорадым.

— Ёк, йөне хат алышяс диййәр. Ниресинден яраланыпдыр-ха айтмандыр велин, еңлес яра болса, бейдип хабар бермезди.

Биз обаның гүнбатарсындакы аланлардан ашак иненимизде биринжи сменаның окувчылары мекдепден чыкып гелйәрдилер.

ОН БӘШИНЖИ БАП

Язлага гөчүлйән дөвүр якынлашды. Бу шейле боляр: мартын икинжи ярымында гич галса апрелиң башларында обадакы хожалыкларың хеммеси диен ялы уммасыз сәхралыга синип гидер. Бир топарының йүзи хайсыдыр бир ягыш сувундан долан кака тарапдыр, башга бир топарыныңкы сүйжи сувлы, сонар йылалы гуя тарапдыр.

Улы оба чоларар-да галыберер. Гөрсең Үчоюкда ек-түк гарры-гуртулар галандыр.

Ине, онсоң язлага гиденлер тә хова мазалы гызып, гөк отлар саман болянча оба гелмезлер. Май айының аякларына язлагчылар гидишлери ялы топар-топар болуп Үчоюга йыгнанып башларлар. Доварлары көпрәк хожалыклар бәш-алты күйзе месге эдинендирлер, гараз күйзесини месгеден долдурман гелен өй ёкдур. Ине, онсоң томсуң ыссысында обада энчеме гүне — хепдә чекйән тоя меңзеш бир ягдай башланар: күйзелере дыкыланып салнан токга-токга месгелер уллакан дөртгулак газанлара гапгарылар. Месгеси эрән газанлара болса арасса бугдай гуярлар. Газанлар гайнар. Меле бугдай дәнелери месгедәки айран гарындысыны өзүне соруп алар, онсоң шол яглы дәнелери улы-улы керсенлере гуюп обаның улудан-кичә хеммесини чагырарлар.

Бу үйтгешик бахарың дерти диен гең ады бар.

Газанларда галан арасса сарыягы ене-де сырчалы күйзелере гуярлар-да, өйүң бир бөврүнден чуң газып буз ялы чәгә гөмүп гоярлар. Гөмүлги күйзелер шол дуршуна гыша ченли дурар. Гүйз Теҗене аргышa гидиленде о ерден тошап гетирерлер-де, яңкы күйзелериң бирини алачалы ягдан долдурарлар. Язлаг! Язлаг!

Бу гумлуларың дурмушының иң ажайып, иң шагаланлы дөври боляр. Яшыл бегрес япынан, йүз дүрли гүллери үлпүлдешип дуран сәхрада бахарың жошгунлы ики айыны язлагда гечирмек багты Сизе миессер болупмыды? Яшыл япыларың, гөм-гөкже, мавыжа бозаган-ёвшанлы алаларың үстүне абанып дуран бахар булутларының оюн эдишини сынлапмыдыңыз? Ягшың хем-де гөк от-чөплериң бихуш эдиҗи ысыны гетирйән сергин шемалы демиңизе дартыпмыдыңыз? Гөк гүрләнинде чарваларың йүзлериниң йылдырым чаканындакы ялы ягтылышыны гөрүпмидиңиз? Бахар ягшының гиң-гиң алаларда жаран-жаран болуп акышына, сүйжи, булансак сувуң иң соңкы дамжасына ченли улы каклачыгрегине буз ялы тәзеҗе гатыгын ичине юва, елмик доград, оны яп-яңыжа сачага салнан, ичи өйжүк-өй-
Яңы ягы алнан янлыгың бужагыны өз элиңиз билен чө-
зүп, буз ялы айраны ичипмидиңиз?

А дерде дерман арасса хова?...

Гаррылар шейле диййип тассыклаярлар: «Чөлде өнүп-өс, чөлде яша, ниййәниңем бугдай чөреги билен тәзе говурма, онсоң дүйәниң агараны билен чалы. Дүрегей затлары ийип-ичиҗи болма. Шейдип яшасаң, бүтин өмрүң бойына «пылан ерим агыряр» диййип айтмажагыңа, хич хили кеселе учрамажагыңа мен гүвә гечйәрин».

Мундан бирнәче йыл озал учоюклыларың бириниң Ахалдакы кеселбент гарындашы бу ерде язлагда бассыр ики йыл болупдыр велин, тут ялы болуп сагалып өтәйдипдир диййип гүррүң эдйәрлер. Шондан озал болса онуң гөрүнмедик докторы, гатнамадык курорты болмандыр.

Бахар чөлде йүз дүрли, белки йүзлерче дүрли от-чөп гөгерйәр. Кәшири күйсетмейән көсүк, яш соганы

күйсетмейән юва, елмик, гузыбут, көмелек, чырыш билен чомуч — буларың хеммеси тапылгысыз дерман.

Ине, бахарың шол гөзел мөвсуми-язлага гидилйән пасыл якынлашды. Адамлар эййәмден бу йыл хайсы какда, хайсы гуйыда язлаҗакдыклары барада пикирленйәрлер. Колхоз правлениеси болса колхозың җемгыетчилик доварларының сагымчыларының, гыркымчыларың списогыны дүзйәр. Пейнир эдилҗек пунктлары энҗамлашдырмалы. Илки билен болса, әлбетде, дөл кампаниясына ибериљҗек адамлары сайламалы.

Гараз, улы кампания тайяр болубермели. Бу кампания геченсоң болса ене-де от ятырмак дөври гелйәр. Гараз, аялларам, гоҗаларам биллерини гушабермели.

Өңки йылларда обаның улы-кичи, хеммеси бахары улы тоя тайярланян ялы шүвелең-шовхун билен гаршылаярды. Бу йыл велин бейле шүвелең-шатлык гөрненок. Уруш туранындан соңкы илкинҗи бахарың өңүсырасындакы бу говушгынсызлык диңе харбы ягдай билен я-да гытчылык билен-де багланышыклы дәл болара чемли: инди эсли вагт бәри, Ербенди тутушлыгына Амыдеряның якаларына гөчүрҗекмишлер диен гүррүң гум ичине яйрапды. Соңабака бу гүррүң чына язып башлады. Январың аягындамы я-да февралың башында — Үчоюга райкомың җогапкәр ишгәрлериниң бири гелип, шу меселе боюнча йыгнак чагырды. Шонда шол векил меселәни җуда чүрт-ёлук гоюпды. Ол гөчмек меселеси агзалан бада нәгилеликлерини йүзлерине чыкаран яшулыларың үстүне гыгырып башлады:

— Мен сизе белетдирин, гоҗалар! Сизиң көпүңиз гечип, азыңыз галыпдыр.

Сиз өзүңизиң сылаянлыгыңыздан пейдаланып, яшкичилери-де өз тарапыңыза чекҗек болярсыңыз. Хөкүметиң, партияның гөркезмесине гаршы гитҗек болярсыңыз. Эмма хатырҗем болуң. Сизиң чүйрүк пикириңиз ёл алмаз! Айдылдымы — гутарды!

Аннар ага бу сөзлере чыдам эдип отурып билмеди. Ол лаңңа ериндеп галды-да:

— Меселеми, өте гечәййән-ә дәлсиң, ягшы йигит? — дийди.

Векил гайра тесмеди.

— Мен «ягшы йигит» дәл, мен райкомың җогапкәр

ишгәри! Мен партияның адындан геплейәрин! Дүшнүкли ми?

Аңкар ага бир болушрагыны сакламага чалышды:

— Партияның, хөкүметиң адындан геплейән болсаң, шоларың өзлери ялы парасатлы гепле, сен бизи горкузмага гелдиңми я-да акыллы-башлы гүррүң этмәге гелдиңми, ёлдаш?

— Во-от, значит, беланың көрүги нириде экен! — дийип, векил блокнодына япышды-да, гапдалында отуран Сазага серетди. — Шол агитатор яшулың ады, фамилиясы ким?

Сазак бирбада җогап бермән йүзүни ашак салды. Отуранлар гозганып башлады.

Аңкар аганың өзи сесленди.

— Мениң адым Аңкар. Яздыңмы? Атамың адам Аманлы. Яздыңмы? Башга нәме айтмалы?

— Башга нәме айтмалыдыгыны района баранда айдарлар! — дийип, векил блокнодыны кисесине салды.

— Сиз дил дүвшүпсиңиз! Сүри гойнуң өңүндәки серкеси болса — шол яшулы болмага чемели. Эмма җанлы серкеден башга таяклы чопанам бардыр. Унутмаң!

Аңкар ага ардынҗырап, ене-де ериңден турды, өзүни гиңлиге салып, кинаялы гүлүмсиреди-де мәрекә йүзленди.

— Чопанымыз-а дувушмандыр, адамлар, чопанымыз шу йигит болҗак болса, бу сонар сәхрада-да ач гырылаймасак ягшы, себәп, чопаның таягы җуда томмайлы гөрүнйәр!..

Мәреке гүлүшди. Кимдир бир чокга сакгал, хортап адам Аңкар ага җогап берди.

— Ач доварларың чопаның таягыны чейнәбермесем-ә бардыр!

— Ай, агыр сүриниң ичинде хер хилиси боляр, хов! — дийип, ене бир чокга сакгал, хортап киши ериңден турды. — Мениң бакян сүримде бир гәр теке бар велин, бир гезек тас шахыны гарнымдан гечирипди. Гөбегимиң гапдалы хенизем авушап дур...

Мәреке ене пакырда берди.

Векил шондан соң кагызларыны уллакан сары папкасына салды-да, тасанҗырап, Сазагың хөре-көшесине-де гулак асман, района гитди. Аңкар ага болса хич киме айтман, шол гиҗе Ашгабада гидипдир.

Аңкар ага Ашгабатдан гөврүми гиң гөрнүшде гелипди. Ол илки-илкилер-ә «ёкарык арз этмәге» гиденини боюн алмады. Соңабака велин «ёкарык» гидип гелшини өзи ялы яшулылара бүтин җикме-җиги билен гүррүң бермәге башлады.

— Кыркчулба тарапдан үсти оҗарлы гелйән ассабузың билнне басдым. Узын гиҗе ёл йөрәп, гүн доган бадырагына Теке базарының янындакы кервен сарая барып дүшдүк. Чай-пай ичип, аз-кем дем-дынч алыбам гөни савнаркома гитдим. Иң улы башлыгы ёк экен. Гүнортадан соң болҗак дийдилер. Өйлән ене бардым. Улы башлык гелди, эммаки йыгнак эдип отыр дийдилер. Базара айлаң-чайлаң эдип гелсем, эййәм улы башлык бир ере гидипдир. Агшам геләймесе дийдилер. Менем гапыда дуран милисгәниң янында айбогдашымы гурдум-да отурыбердим.

— Адыңызы яздырыпмыдыңыз? Хачан кабул этҗек дийипди? — дийип, милисге менден сораяр.

Ат яздырма нириде, буянкы нириде. «Гелдиги — хабарымы соражакдыр» диен болуп җогап бердим. Гүндизи — агшамы ёк, улы-улы гуллукчылар о җая шо-ол гирип-чыкып дурлар.

Гараңкы дүшди. Яссы болды гитди. Отурандырын. Ахыры, ине, келте бойлы, топ-токгаҗа, тегелек ак йүзли, шу Санҗар сыясының геййән гоңур гайыш палтуны ялы палтунлы, шоң билен реңкдеш гулакчынлы пыяда гелип, ичерик йүзүниң угруна гечибержек ялы этди-де, маңа тарап өврүлип дурды. Асыл дурубермеди-де, йүзүме синңе середип:

— Салам, яшулы! — дийип, баш атды.

— Гургунмысыңыз, ханым — дийдим. Санҗар сыясыдан-а яшкичимикә өйтдүм.

Мениң әм-сәмлигими аңандыр-да элбет, — «Сиз киме гарашяныз?» дийди. Менем «Иң улы башлыга, савнаркома гарашян» — дийдим.

Сагадына серетди-де, «йөрүң онда» дийди. Тиркешдик-де гидибердик. Ахав, адамлар, меселемки, шу заманың гуллукчылары бирхили: кичи гуллукчылар-а улумсы, улы-улы гуллукчыларам кичигөвүнли, өзүмиз ялы сада. Асыл, әсгитаныш ялы болуп, ичиңе-дашыңа гечип баря. Нириден боларсыңыз, ягдайларыңыз ничик диййәр.

— Ербентден. Учоюкдандырыс — дийдим. Адымы айтдым. Йүзүме ене бир серетди. Оңа ченли бир гелин чай гетирди. Печенни гетирди. Асыл кәсәме-де чайы савнаркомың өзи гуюп берди. Бибигүл гелнимиз кәсәме чай гуюп беренде гахарым гелйәрди. Эммаки ол бир хормат-хеззет этмек экен, хав, яшулыны сыладыклары экен.

— Хабарыңызы айдып отурың — дийййә. Менем айтдым. Райкомдан гелен адамың нәхили йыгнак гечиршини, нәмелер диенини, өзүмиңем нәме жогап береними — хеммежесини болшы-болшы ялы эдип айтдым. Айдып отыркамам махал-махал онуң йүзүне середйән, олам бирден-ә йылгыржак ялы эдйәр, бирденем гахарланжак ялы эдйәр. Мен ине ёлдаш савнарком, болан ягдая шейле, районадан гелен йигид-ә бизе гахар эдип, хайбат атып гитди, бизем ондан нәгиле болуп галдык. Хайсымыз гүнәли болсак чәре гөрәйин — дийдим.

Онсоң савнарком ики элини эңегине диреди-де, аграсрак әхенде:

— Өз-ә гелшикли болмандыр, яшулы — дийди. — Сизиң Санжар сыясыныз айтмышлайын бирек-биреге душүнишмәнсиңиз.

Шей дийип ёкаркы додагыны дишләп, гөзлерини сүзүбрәге-де аз салым сесини чыкарман отурансоң, бирден ериңден турды-да:

— Бәляр, яшулы, хөкүмет халк билен бирек-биреге душүнишмән хич зат этмез, билиңизи чыган-да, өңкиңиз ялы ишләбериң — дийди. Менем «көп саг болуң» дийдим-де еримден турдум. Гапа ченли ене-де өзи угратды. Ана, ёлбашчы диениң шейле болайса! Ханы, онсоң, шейле адама хормат этмәбилсең этме! «Ягшы сөз йыланы хинден чыкарар» дийипдир көнелер.

Аңкар ага бу затлары хыжув билен, леззет алмак билен гүррүң берйәрди. Гүррүңиниң соңуны болса Халк Комиссарлар Советиниң башлыгының сөзлери билен тамамлаярды.

— Хава, шейле, адамлар. Билиңизи берк гушан-да хемишекилериңиз ялы ишләбериң!

Аңкар аганы диңлән адамларың гөврүми бирнеме гиңейәрди.

«Ялаңажа яз ягшы» диен ялы, алнымыз яз. Ак болар, гөк болар — гараз бир мыдар болар. Дертини хем несип

эден йылы ийәерис. Иң эсас зат: уруш гутарса огланлар саг-аман гелсе боляр. «Баш байлык — баш саглыгыдыр.»

Аңкар аганың яныңдан гайдан адамлар өйлерине барянчалар такмынан шейле пикир эдйәрдилер.

ОН АЛТЫНЖЫ БАП

Бир гезек мен Вейисден әжесиниң адына гелен хаты говшурмак үчин оларың өйүне уградым.

Өйлер, әлбетде, бир-бирлери билен гатнашыклы боляр. Меселем, Аңкар агаларың өйи хемише адамлыдыр, гайры ерден гелен мыхман болмаса, хөкман оба адамлары бардыр, бириси яшулыдан маслахат сорар, бейлекиси болса гүмүр-ямыр эдишмәге гелендир.

Я-да бизиң өз өйүмизи алып гөрелиң. Бизе иң болманда Огулдөнди әже, Солтанжемал гелип дур, бизем олара баряс. Гоншы-гоншы билен гатнашык эдйәр, гараз хер кимиң бир гүррүңи алышян адамсы боляр. Гүррүңлешерсиң, дердинишерсиң, дөвүм наны орта гоюп чай ичерсиң. Бу көнеден довам эдип гелйән дәп дурмушды, онда-да агыр йылларда жуда мөхүм роль ойнаяр дийип мен пикир эдйәрин. Бу ягдай адамлары бир-бири билен достларча, доганларча ысынышдыряр, гөврүмиңи гиңелдйәр, умыдыны, ынанжыны пугталандыряр, гүйжүне гүйч гошяр. Адамлар сени идәп дурса, сен олары идәп дурсаң — бу нәхили говы! «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» диен парасатлы накыл йөне ерден пейда болмандыр. Гоншучылык барада болса йөрите накыл бар: «Оды гозгасаң өчер, гоншыны гозгасаң гөчер».

Мен бу затлары нәме үчин айдярын? Вейислере соңкы вагтларда хер гезек барамда мен бу затлары ятлаярын. Бу өйүң башга өйлер билен бейлеки адамларыңкы ялы арагатнашыгының, бирек-бирегиң сыламагың бейик аламаты болан шейле арагатнашыгың ёкдугыны гынанмак билен ятлаярын.

Ине, ене-де шол өе барярын. Гапыларында жанлы-жемелде гернеок. Өйүң түйнүгинден инчежик түссе чыкяр. Бу-да ягшы. Өйден түссе чыкып дурмагы — яшайшың, дирилигиң аламатыдыр. «Түйнүгиңизиң — түссеси

кемелмесин, сыгрыңызың — бедеси» дийип, гүндогарың бир пәхимдары айдыпдыр диййәрлер.

Хава, мен бу өе голайлап барян. Гапыларында одун-чөплери бар. Эйсем-де болса Вейисиң өйүмизе одун-чөп көмегини этсең миннетдар болардым диен хайышы-ны хениз бержай эдип билмәниме гынаняң. Онсоңам, догрымы айтсам, Вейисиң шол хайышыны бир хилирә-гем гөрмән дурамок. Гытҗа ялы гелни болан өй одун-чөпден көсенмели дәл ахыры. Көмек эдип билсең, иш-ден-гүйчден галан гаррылара этмели.

Гапыларының янында үсгүринен болуп, ишиги ач-дым-да, салам берип өе гирдим. Шекер эҗе ик эгрип отуршына саламымы аграслык билен алды, элибош, чай ичип отуран Гытҗа болса, гөвнүме болмаса-ха агзынам гымылдатмады өйдйән. Гараз, мени иңңән первайсыз гаршыланы-ха магат.

Чоммалып отырдым-да, Вейисден гелен хаты Шекер эҗә узатдым. Гытҗа жуда бипервайлык билен, якымсыз йылгырды-да:

— Эл, хатдат адама-ха говшурдың, ханы окасын, бизем диңләли — дийди.

— Хаты эесине говшурмак мениң боржум, Гытҗа — дийдим.

— Ва-ей, киме говшурсаң, шона говшурсана, Ёллы агсак, йөне сесини сандырадыберме!

Күрен обада мениң адымы бейле дийип тутян ёкды. Догабитди шикесли боланым үчин гайтам адамлар, ылайта-да аяллар мениң билен хас мылакатлы гүрлеш-йәрдилер. «Ёллы жан», «герегим» иң болманда «Ёллы почтальон» диййәрдилер. Шонуң үчин-де ырсарап дуран Гытҗаның маңа бейле диймесини, асла мени әсгермез-лигини бичак ёкуш гөрдүм. Хер ничикдир мен инди оглан-огланҗык дәл ахыры. Сынасы сагат адамлар бир кәри йөретсе, мен ики кәри йөредйән. Ики везипәми хем ак йүрегим билен, башарып билдигимден бержай эдйән. Шонуң үчин-де хер бир кишиниң өзүм билен адам шекилли болуп геплешмегини талап этмәге мениң хакым бармы-ка диййән.

Дилими дишләп оңайҗакдым велин, гахарым эрким-ден үстүн чыкды. Мен:

— Сен бир аял адам, Гытҗа, шонуң үчинем аял адам билен якалашып отурмак услып дәл, йөне сынасы сагат

Көпек болуп догманыма йүз-мүң шүкүр эдйәндирин — диеними дуйман галыпдырын.

Шей дийдимем-де, эдил йүзүме урлан ялы болуп гелшим ялы бу өйден чыкып гитдим.

Адама өзүниң әсгерилмейәндигини дуймакдан ёкуш дегйән зат бармыка? «Тыг ярасы битер, сөз ярасы бит-мез» дийип догры айдыпдырлар. Биҗай сөз шарпыкдан гаты дегйәр.

Анруҗы башарып билсеңиз, адамы ынҗытмаҗак болуң, адамлар!..

Мен еңсәмден депилен ялы гидип барярын хем-де хенизем өзүми эле алып билмән сандыр-сандыр эдйәрин, Магтымгулының:

«Ериң-ерден, әриң-әрден пархы көп.
Мүшгия олдур: сөзлешенде дең болар»

диен гызыла гаплаймалы сетирлерини ичимден гайта-лаярын. «Дил-бела, диш-гала» диен накыл ядыма дүш-йәр.

«Ёллы агсак» диенини гаты гөрүп дурамок, гаты гөр-мәге хакымам ёк, йөне онуң гепиниң әхеңи якымсыз, ол мени долы-бахалы адам саймады ахыры! Я-да «ер гаты болса, өкүз-өкүзден гөрер» дийлиши ялы, Гытҗа-да гахарыны менден чыкарҗак болярмыка?

Ёк! Мен адамлык мертебәмиң кемсидилмегине, онда-да, Гытҗа ялының кемситмегине ёл бермен! «Вейисден хат гетирипсиң, саг бол» диймекден-ә гечен, гайтам йүзү-ми алып, гыгыны пүркүп гойберди. Бейтдирмерин! Гөрмедигим, геплешмедигим Гытҗа болсун. Вейисиң хатырасы үчин гелйән, ёгсам, олара хат гелсе, ичерик гирмерин-де, гапыларындан зыңар өтәйдерин-ә!

Ичими хүмледип баршыма Вейисе-де игенйән: ерин, алҗак болсаң шундан башга аял тапмадыңмы, маңа гыгыны пүркени-хә хичмиш-дә диели, өзүни нә гүнлере салды, гарры эҗең ничик мыдар эдер?

Онсоң:

— Бирмахаллар-а булар әбеде-җүйбе болуп яша-бам йөрдүлер — дийип пикир өврүйәрин. Алланәме гүн-лери барды. Секиз ганат өйүң төрүнде столуң башында йүзбе-йүз отурып нахар иййәрдилер. Эйсем бу Гытҗа нә җын урдука? Өзи гүнәкәрмикә? Көпек гүнәкәрмикә? Я-да уруш гүнәкәрмикә?

Элбетде, гүнә Гытжаның өзүнде. Бейлеки гелинлер ялы — Кейик ялы, Солтанжемал ялы өзүни дүзүв сакласын. Уруш диңе бир өлүм-йитим дәл. Ол хер бир адамы әгирт улы сынагдан гечирйәр. Уруш — айралык. Шол айралык ягдайында адамларың — эркек адамларың-да, аялларың-да нәхили адамдыгы башга вагтдакыдан хас әшгәр болуп йүзе чыкяр. Дамарларың мәкәмми я-да говшакмы, йүрегиң юкамы я-да полат ялы чыдамлымы, өзүңе иң якын, иң мәхрибан адамың хатырасыны сакламагы, өзүңиң иң гымматлы задыны, иң мукаддес задыны — намысыны сакламагы, горамагы башарып билйәнми я-да биленокмы — ине, айралык бу затлары айыл-сайыл эдйәр.

Мен Вейислериң өйүнде гелим-гидимиң ёклугы барада пикир эдемде йүрегим гыйыляр. Шу гезек хат элтениңде мен ол өйден бир кәсе чай ичмекчидим, Шекер эже билен гүмүр-ямыр этмекчидим, башарып билсем оңа гөвүнлик бермекчидим. Хал-ягдайларыны сорамакчыдым, элимден гелсе, гараз бир көмек этмекчидим. Иң болманда Вейисиң хатырасы үчин шейтмекчидим.

Ана, инди алмытымы алдым.

Шейле пикирлер билен Анкар агаларың душуна баранымы дуйман галыпдырын. Хенизем гидип отуржак экеним. Эмма көпден бәри эшидилмедик таныш, мылайым бир оваз мени сакга дурмага межбур этди.

Бу догрудан-да дутарың сесими я-да мениң гулагыма шол сес болуп эшидиләййәрмикә? Юрдаман фронта гиденден соңам бу гоша өйүң гапысындан гечсем дутарың жадылы овазы гелйән ялы болуп дурярды ахыры.

Ёк, гулакларым хакыкатданам дутарың сесини эшидйәрди. Йөне ол сес ериң ашагындан чыкян ялы чалажа эшидилйәрди.

Ким чалярка? Я-да Юрдаман геләйдимикә? Онда эййәм оба хабар яйрарды ахыры.

Дутарың сеси Юрдаманың өйүнден гелйәрди. Мен йүзүмиң угруна барып гапыны ачдым.

Гаража ага! Солтанжемалың какасы, Юрдамана илки дутар өвреден, Ербендиң илкинжи магазинчиси Гаража ага.

Анкар ага нирәдир бир ере гиден болара чемли — ол ёк. Дурсун эже, Кейик гелин, Солтанжемал Огулдөнди эже хемем эжем отыр.

Мен салам берип гирдим. Чепикси гөвреси билен дутарың үстүне эглен Гаража аганың саг элиниң бармаклары болса иң соңкы перделерде ойнаярды.

Перең дийлен алты айлык ёл болар,
Арасында ымгыр-ымгыр чөл болар,
Хер гөрмедик гүнүм ай-у-йыл болар,
Перенде гыр атың овазы гелди!..

Гоша кириш ымгыр-ымгыр чөллериң гызгын шемалыны, сейрек билен селинлериң шуввулдысыны салгым атып дуран сәхраларың ичи билен барян кервенлериң жаңының сесини бизиң гулагымыза етирди. Шол сәхралардан аңырда, иннән узакда бир дел юрдуң гадымы галасы гөзүмизе гөрнен ялы болды. Чәрпая галан гыр атың Үчоюгы күйсәп кишнейән сеси гулагымыза эшидилен ялы болды.

Сазанданың бармаклары перделери сырып, бирден ашак инйәр, бирденем ёкарык чыкяр. Иң соңы ол бармаклар иң ёкаркы перделериң янында бир салым гезмеледи-де, жадылы оваз юваш-ювашдан ятды.

Габат өңүндәки ожакда янян ожар одуның ховруна, лакырдашян түңчелериң бугуна хем-де дамарларың жуда дартгынлы херекетинден яңа дерчирән маңлайыны дызының үстүндәки бурчуна бир зат дүвлен яглык билен супүрен Гаража багшы диңе шундан соң:

— Валейким әс-салам! — дийип, хәлки берен саламымы алды, эллешип гөрүшдик.

Соңкы бирки айың ичинде Гаража агапы гөрмәндик. Чай башында гүррүңлешип отурсак, ол асыл Ашгабадың атлы багшылары билен бирликде, фронтда сөвешйән түркмен эсгерлерине медени хызмат эдйән бригада гошулып гиден экен. Ашгабада айдым-саз чалмага гидипдир дийип эшитсегем, фронт якаларында боландыр өйтмейәрдик. Шонуң үчин Гаража ага хәзир бизе үйтгешик бир адам ялы болуп гөрүнйәрди.

— Таныш-билишлерден гөрениң бармы, Гаража ага? — дийип сорадым.

— Шоны айтмага гелшим-дә! — дийип, багшы, агзыны яшынан болса-да, гөзлери бегенчден яңа гүлүп дуран Кейик гелне бака серетди.

— Юрдаманы гөрдүм. Кейик гелниң эййәм бушлугыны алдым.

— Ханы, багшы, Юрдаманымы нәхили гөршүңи ене-

-де бир айдып берсен-е! — дийип, Дурсун эже эййәм нәмедендир яш чайылан гөзлерине элини етирди.

— Хов-ва — дийип, багшы ики эли билен өңүндәки чайлы кәсәниң ики гырасындан тутды.

— Шол гүн биз сөвешйән эсгерлериң бир бөлегиниң өңүнде, янан тәкайың ичинде соңкы концертимизи бердик. Түркмен йигитлери көпди, таныш адам велин ёкды. Марыдандырын диййәни бар, Чәржев тарапларындан бар, Ашгабадың өзүнден бир йигит бар экен, мен оны танамок, ол велин мени танаян экен. «Бир вагт Ашгабатдан Зәкләп гечип баряркак өйүңизден дүе чал ичипдик, бирки хең чалыбам берипдиңиз» диййәр. Нәбилейин, өйден чал ичип, хең динләп гиден көп. Гараз шейдип, соңкы гезек концерт бердик. Ызымыза гайтмага тайярландык. Ерземиниң ичинде нахар бердилер. Ине, эдил нахар ийип отыркак бизиң янымыза пәгүны дөрт йылдызлы йигит гелди. Харбы врачдырын, өзүмем гызыларбатлы дийди.

Таншанымыздан соң ол хабарыны айтды.

— Мен гапдалдакы веспитилде ишлейән. Түркменистандан багшыларың геленини бизиңкилер эшидипдир. Бизиң веспитилимизде ербентли бир йигит ятыр. Дутарың сесини бир эшидейин дийип ятыр. Өзеленип-өзеленип сорады.

Мен онуң сөзүни кесдим-де:

— Ады ким ол йигидиң? — дийдим.

— Ады Юрдаман, фамилиясы Аңкаров.

Өр-боюма галаңымы дуймандырын.

— Ярасы нәхили?

— Ярасы еңлем дәл, эмма жуда ховплам дәл, боюн-онурга билен, саг аягың топугындан дегипдир. Снаряд ярасы.

— Ховплы дәл дийдиңиз-ә?

— Ховплы дәл, йөне инди фронта ярамаса герек.

— Веспитилиңиз узакмы?

— 14 — 15 километр, он минутлык ёл, машынам бар. Әкидерисем, гетирерисем, өзеленип-өзеленип хайыш этди, аңружы мүмкинчилигиңиз болса.

«Он минут, ене-де бир он минут — йигрими. О ерде-де йигрими минут — кырк» дийип деррев хасапладым-да, баштутанымыздан 40 минутлык ругсат алдым.

«Ине, барсам, Юрдаман киребатда йылжыраклап ятыр. Эдил мениң гелжегими билйән ялы шо вагт оңа

турмак болмаян экен. Ай, турмага ругсат эдәенлерин-де-де өлүп-өчүп барҗак дәл ол, шо-ол өңки аркайынлыгы, шол өңки йылгырышы, йүзи бирнеме агарыпдыр.

— Түркмен багшылары гелипдир диенлериңден сениң бардыгыны дуйдум — диййәр.

— Нәдип дуйдуң, мен бу бригада төтәнден гошулдым ахыры — диййән.

— Ай, багшы, йүрек хемме зады дуюп дур — диййәр. Өзем йылжыраклап ятыр.

— Агынжак шол өңки Юрдаманым-да — дийип, Дурсун эже ене элини гөзлерине етирди.

— Хов-ва — дийип, Гаража ага сөзүни довам этди. — Онсоң, янында отурыпжык янкы чалан хеңлерими чалып бердим: «Айна», «Хабарлашалы», «Зүлпүң сениң», онсоңам «Овазы гелди». Хошлашып гайтжак боламда-да «шу дөрт хени саг-аман оба барып, өз дутарымда, өз өйүмизде-де бир чалып бер» дийип хайыш этди. Ине, менем шол хайышы ерине етирдим.

— Элиң, гөзүң дерт гөрмесин, багшы! — дийип, Дурсун эже ериңден гобсунанда, даш гапыда бири ардынжырады. Аңкар ага гапыдан гирди.

— Қакасы, бушлук! Багшы Юрдаман жаны гөрүп гелипдир! — дийип, ериңден туран Дурсун эже хеммәмизден өңүртди.

Дуйдансыз хабара аңк-таңк болан яшулы ики элини ак сакгалының ужуна етирди-де, аталыгың бейик гуванжы билен, яшырынрак, сөзде беян эдип болмажак бир гуванч билен маңа йүзленди.

— Намартай, бейдип отурма-да, бар, гапыдакы токлуларың бирини гүйл!

Дине шундан соң ол саламлашмак үчин ики элини узадып, ериңден туран Гаража ага бакан йөнелди.

Гөвнүме болмаса, бу өй хәзир өңкүден үч эсса дагы гиңән ялы болуп гөрүнди.

ОН ЕДИНЖИ БАП

Үчоюклылар ики топара бөлүнип, арасы бир-биринден узак болмадык «Юсуп гуюсы» билен «Ганлы гуюсында» язламалы болдулар. Өңлер үч-дөрт топара бөлүнишип, улы оба думлы-душа пытрап гидйәрди. Хәзирки ягдайы назара алып, колхоз правлениеси обаның бар

гүйжүни бир еррәкде жемлемели диен карара гелди. Себәби ишчи гүйжи өңки дәл, язлаг болса дине хожалыкларын шахсы бәхбиди дәл, бу дөврүде дөл камланиясыны, колхозың жемгыетчилик малларының яз гыркымыны гечирмели, доварлары сагмалы, пейнир этмели, яг алмалы, хем дөвлете табшырмалы өнүмлериң планыны долмалы, хем колхозың складына бирнеме өнүм йыгнамалы.

Сайырдың-сайырдың гелин-гызлардан дүзүлен ики саны улы сагымчылар бригадасының бирине — «Ганлы гуюсында» язлажаклара Кейик гелин ёлбашчылык этмелиди, «Юсуп гуюсындакылара» болса Солтанжемал.

Яшулы адамлардан, етгинҗеклерден дүзүлен ики саны гыркымчылар бригадасына бригадирлери тапмак кын болды, Көпегин ерине ферма мүдири эдилип, колхозда көпден бәри баш чопан болуп ишлейән ачык гөвүнли бәлчик Поллук аганы белләпдилер. Бу бир махал районлан гызмач векил гелип йыгнак эденде:

— Ай, агыр сүриниң ичинде хер хилиси боляр, хав, мениң бакян сүрүмде бир гәр теке бар велин, бир гезек тас шахыны гарнымдан гечирипди. Гөбегимиң гапдалы хенизем авушап дур! — дийип, улили гызылгыран гүлүшдирен чокга сакгал, хортап кишиди.

Поллук аганы тәзе везипә биллемек үчин чөлден чагырып гетиренлеринде, правлениеде Аңкар ага-да барды. Тәзе везипә гечҗек адамы бу ерде өзболушлы сынагдан гечирдилер. Илки билен оңа «сен ериңден тур-да, бизе иждимагы чыкышыңы айдып бер» дийдилер.

Поллук ага сары шыпырмасыны чыкарып узын столуң үстүнде гойды-да, ериңден турды.

— Тахямама чыкармалымы?

— Ёк, тахяны чыкармак хөкман дәл. Айдыбер.

— Нәмәни айт дийдиңиз?

— Иждимагы чыкышыңы, ягны какаң ким болупдыр, атаң ким болупдыр. Аслың баймы, орта дайханмы, гарыпмы, колхоза гиришиң, нәме ишде ишләниң, билим-совадың хеммесини айтмалы. Себәби биз кадрлары иниән селжерип алжак, Көпекли меселеде ялңышанымыз бесдир.

— Этмелисем шодур, хөкүмет ишине хер еңъетен

көпеги чекиберсең кануна догры геленок, акыллы көпекми, акмак көпекми, батыр көпекми, горкак көпекми, асыллы көпекми, ярак көпекми — селжермек герек! — дийип, Поллук ага сөзе башлады. — Онда, адамлар, эсасанам, ёлдашлар, мен сизе життимагы чыкышымы айдайын. Онда, башладым.

Мен, эсасанам, Поллак Сапардурды оглы, башбилит хасабындан бир мүң секиз йүз тогсан секизинҗи йылда, эсасанам, гарып чарва машгаласында энеден доглан. Мениң атамың адына эсасанам, Бегли келте диййәрлер. Мениң атамам, эсасанам какамам чопанчылык эдип гүнлерини гөрен адамлар. Мени хем эсасанам чопанчылыкдан башга эдип билэйжек гошун болмаз дийип догрупдырлар. Сиз болса, эсасанам мени перме этжек болсаңыз, эгин-эшигими гөрүп дурсуңыз, хөкүмет ишине гечжек болсаң папак геймелидир, жилисге геймелидир, жилисгәң гурсагындакы жүбә галам гысдырмалыдыр, ягшы, шейдипмишимем диели, эсасанам онсон, мен хат-соватдан шерменде боланым үчин...

— Гол чекип билйәнми? — дийип, Поллук ага сораг бердилер.

— Эсасанам, гаты гыссамасалар, пейвагтыма гойсалар чекип билйән...

— Ферма мүдириниң соватлы хасапчысы бар. Кейкер. Оңа гарамаздан, сенем язувы-позувы, хасап-хесиби өвренмели боларсың!

— Мен эсасанам, нирә гарасамам, хатлыжа-соватлыжа боланымы кем гөремок, белкем, худай хат-совадам берәеди-дә...

Сазак ёгын галамының уч чыкарылмадык тарапы билен столы тыркылдатды.

— Ёлдаш Поллук ага, сен сыясы тайдан ялңышян. Саңа худай хат-соват өвредеси ёк, аслында сен ферма мүдири болансоң худая ынанманы гоймалы боларсың. Саңа хат-соваты дине гызыл мугаллымлар өвредип билер. Кейкерем көмек эдер. Йөне, ене-де гайталаярын: худая ынанмагыны гоймалы боларсың!

— Бе-е... Эсасанам ёлдашлар, мен яңы яссы намазымы окайыпдым, о нәхили боларка?

Ене-де Сазак жогап берди:

— Биз сени эртирден башлап ферма мүдирлигине беллесек, эртирден башлабам намаз окаманы, ягны ху-

дәя шинимаңы гойжакдыгыңа дил хаты берсең шу гүнки яссы намазыны, окандыгыны багышларыс. Разымың?

Назарыны өзүне середйән гөзлерден совуп, Поллук ага гөни еңсесине — йылгыржак ялы эдип, сакгалыны дырмап отуран Аңкар ага тарап өврүлди.

— Эсасанам, Аңкар ага, разы болаймалы бормыка?

Аңкар ага парасатлылык билен җогап берди.

— Элбет, Поллук, меселәниң гоюлшы-ха чынлакай, меселемки, бу затлар йөне-мөне самырдама дәл. Өзүң гөр-дә.

Поллук ага ене бейлесине өврүлип, бир хайыш этди.

— Адамлар, эсасанам, ёлдаш Сазак башлык мен шу дил хаты диениңизи хат-сosat өврененимден соң өз элим биленжик язып берәйсем нәдйәр?

Сазак меселәни көпчүлигиң — правление члeнлериниң гарамагына гойды.

Кимде-ким ёлдаш Поллук аганың янкы хайышыны канагатландырмалы болса, элини гөтерсин! Көпчүлик. Ким гаршы? Сакланан? Ёк. Онда, ёлдашлар, ене-де сесе гойян. Кимде-ким ёлдаш Поллук аганы ферма мүдирлигине беллемели диен адам элини гөтерсин? Көпчүлик. Ким гаршы? Сакланан? Ёк.

Ине, шейдибем, Поллук ага ферма мүдири болды. Правлениеәниң маслахатындан соң Поллук ага Аңкар ага билен тиркешип өе гайтды.

— Улы зады-ха боюн алдың, Поллук... Дилхаты берсең, ызында дурмалы-ха борсуң! — дийип, Аңкар ага ёлда оңа хабар гатды.

Ферманың тәзе мүдириниң җогабы нагт болды.

— Ай, Аңкар ага, эсасанам, мен индиден соң хат-сoват өвренип, дил хаты берйәнчәм, дүнйәниң ненен-ничик болҗакдыгыны алла билсин!

Бу сөзе Аңкар ага ичинден мыс-мыс эдип гүлди.

Өтен агшам правлениеде гыркымчылар бригадаларының бригадирлигине кимлери беллемек болҗакдыгы хакда пикир алшылды. Беллибир адамың башыны чатып билмедилер. Башына папак геймесе-де, шыпырмасыны ташлап, оңа дерек ортача силкме телпек гейнен, сары нах матадан җилисге дикдирип, онуң үстүнденем гөвшүлләң гарма доп гейип, гөзүне әйнек дакынан Поллук ага столуң башында чынлакай пикирленип отуршына инңәң эпет гөрүнйәрди.

— Ёлдаш Поллук ага, сениң нәхили кандидатураң бар? — дийип, Сазак оңа сала салды.

— Мен, эсасанам, ёлдашлар, пикирлендим. Ве, шонуң билен бирликде-де, «Ганлы гуюсындакы» гыркымчылара эсасанам, бригада эдип ёлдаш Аңкар агаң кандидатурасыны гөркезйән!

— Бу-ха эдил болайды! — дийип, кимдир бири сесленди.

Поллук ага сөзүни довам этди.

— Ве шонуң билен бирликде-де, «Юсуп гуюсындакы» гыркымчылара бригад эдип, өз кандидатурамы ыглан эдйән. Биз эсасанам, Аңкар ага билен ярышып ишләрис. Ве, мен башга сүрүлере айланмага гидемде, өз ериме орунбасар тапмагы боюн алярын!

Шейлелик билен бу ишем дүзелди.

Шу гүн болса «Ганлы гуюсында» язлажакларың илкинҗи топары кервен гурап ёла дүшди. Бу кервен язлагчылары элтип ызына доланансоң икинҗи топары, соңра иң соңкы үчүнҗи топары гөчүрмелиди.

«Ганлы гуюсындакыларың» баштутаны хөкмүнде Аңкар ага хем өз өйүни ики дүйә йүкләп, Дурсун эҗе билен илкинҗи топара баш болуп уграды.

Юрдамаңың өйүнде Кейик гелин билен Кейкер галды. Булар иң соңкы үчүнҗи топары алып бармалыдылар.

Шонуң билен бир вагтың өзүнде диен ялы «Юсуп гуюсында» язлаҗакларың хем илкинҗи топары ёла дүшди.

Сыйыргынлар сейрекләп, оба чоларды. Агшам дүшенсоң бу чолалык бирхили тукатлыга өврүлди. Иң болманда, Кейик гелин билен Кейкер үчин-ә шейледи.

Олар өйде икичәк отырдылар.

— Дашардан одун алып гел! — дийип, Кейик гелин балдызына буюрды.

— Гараңкы. Горкян...

Догрудан-да, дашары гөзе дүртме гаранкыды. Ай гич догярды. Гапдалдакы өй барка, Аңкар ага билен Дурсун эҗе барка велин мыдама ай-айдынлык ялыды.

Дашарык икиси биле чыкды. Гүндогар тарапдан алабахарың сергин шемалы өвүсйәрди. Кейкер гапыда үйшмек болуп дуран ожардан үч-дөрт дүйбүни алып ызына өврүленде, голайҗакдан чыбшылдылы эшидилен ялы болды. Кейкер гапа чыкып дуран гелнеҗесиниң дөшүнден вазлап гечип, өзүни ичерик атды.

Кейик гелин шол дуршуна якынлашып гелйән гараны сайгарып ардынжырады.

Ол гелен Бибигүлди.

— Йүрегими ярдың, гелнеже, үсгүрен болаймазлармы? — дийип, хенизем гөзлерини петредип дуран Кейкер она игенди.

— Менем горкжагыныэы билип, булара ёлдаш болайын дийип гайтдым, зат биширинмедиңизми? — дийип, Бибигүл газана бакан гаранжаклады.

— Гелениң говы болды — дийип, Кейик гелин тәримден асылгы ярты гапырганы, гап бөвүрде чәге гөмлен ак соганларың үч-дөрт дүйбүни Бибигүлиң өңүне алып берди. — Ики кәсе говрак түвүмиз, жык ягымыз бар, бир палав эдип бер.

— А өзүң нәме ишлежек?

— Менми? Мен сизе дутар чалып берәерин.

Ол шейле дийди-де, дулдан асылгы дутары эмай билен алып, онуң дашындакы габыны айырды. Төрде айбогдашыны гурага-да, улы багшыларыңкы ялы эдип дутары дүзмәге башлады. Тириң, тириң, тириң...

Бибигүл уллакан жамың ичиндәки гапырганы тутуп отуршына хайранлар галып Кейиге середйәрди.

«Ине, тагашыксыэрагада бармаклар ин ёкары дөрт пердәниң арасында, чаркандак ёлдан барян арабаның тигирлери ялы бөкүп башлады.

«Ар-кач галды, Ай-нам, хав,
Ар-кач га-ал-ды, Ай-нам хав...»

— Ана, инди гитдигидир, икатёк ялы шол бир хеңи гайталар дурар — дийип, Кейкер гашларыны чытды.

Бибигүлүң болса Кейик гелниң эле дутар аланыны илкинжи гезек гөрши болара чемли, ол хенизем аңкарылып отырды... «Гайын атаң өйде ёкдугыны билдирйәңов, гелин! Гөр-дә, сениң гайын атаң ады-ха Аңкар байдыр. Ол бейле эркинлиге ёл берермикән? Мен-ә инди айры хожалык, өз өйүм бар. Сен болса энтек Аңкар байың гарамагында. Гөр-дә, гелин! Аңкар байың сениң чаляң дутарың сесине гашлары чытылаймаса ягшы» дийип, ол ичини гепледйәрди. Эмма йүрегинде велин Кейик гелне дуйгудашлык этмән дуруп билмейәрди.

ОН СЕКИЗИНЖИ БАП

Ашакы класларың окувчыларыны каникула чыкардык. Эмма окувларың гутармагы билен мениң ишим еңиллешмейәр. Озал района бәш километрлик ерден гатнап, почта гетирйән болсам, ине, эрте-биригүн Солтанжамаллар билен «Юсуп гуюсына» гөчерис велин, онсоң района отуз бәш километрликден гатнамалыдырын.

Ашгабада гайыбана окува гитмегим бу йыл баша бармаз. Эмма бу язда-томусда кән китаплар окарын. Обада нәмүчиндир мени окумыш хасап эдйәрлер. Өзара пикир алшыланда, гүррүң эдиленде кәрдеш мугаллымларыңам маңа гөвүнлери етйән ялы. А мениң болса чепер эдебиятдан кән бир окан китабым ёк.

Газет окамак башга меселе. Элиме илйән газетлери сыпдырамок. Газетлер болса көп затлары өвредйәр.

Газет билен мен жуда ир хөврүгипдим. Хениз башлангыч класың окувчысыкам мекдебимизде байрамчылык йыгнаклары боланда окувчылара-да гутлаг сөзүни айтдырардылар.

Мен Лениннден башлап, СССР-иң әхли Халк Комиссарларыны, оларың атларыны, аталарының атларыны, фамилияларыны тутуп гутлап гечердим. Себәби яткешдим.

Кимдир бири Ашгабада бир улы эдара арза язжак болса, шол эдараң баштутанының адыны менден сорарды. Мен болса шол эдараң баштутанының дине адыны, фамилиясыны дәл, көпленч нәчинжи йылда догланыны, ниреде догланыны хем айдып берердим. Ол арза язжак адам болса йылгырып:

— Түвелеме, әхли ёлбашчылары өзүң беллешдирен ялы-айт. Саг бол! — диерди.

Дүнйәниң улы юртларының хеммесиниң меркези шәхерлерини билйәрдим. Лиссабонда я-да Мадридде болуп гечйән вакалар билен танышдым. Өзбегистанда я-да Украинада әхли улы гурлушыкларың гидйәндигинден, бүтин дүнйәде нәче адамың яшаяндыгындан хем хабарлыдым.

Буларың хеммесини маңа газет айдярды.

Агамырат мугаллымың бир айдан сөзи мениң калбыма мәкәм орнашыпды. Ол шейле дийипди.

«Адамы түкениксиз сораг аламатына меңзетсек,

шол сорагларың әхлисине жогап берип билжек зат газет билен китапдыр».

Өңрәк бир гезек Кейкер билен оларың өйлеринде бир зат хакында жедел эдишип отыркак, чокай яманың отуршына жеделимизи есерлик билен диңләп отуран Аңкар ага маңа дуйдансыз совал берди.

— Меселемки, Еллы, бизиң юрдумызда нәчерәк жеменде бардыр өйдйәң?

— Бир йүз етмиш миллион — дийдим-де, — урушдан өң шонча адам бардыр — дийип дүзетдим.

— Дүнйәде өлйән көпдүр өйдйәңми я-да дүнйә инйән?

— Адатча догулян адам өлйән адама гараңда, хас көп — дийдим-де, ене гүмүртик эдип гойдум. — Хәзирки уруш ягдайында нәхилидигини билемок.

— Ягшы. Дүнйәниң нәче бөлеги сув, нәче бөлеги гуры ер?

— Дүнйәни дөрде бөлсең, шонуң такмынан үч эссерәги дениз, деря, галан бир бөлеги гуры ер.

— Оны ким айтды?

— Жуграфия китабында бар. Ол болса Бибигүлүң окадян сапагы.

— Хайсы китапда бар болса-да, шу айдяның догры — дийип, яшулы ямап болан чокайыны бир гапдалда гойды-да: — «Үч эссеси дәли деря.

Бир эссе мүң говга...» дийип, лабызлы сес билен айтды. Бир салым гөзлерини сүзүп отурандан соң болса:

— Муны Магтымгулы Бибигүлден хас өңрәк айдыпдыр — дийди.

Мен бүтин назарымы Аңкар ага гөнүкдирдим. Ол болса шол лабызлы сеси билен ене ики сетири айдып берди.

«Гүнде йүз мүң адам гитсе жахандан,
Шо гадар бу дүнйә гелен-де бардыр...»

— Мунам Магтымгулы Еллудан өңрәк айдып гечипдир — дийип, яшулы бейик шахыра «хә» берйән ялы келлесини силкди.

— Хава, меселемки, бир йылың ичинде өлен-йитен доварларың өвезини бахарда доғжак гузулар долдурар дуруберер. Адамынкам шо тәвүр зат. Эммаки, адам гоюн дәл. Нунна сакгалдаш бир гудрат билен йигрими бәш

яша гелип, хернәче чыгылса-да аялы оңа инди Модана пәлваны догруп бермез. Агамырат нерессе ялы сенем оглан окадып билерсиң, эммаки, сен Агамырат мугаллымың өзи болуп билмерсиң.

Мен сесими-үйнүми чыкарман, гөз өңүмде Магтымгулының өзи ялы болуп отуран яшулының индики айтжак сөзлерине гарашярдым.

— Өлүм бар, өлүм бар — дийип, Аңкар ага бир салымдан соң ене гүрләп башлады. — Мен узын өмрүмде тутуш кервениң янар чөлде сувсузлыкдан гырланыны гөрдүм, Дурдыгүл эже ялы гаррылыкдан өлени гөрдүм, ир вагтда йылан чакып өлен бир адамы хем гөрдүм — хеммеси себәпли. Нөкеримиң, Модана пәлваның, Агамырат мугаллымың нәме үчин өленинем билйән. Юрт үчин. Эммаки, бир зада мениң аклым чатанок; мен өз өмрүмде өң бир улы уршы гөрдүм, Санжар сыясы оңа биринжи жахан уршы диййәр. Ине, хәзиркә икинжи жахан уршы дийилйәр. «Гелени-гечди бил» диен бир сөз бар. Бу — көнелериң айданы хем болса мен муңа «хә» дийжек дәл. Уруш, яман этсе, гара өйлериң серпигини бир яна оклап, гечип гидйән түвелей дәл. Мениң айтжак болян задым: инди бир вагтлар бу пеләкедиң үчүнжисем болмалы болармыка? Гечен уруш гутаранда инди несип болса уруш гарасыны гөрмерис диййәрдик, шундан соң бери аркайын яшалармыка? Элбет, биз инди гөржегимизи гөрдүк, мен ине чокай ямап отыркам сизиң жеделиңизи диңләп отуршыма шу затлар хакда пикир этдим...

Бу бизе берлен совал дәлди. Совал боланда-да биз онуң жогабыны берип билмежекдик. Пәне бу — пикирленмәге межбур эдйән сөзлерди.

Уруш гидип дур. Хачан гутаржагы белли дәл. Аңкар ага болса гележек хакда пикирленйәр.

...Мен язлага гидилмезинден өң әхтимал соңкы гезек района барярын. Шу ёлдан мен чал эшегиме мүнүп эйләк-бейләк нәче сапар гечдимкәм. Хеммесини хасапласаң нәче километр боларка?

Мениң чал эшегимиң не километражыны хасаплаян бар, не-де тоннасыны. Гой, хасапламасынлар. Ядымда, бир гезек почтаның гапысында үстүне сессиз кино йүкленен машын дуран экен. Менем оба гайтжак болуп дурдум. Шофёр йигит маңа:

— Хәй, сен Үчоюкданмы? — дийди.

— Хава.
— Елы нәхили? — дийип, ол мени әсгермейән әхенде гахарҗаң сорады. Бейле сөз эшитсем мениңем еңсәмден тутуляр дурубербер.
— Аягың астында 20—30 атың гүйҗи болан сув ялы машын, ене-де ёлы гайгы эдйән, мен-ә шу ёлда горкман шу эшегим биленем гатнап йөрүн — дийдим.
Болса-да шофёрыңам дили дузлы экен.
Ол:
— Онда эшегиң өзүң ялы дәлдир, акыллыракдыр. Миннети шондан чекибер — дийди-де машына ход берип, деңимден яглы папагыны галгатды-да, мени тозана гаплап гечиберди.
Нәхилем болса бу от ялы догумлы йигиде ичимден гөзүм гитди. Өзүмден болуп билсе ики-үч яш улудыр-да. О махаллар гум ичинде машын сүрүп билйән түркмен огланлары ек-түкди ахыры.
Мен болса ичимден:
— «Пишгиң йындамлыгы саманхана ченли» дийип-диңлер, гувдурамаң узага чекәермикә? — дийип, апдырлер, «аркайын эшегими дикгирдедип барян.
Гарашышым ялы, машын илкинҗи аланларың арасында батып галыпдыр. Машын гатнар ялы ёла дүшелен гандым-сазаклар бир эййәм гөмлүп гидипди. Шофёр йигит гарадер болуп ёла дүшәр ялы одун йыгярды. Намысҗаң экен. Маңа көмек эт диймеди. Мениң гынаняң ялы келләми силкен болуп, душундан гечдим. Тас «кинолы гапырҗакларыңы эшеге гидибердим. Гахары гелип мени енҗермикә йүкләели» дийипдим. Гахары гелип мени енҗермикә дийип горкдум.
Йөне есер шофёр экен. Агшама ченли гараз оба етипдир.
Мен болса оба өйләп гелипдим... Ёк, мениң эшегимиң жаны саг болсун, маңа башга улаг герек дәл. Гой, километражы, тоннажы хасапланмаса хасапланмасын.
Ине, бу гүнем ене района гелдим. Сумкамы гоюп магарыф бөлүмине бардым. Ол ерде ишими битирип Гаража агаң дуканына барамда Нунна пәлвана саташдым.
— Орсча хаты окап билйәмиң? — дийип, ол бара-бар машыма маңа йүзленди.
— Ёк, башарман — дийип боюн алдым. Гөрсем, Гаража ага әйнекли хытдык-пытдык эдип бир русча газетдәки макаланы окажак болуп отыр.
Нунна ага элинде саклап дуран дөртбурчлы букжасының ичинден бир сураты чыкарды-да:
— Бу йигиди танаярмың? — дийди.
— Пәлван Готур! — дийип, сесленениңми дуйман галыпдырын.
— Пәлван готур дәл — Пәлван Нуннайүф! —дийип, яшулы буйсанч билен айтды. — Ханы, ме шу хатам бир ока!
«Мен совет гошунының ефрейторы Пәлван Нуннаевден какама, эжеме, гелнеҗеме, бизи сорап-идән таныш-билиш достларың хеммесине ялкымлы фронтовой саламы болсун...»
— Дур-р — дийип, шу ере етемде Нунна ага сөзүми бөлди.
— Совет гошунының нәмеси диййә?
— Совет гошунының ефрейторы.
Нунна ага улы гуванч билен:
— Билер болсаң, шол — кемендир дийилдиги! — дийип, маңа душүндирди. — Суратындакы пәгунының чызыгыны гөрдүңми, Гөрен болсаң ызыны окабер.
— Саламдан соң, эй кака, боебой техника билен яраглаңан биз бу ерде немец аккупантларына гаршы...
Нунна пәлван ене-де бармагыны чоммалтды.
— Орсча сувара болупдыр эййәм, язян затларындан башың чыкямы. Зелели ёк, душүнен ериңи окабер!
«Кә нассуплинйә, кә контыратака гечип, напыряжонный сөвеш алып барярыс. Өвүнйәр дийме, кака, мен өз взводымызың иң атлишник ыснайперлериниң бири хасапланярын. Шу букжа салып иберйән фронтовой газетимизде мен ве мениң боевой ёлдашларым хакында язылан макала хем бардыр.
Хош саглыкда гөршелиң. Дасбиданя.»
— Ханха, Гаража дуканчың элиндәки газетде бизиң догмамыз хакында-да язылан болмалы! — дийип, Нунна пәлван ардынҗырады.
Гаража ага макала душүнипми-душүнмәнми —билемок, газети Нунна ага гайдып беренсоң:
— Муны йитирме, берк сакла, пәлван ага, — дийди — Сениң оглуңы мерген дийип языпдырлар, бир өзи 12 фашисти атып өлдүрди дийибем языпдырлар.
Нунна пәлваның йүзи чынлакай-гахарҗаңрак гөр-

нүше гелди. «Он ики пашис, он ики пашис» диййип, гайта-
лады-да Гаража ага йүзленди.
— Ханы чотуны ал, дүканчы. Алан болсаң бир салым
дур. Оларда эшидишиме гөрә, 170 төверегн дивиз болма-
лы. Хер дивизде-де бәш мүң — алты мүң адам бәлмалы.
— Ах, дивизия диййсене, пәлван — диййип, Гаража
ага йылгырды.
— Хава, шол. Ханы инди яңкы 170-дивизде жеми
нәче адам бардыгыны хасапла!
Гаража ага чотуны кака-кака ахыры хасабы жем-
леди.
— Бү-йә бир милёна голайлаяр.
— Оларда союзниклериниңки билен бәш милён че-
меси, бизде 3 милён чемеси эсгер бар — диййип, мен
сөзе гошулдым.
— Ягшы, инди бизиң хер эсгеримиз 12 пашиси өл-
дүрсе...
Гаража ага гаршы чыкды:
— Пәлван ага, бу хасабың болапок. Олар нәме түпең
атып билйән дәлдир өйдйәмиң?
Нунна пәлван ян бермеди.
— Вей, оглан, мен олар ашык ойнап йөрендир диемок,
бейле мең догмам 12 пашиси атып өлдүрен болса, бей-
йене мең догмам 12 пашиси атып өлдүрен болса, бей-
леки эсгерлеримизем шончарак бармыка диййән. Догры-
мы айтсам, Готурханың шу чөлде бир товшан атаны
мениң ядыма дүшенок, жысмыгыны гөтерип ава диен бо-
луп гидер, халыс сүтүни сүйнүбем ики элини бурнуна
сокуп гелер. А серет, инди болса эййәм 12 пашиси атып
өлдүрипдир. Моданамың дерегине оларың 12-сини өлдү-
рипдир!
Онсоң Нунна ага ене букжадан оглуның суратыны
чыкарып, оңа назарыны дикди-де, бирден позулды.
— Саг бол, оглум! Өмрүң узак бәлсун, инерим! Ене-де
өлдүр. Аңкар байың көрпе оглы Нөкери олар өлдүрип-
дир. Онуң дерегине ене 12 пашиси өлдүр!..
Шундан соң болса ол, букжаны кисесине салды-да:
— Боля, дүканчы, саг болмашак — диййип чыкып
гитди.
Гаража ага онуң ызындан середип дуршуна:
— Пәлван ага озалам-а гызмачды велин, инди хасам
вербиңи болупдыр! — дийди.
Мен дүкандан тапан-тупан китабымы алып, почта
уградым. Хер гезекким ялы бу сапарам: кимлерден хат

гелдикә, кимлери бегендирип, кимлери гынандырмалы
боларкам? — диййип ичими геплединг, эдил эгнимден
бири басян ялы аграс әдимләп барярдым...

ОН ДОКУЗЫНЖЫ БАП

Санжар сыясының партияның рай-
комының биринжи секретарлыгына
хөдүрленмегиниң мүмкиндиги рай-
комың пленумындан бирнәче гүн өң мәлим болды. Өңки
секретарың бу везипеден айрылмагы болса онуң саглык
ягдайы хем-де яшының бир чене баранлыгы билен баг-
ланышыклыды.
Пленумың болжак гүнүниң өңкүси агшам бюро гута-
рандан соң, Санжар сыясы билен райкомың секретары
кабинетде икичәк галдылар.
— Ине гардаш, өмрүң иң соңкы, асуда хем-де тукат
дөври башланяр — диййип, секретарь үсгүрди-де, каби-
нетиниң гүндогар әпишгесини тутушлыгына ачды. Ягыш
ыслы пәкизе ховаңы гайта-гайта демине дартды.
— Чөле бахар гелди, маңа болса гаррылык.
Өмрүниң көп бөлегини дүрли ерлерде жогапкәр иш-
лерде гечирен, соңкы вагтларда бир хили «вас-вас» яг-
дайына дүшен бу адама Санжар сыясының небси агыр-
ярды.
— Сиз язлагдакыларың янына гидип бирки ай дынч
алсаңыз тут ялы сагалармыкаңыз диййән — диййип, Сан-
жар сыясы онуң янына барды.
— Маслахатыңыз үчин саг болуң, Санжаров! — ди-
йип секретарь келлесини яйкады. — Тут ялы болмак үчин
маңа отуз, иң болманда кырк яша доланып гелмек герек,
бу болса диалектиканың кануның терсине.
— А сиз медицина даяның! Халк медицинасынданам
пейдаланың!
Секретарь ене үсгүрди.
— Тебиплере йүз тутайынмы?
— Ёк, ханы дүшүнишелиң. Халк медицинасы диййл-
йән, хайсыдыр бир аклыга гөз дикип отуран кемпирден
хас гиңрәк. Аслында врачлар халк медицинасыны инкәр
эденэклар, гайтам ондан башаржаңлык билен пейдалан-
ярлар. Сәхраның арасса ховасы билен асудалыгы, он-
соңам онуң йүз мүң дүрли от — чөпи медицинаның мад-

ды базарларының биридир дийсем, ялңышарын өйдемок.
Отуз единжиде — сиз бу ерде дәлдиңиз — Гызылтакыр-
дан Режеп Харс диен яшулыны басдылар. Ине, шол
яшула Ашгабатдан чагырылып гетирилен иңңән улы
хирург «халк медицинасының профессоры» дийипди. Ол
хирургың башарып билмедик задыны — машының ас-
тында галып, аякларының балдырыны мынҗыратдыран
бир адамыны сейикледи-де, бежерди отурыберди.
— Дүнйә төтәнликден долы, халкың арасы болса ро-
ваятдан... — дийип, секретарь бипервай җогап берди.
Йүрегинден сыздырып айдян сөзлерине бу адамың
асла писиндиниң отурмаянлыгыны аңансоң, Санҗар
сыясы оңа маслахат бермегини бес этди.

Шунуң билен-де олар чыкып гитдилер.

Илкагшамын бу чагында район меркезиниң үстүни хайбатлы бахар булутлары өртүпди. Гүнбатардан өвүсйән пессай чыглы шемал цол булутларың ёллан жарчысыды. Ондан ягыш ысы бурна уярды.

Бирден гөк гүммүрдеди-де, асман ягтылып гитди. Шол шөхле гумак көчеден янашык барян секретарь билен Санҗар сыясының-да йүзлерине дүшди. Санҗар сыясы депесине гарананда, илкинҗи дамҗа онуң маңлайына дамды. Шол бада ене гөк гүрләп, йылдырымың шөхлеси хол өңдәки җайлары ягтылдып гитди. Шемал хас чигреклэп, ягыш ягып башлады.

Җайларың гапыларына чыкан чагаларың:

«Ягыш ягара гелди,

Саман сувара гелди!» дийип, шадыян гыгырышян сеслери гелйәрди.

Секретарь билен хошлашып, өз ховлусына гиренде, товшан чорбасының таныш, якымлы ысы Санҗар сыясының бурнуна урды. Сонкы вагтларда агшамлык нахары эсасан товшан чорбасындан, нега ярым кейик этиниң какмаҗындан ыбарат боларды — ятырымлайын гидип, товшаны элгуш билен авлаян белли-белли авчылар район меркезинде халта-халта эдип товшан сатярдылар.

«Товшаның чорбасы-ха сүйҗи велин, бу ынсапсыз авчылар о җанаверин тохумыны түкедәймеселер ягшы» дийип, Санҗар сыясы гидип баршына пикир этди.

Өй мыхманлыды. Анна Самойловна оглы билен Нунна пәлваның янында отырды.

Санҗар сыясы пәхимли яшулулары җуда сылаярды, олардан маслахат сораярды, оларың өйлерине-де барярды, олары өз өйүне мыхманам чагырярды. Эмма дашындан гөрәймәге хер нәче мәхирли саламлашмага җан этсе-де, бу сапар онуң мыхман кү̈йсәп дурмаяндыгыны аңмак болҗакды. Мыхманам дүрли-дүрли боляр, ачык йүз берилсе, оларың бир хилилери вагты-биваглы ёк, гелиберйәр. Онсоң деррев өйүң чага-чугаларыны өзлерине хөврүкдирип, өз өйлери ялы өвреннишйәр-де гидиберйәрлер.

Икинҗи бир хилилери — ягдая дүшүнйәнлери боляр. Аңкар ага гарындашдырам велин, нега ярым Санҗар сыясының өзи чагырайнмаса онуң өйүне гелери болмаз. Бир иши дүшәйсе-де онуң эдарасына барар. «Хөкүвмет адамларының аладасы өз өйлеринде-де өзлерине етикдир, биз бери азар бермәли» дийип ол пикир эдйәр. Яшларының деңечеррәк болмагына гарамаздан, Аңкар аганы Нунна пәлвандан тапавутландырян зат онуң дине аграслыгы, садалыгы хем дәл. Аңкар ага хоҗалыкчы, телекечи адам. Бу оңа ата-бабасындан мирас галан мукаддес хәсиет болара чемли. «Бир машгала, меселемки, нәмедир? Бу — кичиҗик бир дөвлетдир, шол кичиҗик дөвлетиң өз баштутаны болмалыдыр, шол баштутан хем машгаланың әхли хаҗатлары барада аладаланмалыдыр. Себәп машгаланың гараматыны шол баштутан гөтерйәр.

Ине, бу Аңкар аганың полат пелсепесиди.

Нунна агада велин машгалабашының бейле сыпатларыны гөрмерсиң. Инер ялы ики оглуның барлыгында, ол хич задың аладасыны этмейәрди. Иллер довар эдинҗек болар, довары сагымлык дүйә чалшар, аргыша гидер... Нунна аганың велин азарына-да дәлдир. «Байлык нәмә герек, хөкүмет байлары йыгрейәр. Онсонам «кырк шәхери гызылдан долдуран Карун» хем ахыры өлмели болупдыр. Гүнүң өзүнден айланып дурмы? Башга зат герек дәл».

Нунна пәлван шейле диерди.

Пәлван готур район меркезинден почта сумкасының бир гөзүне салып дашындакы кагызына бир баш бугдайың шекили чекилен акҗа чүйшәни я-да гызыл өвсүп дуран «Ашгабат гүйчлүни» гетирсе, Нунна пәлваның гатырганмагы-ха бейледе дурсун, гайтам оглуна «сенден адам чыкаймагы хем ахмал» диерди. Аталы огул билеҗе чакышдырып ичерди, икиси-де дерләрди, икиси-де гүр-

ләрди. Арак датмаян Модана пәлван болса хер тоя гиденде өңүне өвечми, эркечми салып гелерди.

Эмма инди машгаланы эклемек эсасан Нунна пәлванын бойнунда.

Санжар сыясы бу затларын хеммесини билйәрди. Нунна пәлванын Аңкар агадан арада бирнеме карз дәне аланыны хем эшидипди. Хәзирем йөне гөрме-гөрүше гелмәндигини аңлаярды.

Көмек этмек Санжар сыясының боржы. Эмма нәхили көмек? Нәхилидир бир справка герек болса, ише гирмек меселеси болса — бу башга геп. Эмма райисполкомың башлыгының ыгтыярында дәне фонды ёк, райкомың секретарында-да бейле фонд ёк.

Эмма мыхман бүтинлей башга тарапдан сөз ачды.

— Амыдеряң якасына гөчүлжекмиш» диен гүррүңиң жаны бармы я-да чыпдырып йөрлерми, Санжар сыясы?

Дуйдансыз берлен совала жогап бермән, Санжар сыясының өзи мыхманына совал берди.

— Өзүң хайсыны говы гөрйәң, пәлван, гөчүлени говымы я-да гөчүлмәни?

— Шоларың хайсы боланда-да мениң-ә утулжак задым ёк, йөне экин-тикинли ер болса гөчүлсе говумыка диййән. Дашховуздан мәш гетирип экленмег-ә кын болжак, «гедайчылыга-да гурп герек» диен ялы, аргыша гитмәге-де мал герек. Өзүң билйән: мениң-ә бир гинлигим барды велин, инди жебегәм дарыкжак боляр. Эгер бахым гөчүлжек болса-ха шоңа гөрәрәк болмалы, гөчүлмежегем болса мениң-ә бир этсем-петсемим бар.

— Ханы дүшүнишели, о нәхили «этсем-петсем?»

— Этсем-петсемим шейле: Гызылтакырың этеклерине дүршүна гарпыз экип чыкжак. Тонна-тонна эдибем сатжак. Онсонам гыш якынлашар велин ожар йыгжак, Кыркчулбадан гатнаян машынлары кирейине тутубам Ашгабатда ожар сатжак...

— А бейлеки хожалыклар нәдип эклeнсин? Я-да хер ким өз жаныны саклап билсе боля-да эдәйжекми? Онда биз колхозлары нәме үчин гурдуккак? Онда биз... — дийип, Санжар сыясы бирден гызып башлады.

Мыхман дымды.

Өңе нахар чекдилер. Эмма нахар башында-да, ондан соңам гүррүң гызышып билмеди. Мыхмана дүшек салнандан соң Санжар сыясы оңа шейле дийди.

— Бу язда-ха гөчүп билмедик, гүйз гөчмели болар. Аңкар ага Үчоюкда галыберсин. Башга-да ким партия билен хөкүмет гуллулара яманлык этжек болярдыр дийип пикир эдйән болса, оларам гумда галыберсин. Эмма биз гөчерис: нәхили кын болса-да, Ербендиң секиз мүң баш адамының хер бириниң бәхбиди үчин, хер өйүң бәхбиди үчин, бизиң дөвлетимизиң бәхбиди үчин биз гөчерис! Ине, шонда ожар сатандан Лебабың тылла топрагы билен Амыдеряның меле сувуна бугдай билен говача экип, шалы билен жөвен экип, диңе өз гарныңы дәл, фронтда сөвешип йөрен огулларымызың-да гарныны доюрмагың говудыгына, пейдалыдыгына, ылайта-да, леззетлидигине дүшүнерлер!

Шей дийди-де, Санжар сыясы ятыш отагына гирип, ене-де шо бада ызына доланды.

— Ине, шу затлары обадашларына дүшүндирсең бизе уллакан көмек этдигиң боларды, пәлван ага!

Соңра чилим отланды-да, дашарык чыкды. Ягыш диңипди. Эмма йылдызсыз асманың йүзи ене ягжага мензейәрди. Өңкүси ялы, пессай шемал өсйәрди.

Гумаксы ховлының ичинде аграслык билен гезим эдип йөршүне, Санжар сыясы пикир эдйәрди.

Өз мыхманы хакда, Аңкар ага хакда пикир эдйәрди.

Кеселбент секретарь хакында, элгушлы авчылар хакында пикир эдйәрди.

Пашы билен Юрдаман хакында, Кремлиң ичинде әхтимал хәзирем ишләп отуранлар хакында пикир эдйәрди.

Ербендиң секиз мүң баш адамы хакда пикир эдйәрди.

Эртир пленумдан соң кабинети чалшырмалы болжакдыгының мүмкинлиги хакда ойлананда, бу пикирлер хас-да гинейәрди хем-де агырлашярды...

ЙИГРИМИНЖИ БАП

«Юсубың гуюсы» билен район меркезиниң арасы 35 километр. «Ганлы гуюсы» болса гүндогар тарапымызда, үч-дәрт километрден узак дәл. «Юсубың гуюсының» сувы ёгынрак, оңа дерек гуйының гайрасындакы улы такырың ортарасында дашы палчыкдан айманчаланан как бу такыра дүшен ягыш сувуны эдил насос ялы өзүне соруп аляр. Язлага гөчүп гелениммизде онуң сувы ярпы-

рагындан барды. Бу ере гөчүп гелен бадымыза ызыны үзмән диен ялы гиже-гүндизләп яган сиңңин ягыш какы долабара эдипди.

Агыз сувуны какдан алып, доварлары, бу янкы маллары гуйыдан якярдылар.

«Юсубың гуюсынын» ерлиги сәхралач. Бу ерде Үчоюгың төверегиндәки ялы уллакан алаңлар ёк. Гуйының енсесиндәки йүзәрликли, топрагы гызылымтыл текизликде отуран өй билен орача гатышыклы киченрәк оба иңңән узаклардан гөрүнйәр: обаның илерси-де, гүнбатарсы-да, гайрасы-да ачыклык. Диңе обаның гүндогарында — «Ганлы гуйы» тарапда пессежик гум гериншлери бар. Гүн доган бадына шол тарапа бакан серетсең, урпакларың үстүндәки йүпек ялы мылайым гөкже селинлер, габа гандымларың тәсин гүллери, гөк сиңренлер, майса ялы яшыл йылаклар гүнүң илкинжи шөхлелерине ловурдашып, тәсин гөрнүш пейда боляр.

«Бахарың башланышы оңат, берекетли йыл болжага мензейәр» дийип, гаррылар гөвүн йүвүрдйәрдилер хем-де бу ягдайы дүнйә мөчбериндәки вакалар билен багланышдырярдылар: «Уршам гутарып, огланларам саг-аман геләеди-дә...»

Җошгунлы бахар адамларда ажайып дуйгулары, сүйжи арзувлары оярярды. Гаррылар агач окаралары долдуран ак сүйди, чагаларың йыгып гетирен гөк юва, елмиклерини маңлайларына сылярдылар. Илкинжи гузлан гоюнларың сүйдүнден биширилен овуз — гоюлтмак әхли өйлере дадырылярды. Гапылары кыбла гарап дуран өйлериң, орачаларың гузай тарапында янлык асмак үчин гоша агач дикилйәрди. Гуйы билен обаның ортасында улы агыл барды. Агылың даш-төвереги болса ики тарапы газыга беркидилен узынлы-гысгалы, кәси кырк-элли доварлык, кәси алтмыш-етмиш доварлык көкенли йүплерден долуды.

Гуйының илери тарапында-да эдил шейле гөрнүш барды. Гуйының гайрасында хожалык доварлары сагылмалы, илерсиндәкиде болса колхоз доварлары. Шол ериң өзүнде гоюн-гечи гыркжак гыркымчылар өзлерине черкез-чети йыгып, көлегелик теләр эдинйәрдилер. Гүйлүгчилер, гыркымчылар, сагымчылар — хеммелер башларына гайдылар.

Бизиң өйүмиз «вагтлайын обаның» илери четиндеди. Бизиң саг гапдалымызда Поллук агалар, чеп гапдалы-

мызда Солтанжемаллар барды. Биз Поллук аганың гөр-
кезмеси боюнча шейле ерлешипдик.
«Актиплер мыдама, эсасанам өңде болмалы. Ве шо-
нуң билен бирликде-де, маслахатлашар ялы гоңшучы-
лыкда болмалы» дийип, ол айдыпды.
Поллук ага язлагчыларың хеммеси гөчүп геленден
соң улудан-кичә хеммелери өз өйүниң өңүне йыгнап йыг-
нак гечирди. Хатда мениң енилжек хем кичижек иш сто-
лумы алып, онуң үстүне-де гызыл мата япып, президиум
үчин ер тайын эдип гойды. Отургыч велин екежеди. Онуң
өзи столуң енсесине гечип силкме телпегини чыкарды,
оны столуң бир четинде гойды-да, жилисгесиниң гурсак
жүбүсиндәки әйнегини дакынды, шол киседен галам чы-
карып, оны-да столуң үстүнде гойды.

— Адамлар! Эсасанам, ёлдаш сагымчы аял-гызлар!
Ве шунуң билен бирликде-де, гыркымчы эркек адамлар!
Йыгнагы ачык дийип мәлим эдйәрин. Ве шонуң билен
бирликде-де, мени, Солтанжемалы хем-де Еллыны пре-
зидиума сайламагыңызы, эсасанам шу ёлдашларың пре-
зидиум болмагына хеммәңизиң эл галдырмагыңызы тек-
лип эдйәрин!

Бир серетсен хайыша, бир серетсең буйруга мензейән бу теклибе, элбетде, хеммелер эл галдырды.

Биз президиумың столуна гечдик. Солтанжемалы отургычда отурдып, Поллук ага икимиз стола сөенип дурдук.

— Йыгнагың протоколыны язмалымы я-да герегем дәлми? — дийип, мен ферма мүдиринден сорадым.

— Эсасанам, ёлдашлар, Еллың янкы диййән зады герекми я-да герегем дәлми? — дийип, Поллук ага-да өз нобатында көпчүлиге сала салды, шо бада-да гулагыны маңа тутуп:

— О диййәниң нәхили зат болмалы? — дийип ювашжа сорады. Мен оңа чавуш чакып дүшүндирдим-де, йыгнагың гүн тертибини сорадым. Поллук ага лапыкечлик билен элини силкип гойберди, сөзе башлады:

— Эсасанам, ёлдашлар, йыгнагың гүн тертибини, ве шонуң билен бирликде-де протоколыны Ёлла табшырярыс. Ве, эсасанам мениң айтжак задым шейле:

Биринжи. Биз гоюнларың ве шонуң билен бирликде-де, гечилериң яз гыркымыны эсасанам, «Ганлы гуюсындакылардан» өң долы ве догры гечирмелидирис. Ве шонуң билен бирликде, ёлдаш сагымчы гелин-гызлар хем

ярышып ишлемелидирлер. Икинжи. Гелиң, онда ёлдашлар, худайы чагырып ве шонуң билен бирликде-де, фронтдакы огланларың душманы еңип гелмеги үчин гайрата галалың! Үчүнжи. Эгер дүшүнмейән задыңыз бар болса ве шонуң билен бирликде-де, доклад боюнча чыкып геплежегиңиз бар болса я-ха элиңизи галдырың, я-да ериңизден туруп мәлим эдиң!

«Докладда», әлбетде, дүшүнмез ялы зат ёк, шейле-де болса бу ерде бакылян сүрүлериң бириниң чопаны элини галдырды-да еринден турды.

— Адыны, фамилиясыны, айтжак затларыны протокола яз! — дийип, Поллук ага маңа йүзленди. Онсоң гыкылык ёкдугына гарамаздан, галамының ужы билен столы тыркылдатды.

Орта яшларындакы чопаның сөзлери сорага меңземеди.

— Бизиң тәзе ферма мүдиримизиң өзи-де яп-яңкы чопан. Шондан әтрики, ол чопан ягдайына бәш бармагы ялы белет. Чопан халкы обадан алыс ерлерде гоюн бакяр. Шондан етрики олар өз өйлерине мыхман. Биз энчеме айлап оба гарасыны гөремзок. Шондан өтрики өз аялларымызың адыны ядымыздан чыкараймасак-да, оларың йүз кешбини гөз өңүмизе гетирип билемзок.

Ине, язлага гелдиңиз ве өз аялларымызың йүзүне йүзүмиз дүшди. Мениң өзүм гыраматны дәл. Эмма аяллар колхозда улы гүйчдүр ве язлагдан соңам мениң аялымы өз янымда көмекчи эдип галдырмагыңызы мен теклип эдйәрин.

— Дур энтек, эсасанам, соңкы айдан затларыны протокола язма! — дийип, Поллук ага маңа буюрда-да, яңкы чопана жогап берди.

— Адамлар! Эсасанам, яңкы сораг берен ёлдаш чопан! Гызылтакырың обасында аяллардан баш чопан болуп ишлейәнлериң бардыгы бизе мәлим. Эмма, баш чопаның аялыны онуң янында, мыдамалык галдырмак мүмкинми, дәлми? — диен совал гелип чыкяр. Ве, шонуң билен бирликде-де, бу меселәни долы ве догры чөзмек үчин эсасанам, ёлдаш башлык билен ве ёлдаш Санжар сыясы билен геплешмелидирис. Эгер-де, бу ягдай кануна лайык гелйән болса ве шонуң билен бирликде-де, хөкүметиң ишине зыян бермежек болса, ёлдаш чопаң, биз прэзидум болуп аялыны саңа акт язып табшырмалыдырыс.

— Акт өлен доварлара язылян болаймасын? — дийип, кимдир бири сеслениди. Хәлиден бәри гүлкүсини зордан саклап отуран мәхелле пакырда берди. Поллук ага әйнегини айрып, галамы билен столы гаты-гаты тыркылдатды.

— Аркан-аркан гайшыбермәң, ёлдашлар! Ве, шонуң билен бирликде-де, прэзидумы сылаң! Биз гүлүшмек үчин йыгнак эдемзок. Бизиң доварларымыз гадымы байларыңкы ялы хасап-хесипсиз дәлдир. Эсасанам, сиз билйәрсиңиз, фермеде йөрите хасапчының бардыгыны. Тәзе доган бир гузы-да, өлен бир гечи-де бизде хасаплы болмалыдыр. Ве, шонуң билен бирликде-де, адамларам хасаплыдыр.

Шунуң билен-де, Поллук ага йыгнагы япды. Адамларың хеммеси өйли-өйүне даргаянча, биз столуң еңсесинде өңки дуршумыз ялы дурмалы болдук. Себәби:

— «Йыгнак гутарандан соңам канун боюнча прэзидиумлар бир салым отурмалыдырлар» дийип, ферма мүдири бизе дүшүндирди.

Агшам өйлериң гапыларының агзына кечелер язылып, ожакларда от якылды. Кечәниң үстүнде аркан дүшүп йылдызлара гарап ятырсың, сәхра отларының ысы ожакларда якылян гандым-черкезлериң түссесиниң ысы билен гарышып гөни дамагыңа уряр. Бу хоштап таныш ыс сени бихуш эдижи ягдая гетирйәр. Сен узаклардан өзүңе гыяклап середйән ая бакярсың, олам шол бир дуран ериңде дур.

Мен гечен йылың шу гүнлеринде бу ерде дәл-де, «Чарыклаң какы» дийилйән ерде гечирен гүнлеримизи ятлаярын. Шонда-да биз Солтанжемаллар билен дулдегшир гоңшудык. Оларам гапыларына кече язынып отурарды, бизем. Ай хем эдил шонуң ялы әлеме ягты салып дурды. Мен Солтанжемаллара тарап гыяклап ятышыма адамсы билен дыздегшир отуран Солтанжемалың Хожала чай гуюп беришини, шонда онуң бармагындакы йүзүгиң айың шөхлесине ялдырайшыны гөрйәрдим.

Солтанжемалың:

— Шужагаз кәсәнем ичәйсене, оглан! — диен нәзикерешмеден долы мылайым сесини-де эшидердим. Онсоң Хожалы элини гелнине тарап узаларды...

Шейдип томаша эдип отыркам бирденкә гапдалымдан Иллиниң:

— Илиң ойнуна середип ятмазлар, айп бор! — диен

ювашжа сесини эшидип, деррев бейләме тарап өврулдим...

Эжем нирәдир бириникә гидипдир. Кәседәки совап гиден чайымы серпип гойберйәрин. Кимиңдир бириниң эли кәсәме ене-де чай гуйяр.

Солтанжемал!

Ол мениң гапдалымда отыр. Бармагында йүзүги хем бар. Дине йүзи бир хили гамлы.

— Сенем пикир эдйәрсиң өйдйән, Еллы? — дийип, ол улудан демини алыр.

— Пикиреми я арзувамы — бирине-хә гүмра болуп, дырын. Ал, чай ич, мен кәсе гетирнейин.

Онуң өзи менден өңурти туряр-да, өймүзден кәсе гетирйәр. Өзүне чай гуюняр. Ене-де улудан дем аляр, гөвнүме болмаса бирхили сандыраянам ялы.

Ахыры:

— Мен инди нәтсемкәм?.. — дийип, ол ювашжа сесленйәр-де, кәсәниң гыраларыны эллэп отуршына сөзүниң ызыны етирйәр.

— Иллеринкиден хат-хабар гелип дур, өзи гелйәнем бар. Онуң болса гидиши-гидиши, бир йыл болуп баряр. Мениң-ә хемме затдан элим совабам баряр, хич зат билен серим ёк. Маслахатчымам сен, гүррүңдешимем...

Мен нәме диейин? «Сабыр эт, Солтанжемал» диййәрин. Бу сөз оны канагатландыранок.

— Сабыр эде-эде этмез болдум. Йүз дүрли пикире гидйән, хичисинденем баш чыкарып билемок. Гоңшулыгың хакы үчин сен догрыңы айт, Еллы: хат гелмейәнлигине нәме себәп болуп билер?

— Мен-ә өзи саг-аман гезип йөрен болса муңа себәп бардырам өйдемок, ики сетир чыршамага вагт тапмалы ахыры, яраланып госпитала дүшенем болса яздырара адам болмалы. Мен-ә хайран, Солтанжемал! — дийип йүрегимдәкини айтдым.

Солтанжемал улудан дем алды-да, дымды. Мениң келләме бирден бир пикир гелди. Лаңңа еримден галдым-да:

— Белкәм, дегишли ерине хат язып гөрерис, гизлинрәк гуллукда ишлейән болса белки хат алышмага мүмкинчилик болян дәлдир, харбы ягдайда бейле затларынам болмагы гең дәл! — дийдим.

— Агзыңдан худай эшитсин, Еллы жан! — дийип, Солтанжемал адамсындан хат гелене дөнүп, еңиллик

билен ериңден турды. — Мен тәзеден чай гайнадайын, нахарам атарайын, үйшүпжик отуралың бир салым...

Онуң аягы ере дегенокды, маңа болса нәме үчиндир келләме гелен бу пикир догры чыкайжак ялы болуп дуюлярды.

ЙИГРИМИ БИРИНЖИ БАП

Обалар язлага гитди.

Бибигүл Ашгабада гайыбана окувына гитди.

Райкомың өңки секретары пенсия гитди.

Пленум Санжар сыясыны райкомың биринжи секретарлыгына сайлады.

Район советиниң сессиясы болса исполкомың башлыгына район халк магарыф бөлүминиң мүдири Шагылыжовы сайлады...

Пленум райкомың икинжи секретары Дөвлихановы везипесинден бошатды, райкомың бюросы болса оны үчоюгың колхозына башлыклыга хөдүрлемеги макул билди.

Райкомың бюросында Санжар сыясы информация билен чыкыш этди.

— Амыдеряның якасына, тәзе района гөчүлмезиниң өң янында районымызың ёлбашчы ядросында кәбир везипе чалшырмаларың гечирилмегиниң себәбине биз догры дүшүнмелидирис! — дийип, ол сөзе башлады. — Мәлим болшы ялы, ТК(б)П Меркези Комитети ве Халк Комиссарлар Советиниң бизиң чарвачылык районымызың экеранчылыклы района гечирилмегине хәзирки харбы ягдайда биринжи дережели әхмиет берйәр. Бу агирт улы сыясы ишдир.

Гелиң, ханы дүшүнишелиң, ёлдашлар! Биз шу өрән улы, жогапкәрли чәрәни гечен йыл дурмуша гечирмелидик. Эмма шейтмәге укыпсыз болуп чыкдык. Нәме үчин?

Себәби биз халк көпчүлиги билен канагатланарсыз ишледик. Халк көпчүлигине партияның ве хөкүметиң дурмуша гечиржек болян бу улы чәресиниң асыл маңысыны сабырлылык билен, совукганлылык билен, хыжув-

лы партия агитациясы билен дүшүндирип билмедик. Бар эден задымыз хемме колхозлара жогапкәр ишгәрлерден векил иберип, бу меселе боюнча йөрите йыгнак гечирмек болды. Шол йыгнакларда-да кәбир ёлдашлар, ылайта-да райкомың өңки икинҗи секретары ёлдаш Дөвлиханов коммунисте гелишмеҗек гөдеклиге, зоңтарлыга ёл берди. Бу ягдая чыдамадык яшулыларың кәбири болса бизиң үстүмизден хөкүмете арз этди. Нетижеде, Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы, райисполкомың башлыгы болан маңа дилден дуйдурыш берди. Гынансак-да, шол дуйдурыш өрән адалатлы.

Халкың арасында довул яйрап башлады, ёлдашлар! «ербентлилери сүргүн этҗекмишлер» диен элхенч хабарың кә ондан, кә мундан гулага илмеги, бизиң сыясы-көпчүлик ишини ёлберилмесиз дережеде говшаданлыгымызың газаплы шаяды болуп яңланяр! Хәзир яз кампаниясының гызгын гүнлери. Элбетде, бу кампанияның үстүнликли гечирилмеги бизиң жана-жан ишимиз. Шол бир вагтың өзүнде-де, районы гүйзе ченли тәзе ере гөчмәге йүз процент тайярламак бизиң хер биримизиң баш аладамыза өврүлмелидир. Район советиниң, оба советлериниң депутатлары, бейлеки активистлер: мугаллымлар, комсомоллар, малдарчылык специалистлери, ил арасында сөзи гечйән яшулылар — буларың үчдантутма хеммесини көпчүлик-дүшүндириш ишлерине мобилизлемек герек. Партияның адындан халк көпчүлиги билен геплешмек үчин буйрук берҗи әхең ярамаяр. Геп дүшүндирмекде, бирек-биреге дүшүнишмекде, бизиң акыллы, гиңгөврүмли, шол вагтың өзүнде-де хыжувлы болмагымыз герек.

Хут шу ерде-де гөчмеклиге тайярланмак ишлерини гүйчлендирмек максады билен бюро члeнлери айры-айры колхозлара беркидилди.

Бюродан соң кабинетде Санжар сыясы билен Шагылыжов галды.

Шагылыжов отуздан яңы гечен, спортсмене мензәп дуран гайым гөврели, чага ялы чаласын херекет эдйән, йөне өзүни аграс тутмагы башарян йигитди. Илки аз вагтлык мугаллымчылык эденсоң комсомол ишине, соң магарыф ишине чекилипди.

Санжар сыясы хер гүн гөрүп, хер гүн геплешип йөрсе-де, хәзир Шагылыжовы нәтаныш адам ялы башдан-аяк сынлады. Онсоң йылгырды-да:

— Сиз, Шагылыжов, чилими йигренйән болсаңыз герек? — дийди.

— Билдиңиз, ёлдаш Санжаров, адамларың арасында иң йигренйәним — икийүзли, харытларда болса — чилим...

Бу перт жогап Санжар сыясының гөвнүнден турды өйдйән, ол ашакы додагыны дишләп, гөзлерини сүзди-де:

— Ханы, дүшүнишели: икийүзли диениңде нәхили адамы назарда тутярсың?

— Говы геплемеги башарып, иш этмеги оңармаян, ягны гепи билен иши бир-бирине лайык гелмейән адамы назарда тутярын.

— Дүшүнишдик. Өрән догры! — дийип, Санжар сыясы макуллады-да, бир салымдан соң:

— Багышла, сизиң чагаларыңыз бармы-ка, Шагылыжов! — дийип, гарашылмадык совалы берди. — Исполкомың техники секретары болса-да, мен Лейладан хенизе ченли бу ягдайы сорамандырын.

— Лейла икимиз байдырыс, ики гызымыз бар, бири бәш яшына гитди, бири болса бахым ики яшыны долдурмалы — дийип, Шагылыжов йылгырды. — Бу хакда өзүңизиң сөз ачайыңыз говы болды, ёлдаш Санжаров, биз техники секретарымызы чалышсак нәдйәр, Лейланы мен өзүмиң техники секретарым эдип ишледип билмен ахыры?

— А Лейланың өзи нәхили пикирде?

— Олам мениң пикиримде.

— Боля-да. Эртир райкомың секретарь-машинисткасыны гөвнедип билсек, дүшүнишдигимиз болар.

— Мен сизден башга бир зады-да сорамакчыдым — дийип, Шагылыжов «Казбек» габының үстүндәки отлугөпи элине алып ойнамага башлады. — Дөвлиханов оба адамлары билен оларың өз дилинде геплешип билмейән болса, оны ене шол колхоза башлыклыга хөдүрлемегимиз нәхили боляр?

Санжар сыясы жогаба кән гарашдырмады.

— Хут адамлар билен нәхили геплешмелидигини өвренмек үчин онуң колхозда бир салым ишлемеги герек. Онуң эсасы кемчилиги гөдеклик, екегеплилик. Колхоз оңа адамлар билен ишлемегиң мекдеби болар. Бу бир. Икинҗиден, Сазагың ёлбашчылык укыбының жуда чәклидигини бизиң хеммәмиз билйәрис. Гөрдүң-ә, бюрода онуң өзи хем муны боюн алды. Догрусыны айтсаң, ол

какасы пахырың хатырасы үчин башлыклыга сайланан адам. Аңкар ага айтмышлайын, ол не хамыр, не петир.

— Аңкар ага?.. — дийип, Шагылыжов йылгырды. — Мен оларың өйүнде көп гезек чай ичипдим. Аңкар агаң бассашы Пащы боларды. Парасатлы яшулы. Бир хили йити юморы бардыр.

— Аңкар аганың хемме ойнуна сен энтек белет дәлсиң! — дийип, Санҗар сыясы айтды. — Ине, шу Дөвлихановы башлыклыга гечирҗек болсак. Аңкар аганы хас говы танарсың, өзем эртир-ә дәл, биригүн икимизем билe гиделн.

...Ине, шу гүн болса районың тәзе секретары билен райисполкомың тәзе башлыгы Дөвлиханов билен үч болуп өйләнлер гелип Аңкар агаларың өйүниң гапысында атдан дүшдүлер.

Өйде Кейкерин еке өзи барды.

— Ханы дүшүнишели, Кейкер, илки бизе чай гайнадып берҗекми я-да каканы чагырып гелҗекми? — дийип, Санҗар сыясы саламдан соң оңа йүзленди.

Кейкер өйүң төрүни бирнеме дүзедишдирип, соң:

— Икисинем эдәерин! — дийип, утанҗырап айтды-да дашары чыкды.

Гин секизганат өйүң ичи салкынды хем-де онуң ичинде шакыр-шукурың етикдигине гарамаздан, тәмизди. Ачык гөзенекден арасса шемал гелйәрди.

— Чаям-а чайдыр велин, хо-ол дашы кечели күйзәң ичиндәки задам-а эрбет болмалы дәл! — дийип, Шагылыжов Санҗар сыясының узадан яссыгыны Дөвлиханова алып берди.

— Энтек, ховлукма, дүшүнишерис: говы зат башга-да көпдүр — дийип, Санҗар сыясы горкүйзәниң гапдалындакы үсти гапаклы улы кервене гөзлерини дикди.

Буларың гепине йыршарҗак ялы этсе-де, Дөвлихановың бир хили тукатдыгы билдирип дурды.

Бахым дашарда бирниң ардынҗыран сеси эшидилди.

— Хүш-ш! — дийип, Санҗар сыясы ёлдашларына үмледи.

Аңкар ага салам берип гапыдан гирди, соң эллешип мыхманларың хер бири билен айратынлыкда саглык-аманлык сорашды-да, гап бөврүң габат енсесине гечип отурды.

— Гап бөвре голайладың велин, гарраҗак болайяна дәлсиңә, Аңкар ага? — дийип, Санҗар сыясы яшула бада-бат дегип башлады.

Аңкар ага иримчик бармаклары билен сакгалының уҗуны дырмалашдырып отуршына ховлукман җогап берди.

— Меселемки, огланлыкда адамың бар кейпи аягында бормуш диййәлер, элбет, шонуң үчинем ылгаҗакдыр, гезҗекдир. Җахыл чыкансоң адамың бар кейпи билине җемленермиш диййәлер, элбет, шонуң үчинем, гызыл-чызыла ковалашяндыр. Бизиң яшларымыздакы адамларың кейпи эгниден ёкарык чыкармыш, меселем-ки, бар кейп агзың ичинде бормуш...

Санҗар сыясы сөзүң соңуны эшитмәге ховлукды.

— Ханы, дүшүнишели: мундан нәхили нетиҗе гелип чыкяр?

— Меселемки, бизиң яшымыздакылар бир-ә ийип-ичмәни, бирем гүрлемәни башаряр дийилдиги бор-да. Элбет, ийип-ичилйән задам гап бөврүде боляр.

— Инди «Мениң элимденем башга зат геленок» дийҗек болямың? Халымсырама, энтек Аңкар ага! — дийип, Санҗар сыясы ене-де бир затлар айтҗак болды-да, янында Дөвлихановың отураны ядына дүшүп сакланды. Онуң: «Бир гиҗеде Үчоюкдан Ашгабада барып, совнаркомың башлыгының кабинетине гирип билйән адамың гаррадым диенине энтеклер ынанып болмаз» диеси гелипди.

Кейкериң гетирен чәйнеклерини өңлерине алансоңлар гүррүңиң темасы-да, әхени-де үйтгеди.

Мейданың от ягдайы, гыркымың гидиши, сагымчылар ве шуңа меңзеш хакда гүррүң эдилди.

Чайдан соң Санҗар сыясы ёлдашларына йүзленди.

— Сиз белкәм, гыркымчылара «арман!» эдип гайдарсыңыз, сен-ә, Шагылыжов, гоюн гыркылшыны гөренсинем өйдемок.

— Бир гезег-ә гөрүпдим! — дийип, Шагылыжов Дөвлиханова серетди. — Догруданам, геле-гелмәше өе күрсәп урдук, адамлар билен бир саламлашалы.

Олар турдулар. Санҗар сыяса гереги-де шолды. Онуң йыгнак башланмазындан өңүрти Аңкар ага билен икичәк геплешеси гелйәрди...

— Ёлдашларымы танадыңмы, билгешлейиңден танышдырмадымам! — дийип, Санҗар сыясы сорады.

— Ол яш йигид-ә ченим чен болса, моллымлаң башлыгымыка диййән. Бейлеки йүзүни ашак салып отуран гараягыз пыяда биленем танышлыгым бар. Йөне меселемки йүзи яман салык гөрүнйәр-ле? Элбет, бир себәби бардыр-да?

— Оны ишинден айырдылар, менем өңки ишимден айырдылар, яңы яш йигит инди райисполкомың башлыгы! — диййип, Санжар сыясы гөз астындан яшула серетди.

— Хабарым бар... йыгнагы шу гүн этмекчими?

Яшулының бу совалы, ылайта-да совалын берлишиниң әхени Санжар сыясыны үйшендирди. Диймек, Сазак хеммесини айдыпдыр. Дөвлихановың башлыклыга хөдүрлененинем айдыпдыр.

Санжар сыясы «хәзир йөвселлемели дәл» диен карара гелип:

— Хава, шу гүн башлыгыңызы башарып билсек, сизем көмек этсеңиз, тәзелемекчидирис! —дийди.

— Болубилйә! — диййип, Аңкар ага сесленди. Эмма башга сөз айтмады. Шонуң үчин-де Санжар сыясы бу «болубилйәниң» йүрекден айдыланыны я-да башга маныда айдыланыны бирбада аңып билмеди.

Икиси-де бир салым дымып отурансоң, ене Санжар сыясы сөз ачды.

— Ханы, дүшүнишели: йөне «болубилйә» диййип гояйдыңыз-ла, хөдүрлейән башлыгымызы халамаян болсаңыз-а йүз гөрмәң!

Инди Аңкар ага хас чынлакай гүрләп башлады.

— Элбет, шонуң үчинем «йүз гөрениң йүзи гурсун» диййипдирлер. «Гелен-дөвлет» диййипдирлер. Адам билен бир салым ишлешмән оны танап болмаз. Нәхили башлыкдыгыны несип болса юваш-юваш танаберерис. Меселемки, мүйнлидигини-хә билйән болара чемли гөрдүм. Ай нәме, бир гезек ялңышмагам, өте гечмегем адамчылыкда болян зат...

— Ине, дүшүнишдик! — диййип, Санжар сыясы ланна дикелди. — Догрусыны айтсам, Аңкар ага, шу сапар сенден бирнеме үйшенип гелйәрдим...

Яшулы мысса йылгырды.

Санжар сыясы башлыклы меселәни эййәм чөзүлди хасап эдйәрди.

ЙИГРИМИ ИКИНҖИ БАП

Тәзе башлык билен мениң илкинҗи душушыгым дилегден башланды.

Мен Дөвлихановың «Ганлы гуюсындакы» Чадырына бардым. Шол ерде оңа уллакан чадыр гуруп берипдилер. Шол чадыр онуң хем эдарасы хем өйи экен. Үсти өртүгли еңилҗек кровать тагашыксыз, элүҗундан ясалан стол, үч-дөрт саны окувчы отургыҗы. Столуң үстүнде мүннерлеиип дуран галың китаплар, эпленги улы географик карта, календарь, кровадың ашагында чемодан.

Чадырда мениң гөзүме илен затлар шуларды. Шу гөрнүшиң өзи-де менде бирхили тәсир галдырды. Өңки башлык билен «мәшимиң бишишмейәнлигинденем» болса билемок, гараз «мөхүмим битсе герек» диййип пикир этдим.

Гүн яшар-яшарың үстүндеди. Дөвлиханов чадырың агзында эллерини сары галифе жалбарының киселерине сокуп дурды. Онуң габат гаршысында эшегимден дүшдүм-де, салам бердим.

Ол салама дерек баш атды-да, мениң индики айтҗак затларыма гарашян гөрнүшде йүзүме серетди.

— Мен обаның почтальоны хемем эне дили мугаллымы болуп ишлейәрин. Сизиң яныңыза хайыш билен гелдим.

— Өрән говы — дийди-де, ол чадыра элини узатды. — Гириң, хем эдарам, хем өйүм.

Отуран бадыма арзымы айдып башладым.

— Өзүңиз гөз өңүне гетирип гөрүң, ёлдаш Дөвлиханов. Хан-ха аягулагым. Гүнаша диен ялы отуз бәш километрлик ере гидип гелмели. Гидишиң-гелшиң етмиш километрлик ёл. Нәхили ёлдыгынам өзүңиз билйәңиз. Бу ягдая өзүмем чыдап билемок, эшегимем.

Онсоңам мен мугаллым. Бейлеки кәрдешлерим гайыбана окува гитди. Мен ондан ам галдым.

— Дүшүнкли — диййип, Дөвлиханов сөзүми бөлди. — Аягулаг бериң диййҗек болянмысың я-да почтальонлыкдан бошадың диййҗек болянмысың?

— Почтальонлыкдан бошадайсаңыз-а, оңа етеси зат ёк — диййҗек болядырын.

— Дүшүнкли. Бошадаярыс — диййип, ол меселәни чөзди-де отурыберди. Башга гүррүңе-гепе-де ер галмады.

Инди мен диңе екеже сораг бермелидим: иши киме табшырмалыдыгыны сорамалыдым. Оны хем сорап билмедим. Себәби меселәниң гөз ачып-юмасы салымда шарт-шурт чөзүләймеси маңа бир-хили якымсыз тәсир этди. Мен почтальонлык везипесиниң бейле аңсат чөзүләймегини гарашмандым. Башлык, ылайта-да райкомың икинжи секретары болуп ишлән башлык бу везипәниң өрән улы әхмиетине, жогапкәрчилигине дүшүнер, шонуң үчин-де мениң бу везипеден айрылмагыма-ха бүтинлейин гаршы чыкар, «гайрат эт» диер, йөне колхозың бир алашасыны велин аягулаглык берер» дийип, мен пикир эдип гелипдим ахыры. Эмма ине Дөвлиханов маңа совуклык билен середйәр ве эгер хукугы бар болса «мугаллымчылыгымдан бошадын» дийсемем хәзирин өзүнде бошатмага тайяр ялы болуп гөрүнйәр.

«Ягшы-да бир хатыраң бар экен, Еллы агсак» дийип, өзүмден гөвнүм гечип ичими гепледйәрин: «Дөрт йыллап гүн сыпдырман диен ялы обадан района, районлан оба гатнадың, бу иши сенден башга киши онармажак ялыды. Ине, ахырсоңам хайышыңы айдып-айтманкаңругсадыны бердилер.»

Мен муны бичак ёкуш гөрдүм, балдырым «сандыр-сандыр» эдйәр. Шейле ягдайда-да, Дөвлиханов гүррүң гутарды хасап эдип еринден турды-да:

— Башга-да хайышың бармы? — дийди.

Мен гахарымы саклап билмән:

— Мугаллымчылыгымдан айрылмага-да көмек эдәйсеңиз? — дийдим.

— Оңа мениң алажым ёк. Йөне эркиң етйән болса бу хайышыңам канагатландырардым! Себәби кәриме ыхлас билен япышмаян, ягны кәрини сөймейән адам халка вепа бермез. Бейденден, гой, ол кәриниден айрылсын-да, өз сөййән ишини тапсын. Бу барада райкомың биринжи секретары ёлдаш Санжаровың «Ёк болсун буйрук берижилик әхеңи, яшасын мейлетинлик принципи!» диен шыгарындан угур алмак герек.

Дөвлиханов соңкы сөзлерини месе-мәлим янса алмак әхеңинде айтды.

Мен бу адамың индики айтжак сөзлерине гарашырдым. Ол жошуп башлады.

— Шол гым-мат-лы шыгары билен райкомың биринжи секретары ёлдаш Санжаров марксизмиң-ленинизмиң

халк көпчүлиги билен ишлемек барадакы таглыматына бахасына етип болжак гошант гошды...

— Санжар сыясы говы адам — дийип, мен тассыкладым. Бу болса Дөвлихановың пелтесине яг гуйды.

— Хава! Гаты говы адам! Гудасы Аңкар ага колхозың кетхудасы, Аңкар аганың гелни бригадир, гызы хасапчы, якын досты Поллук ага ферма мүдири. Яшасын ве гүллесин гарындашчылык ве достпаразлык!

Ол кинаялы гүлди.

Мен Дөвлиханова гайтавул бермели диен нетиже гелип:

— Бизиң юрдумызда гражданларың хеммеси бири-бири билен дост, онсоңам Аңкар аганы-ха хич ким кетхуда эдип сайланок, ил-гүн оны сылаяр, оңа гулак асяр. Онуң гелни билен гызыны хем хәзирки везипелерине Санжар сыясы дәл-де, умумы йыгнак сайлады, мен бу затлары сизе гөрә ичгинрәк билйән, ёлдаш Дөвлиханов! — дийдим.

Башлыгың әхли гаһы йүзүне урды.

— Сен мени дәл-де, бар, гепе дүшмез чагалары окат! Сизиң еди яшлыңыздан етмиш яшлыңыза ченли хеммәңиз бир чукура түйкүрипсиңиз. Диллешипсиңиз! Хеммәңиз сыясатчы, хеммәңиз философ! Диңе Дөвлиханов акмак, гөдек! Эмма партия кимиң хас вепалыдыгыны дурмуш гөркезер!

Мен йүзүме урлан ялы болуп чадырдан чыкдым. Бир агсак почтальон зерарлы гүррүң сыясата, философия барып етди.

Менем ашык ойнап йөрен оглан дәл. Гечен йыл 16 яшымдадым. Бу йыл 17-ә гадам басдым. Бир йылың өзи он йылың пикирини келләме гуйды, он йылың гараматыны эгниме атды. Бир йылың ичинде он яш дагы өңе сүйшдүм. Төверекде болуп гечйән затлара дүшүнесим гелйәр. Дөвлихановың өзүни бир тарапда гоюп, «бизиң хеммәмизи» бир тарапда гоймагына хем дүшүнесим гелйәр. Санжар сыясы хакда дийлен затлары хем аныкласым гелйәр.

Чадырың гапысында мениң чыкарыма гарашып, гулакларыны саллап дуран чал эшегимиң үстүндәки гара сумкамың гөзлериндеи хатлары, газетлери айрып, сумканы, башлыгың столунда гойдум.

— Ине, аманат сумка, ине, бу-да абуначыларың списогы, Эшегим өзүмиңки. Башга хасаплашмалы задым

ёк. Хайышымы канагатландыраныңыз үчинем сag бо. луң!..

Шей диидим-де, өйлере соңкы сапар хат-газет пайламага башладым.

Хайсы өе салам берип барсам, «отур, чай ичип гит» диййәрлер. «Юсубың гуюсындакыларың» хал-ягдайыны, фронт ягдайыны сораярлар. Кәбирлери говшуран хатымы гысымлап аляр-да, «Аягың дүшүмли болсун-да, ханы, өзүңжик окап бер, ханым» диййәр. Окап берйән.

«Таңрыялкасын, ак гыз ёлдашын болсун» диййәрлер. Отурмага вагтымың ёкдугыны айтсам, «онда ак затдан бир йүз өврүме» диййп гатыклы, айранлы табагы узадярлар.

Инди шу хөдүр эдйән гатыкдыр айранлары ялы ак гөвүнли, мәхрибан адамлар Дөвлихановың гаршысына дил дүвшенмишлер!

Ёк, Дөвлиханов! Ялан сөзлейәрсиң. Атыңы еке чапжак болярсың. Сен агзыбирлиги дилдүвүшлик диййп хасап этжек болярсың! Асыл сен чадырыңы хем бу өйлерден узакда дикипсиң.

Догрудан-да, обаның сесъетим өңүнде еке өзи зоңнарып отуран чадыр инди мениң гөзүме өрән совук болуп гөрүнйәр. Ине, индики баржагым Аңкар агаларың өйи. Обадашларың хеммеси-де гөзүне ыссыдыр велин, бу өй маңа хас мәхрибан, бу өйдәки адамлар маңа бейлеки өйдәкилерден хас якын. Хут шонуң үчин-де, хер гезек бу өе якынлашанымда, мен толгунярын.

Бу сапар-а хас-да бетер.

Гапының агзына эййәм кечедир яссык атылыпдыр. Эмма о ерде адам ёк. Өе етиберемде ардынжырадым, шонда ичерде кимдир бири мениң адымы тутан ялы болуп эшидилди. Шонуң ызы билен-де Кейкер гапа чыкды.

Мен йылгырдым. Гөзүме гөрнәен болмаса, олам шейтди өйдйән.

Эшегимден дүшдүм-де, онуң гаңнасыны айырдым, өзүни болса душап гойбердим. Мен Аңкар агалардан чай ичерин, гүми-сүми эдишерин, гой эшегиминем аркасына ел чалсын.

Жүбимдәки ики хаты элиме алып, өе тарап йүзлененимде, Аңкар ага гапа чыкды. Башардыгымдан йылгыржаклап болуп, эдеп билен салам бердим.

— Валейкимессалам! — диййп, яшулы ики элини узатды. — Меселемки, гөршәерче вагтам болды өйдйән.

Эллешдик, Аңкар ага билен, онсоң ичердәкилер билен еке-екеликде шейле гадырлы саглык-аманлык сорашмак он минута дага чекдимикә диййән. Себәби диңе мениң саглыгым соралман, эжемиң, жигимиң, гоңшы-голамларымызың, тутуш обамызың саглыгы, хал-ягдайы соралярды.

Эмма Кейкер мениң узадан хатымы алан бадына хеммелериң назары оңа бакан өврүлди.

Хатларың бири Юрдамавдан, бейлекиси Пащыданды.

Юрдаманың хаты гысга хем-де тукатды. «Көп саламдан» соң онуң бар язаны шулардыр.

«Ичим гысяр. Алач ёк. Инди аз вагтлык гезим эдип билйән. Дутарымы хич хачан хәзирки ялы күйсемәндим. Өз-өзүмден тәзе бир мукам дөретдим. Дутарда шонуң нәхили янланжакдыгыны эшидесим гелйәр.

Гайрат эдиң. Саглыкда гөршелиң».

Пащының хаты узынды. Ол Бибигүле гаррылары ынжытмазлыгы весъет эдип, окувың нәхили гидйәндигини, тәзе мугаллымларың гелендигини я-да гелмәндигини сораяр. Өзүниң взвод командиридигини, дүйн нәхилидир бир операцияны үстүнликли гечирендиклерини хабар берйәр...

Аңкар ага мысса йылгырды-да:

— Душмана рүстем гелип йөрен болсаңыз боляр. Биз гүнүмизи гөрерис. Сиз гайрат эдиң, сизиң өзүңиз гайрат эдиң, сөвер огуллар!

Кейик гелин гайын энеси билен хышы-вушы эдишип, ичерден үсти гапаклы ортача газаны гөтерип дашарык чыкарды. Онуң гапагыны ярымчык ачды. Онсоң ичерден горкүйзәни чыкарды. Кейкер дашарда от якып, түңчелери гапдалдакы челегиң сувундан долдурмага дурды. Мен болса гапыдакы улы кечәниң үстүнде Аңкар ага билен Дурсун эҗәниң аралыгында отырдым.

Огланлардан гелен хат окаланда Аңкар аганың узак вагтлап геплемән пикирлере гүмра болуп отурмасы барды. Ол хәзирем дымып отырды. Мен яшулының гөвнүни ачмак максады билен бир Дурсун эҗә, бирем ичерик гирип-чыкып хысырдап йөрен Кейик гелне гарап:

— Дурсун эҗе, сизем-ә бирмахал гелиңизиң яшларындаканыз Аңкар ага сүйнүп-саркып чай гуюп беренсиңиз? — диййдим.

— Вий, ол-а бирмахалам дәлди-ле — дийип, Дурсун эже йылгырды-да, гөз астындан Аңкар ага бакды.

Яшулы ардынжырады, сакгалыны эли билен сыпалады, йылгыран ялы хем болайды өйдйән. Эмма геплемеди.

— Ине Аңкар аганың сизи хорлан болмагы мүмкин, себәби ол вагтлар аяллар эркек адамлар билен дең хукуклы дәлди — дийип, мен ене-де сөз айтдым.

Шей дийдим велин, Аңкар ага есерлик билен маңа гөзүниң гытагыны айлады.

— Меселемки, хәзирбери олар дең хукуклымыка?

— Элбетде! — дийип, мен Дурсун эжә сөзүми тассыклатмак иследим. Аңкар ага инди хас чынлакай гөрнүшде маңа йүзленди.

— Элбет, гечмишде аял-гызлар кемсидилйәрди. Себәп бир адам үч-дөрт аялам алайярды. Бу, элбет, азгынчылыкдан гелип чыкяр. Бир эркек адама бир аял етерлик. Кәбири артыгы биленем етерлик... Магтымгулының ики аяллылар хакында айдан задыны билйәрмиң? Ол:

«Ики хатын, бир әр — үч аял болар» дийипдир. Эммаки аслында аял машгала болуп доглан, аяллыгына-да галар. Шонуң үчинем, аял машгаланың памилясы үйтгәр, эркек адам велин мыдама какасының адыны гөтерер.

— Ине, буй-ә инди даклат этмәге башландыр — дийип, Дурсун эже сеслени.

— Бу докладу озалам кән эшитдик — дийип, гайын энесиниң гапдалында отуран Кейик гелин пышырдады. Эмма бу пышырды Аңкар ага-да етен экен. Ол гашларыны месе-мәлим чытды-да:

— Пейдалы докладу нәче диңлесенем, ондан зыян чекмерсиң! — дийди. Кейик бу сөзе жогап гайтармады. Ол өзүне чиңерилен Дурсун эжә үнс хем бермән, гайын атасына бакан нәгилелик билен назар айлап, еринден турды.

Басым ол орта ичи ики дөртгүл гөмме чөрекли сачак язып, бир чанак гатык билен 2 чәйнек чай гетирип гойды. Эмма мен чай башында-да, ондан соңам почтальонлыкдан айрыланымы Аңкар ага айдып билмедим. Себәби бу башлыгың үстүнден арз этмек ялы бир зат болжакды. Хас догрусы, намартлык этдигим болжакды. Середип отурсаң башлыкда хич хили гүнә ёк, ол диңе мениң хайышымы канагатландырды ахыры...

ЙИГРИМИ ҮЧҮНЖИ БАП

Дөвлихановың болуп йөрши иш билен сери ёк адама меңзейәрди. Онуң көпчүлик билен ысңышып гидибермегине пәсгел берйән нәхилидир бир зат бар ялыды.

Ине, ол гыркымчыларың янына баряр. Эдип билен, башарыбилдигинден алчаклык билен салам берйәр. Саламыны алярлар. «Армаң!» диййәр. «Бар бол!» диййәрлер. Онсоң хер ким өз иши билен башынагай. Я-ха башлыгың олары гүррүңе гүймәси геленок, ёгсамам гүррүң ачмагың эбетейини тапанок. Гараз «армаң!, «бар болуңдан» соң гүррүң гызышанок. Гыркымчылар болса «башлык бармы-ёкмы» хем диеноклар. Гоюн ызындан гоюн гүйлүнйәр. Гоюн ызындан гоюн турзуляр. Кирли йүнүң аграс ысы бурнуңа уряр, кәбир гурдалан гойна чалынян гара ягын ысы хем онуң үстүне. Гүйлүгчилериң ишиниң агырдыгыны я-да гыркымчыларың ишиниң агырдыгыны билер ялы дәл. Бир топар гыркымча бир гүйлүгчи хызмат эдйәр. Нобатдакы гойны гыркып болан гыркымчылар гойны гүйлүгден бошадып гойберйәрлерде, онуң йүнүни дессе боган ялы эдип чугдамлаярлар. Гөз өңүнде йүн күдежиклери эмеле гелйәр. Сәхериң салкыны билен башланан иш гитдикче гызышяр. Яз гүни ёкары галдыгыча хова хем гызяр.

Гыркымчыларың аглабасы яшы бир чене баран адамлар. Олар өз майдалына, әвмән-ховлукман ишләп йөрен ялы. Өвреннекли эллериң жуда чалт херекет эдиши сиңе середәймесең билдиреногам. Олар хер дайым-хер дайым гыркылыкларыны чалгы дашына чалярлар. Онсоң ол гыркылыгы дөрт-бәш гезек йөредйәрлер велин, «хас-хас» эдип ятан гойнуң бир ян гапдалы эййәм гыркыландыр.

Гыркымчылар халыс ядаянчалар оларың өзара гүррүңи хем ятмаз. Икибир-икибир болуп я-да топарлара бөлүнишип гүррүң эдйәндирлер. Бирден пакырда берип гүлшерлер, бир гөрсең болса ики тарап жеделлешйәндирлер.

Бир гезек Дөвлиханов гыркымчы яшулуларың «Ганлы гуюсының» тарыхы барада эдйән гүррүңлерини диңледи. Догрудан-да, гуйының ады бу ерде элхенч ваканың я-да вакаларың болуп гечендигини аңладярле болупдыр. Яшулуларың бириниң айтмагына гөрә, бу шей-

Бирмахаллар бу желегайларда түркмениң бүкүри тиресинден болан Юсуп байларың еберреси яшар экен. Гапдалдакы «Юсуп гуюсы» хем тиребашының адындан галыпдыр. Төверекдәки гуюлар азлык эденсоң, Юсуп байлар шу ерден тәзе гуйы газдырмакчы болупдырлар.

Уссалар ише гиришйәрлер. Нәче адамың нәче вагт ишләндиги белли дәл, йөне чуңлугың йигрими секизинжи гулажындан сүйжи сув чыкяр. Ине, шонда ёкардан чөвлүк салламакчы болуп дуркалар, гуйының дүйбүнде дуран усса сувуң ашакдан сызып чыкян еринде нәмедир бир задың ялдырап ятаныны гөрйәр. Элине алып гөрсе, бир бөлек алтын!

— Йуп саллаң! — дийип, усса гыгыряр. Йуп саллаярлар. Усса гуюдан чыкяр. Көп затлары гөрен таңымал гожа уссаның йүзи-де сакгалы ялы дув ак болан экен. Ол болан ахвалаты мәлим эдйәр. Юсуп бай оңа ене гуя гирип, онуң дүйбүни газмагы буюряр. Ак сакгаллы усса оны этмейәр.

«Гуйының дүйбүни индиден бейләк газмак ховплы» дийип, ол Юсуп бая мәлим эдйәр.

«Эгер-де гуйының дүйбүнде гызыл бар болса, оны саклап ятан аждарха-да болмалы» дийип, башга бири велилик сатяр.

«Гызыллы гуйы» хакындакы хабар төверекдәки ойлара, тутуш гум ичине яйраяр. Бир гараңкы гиже гуйының башына нәтаныш адамлар гелип, «гызыллы гуйының» хазынасыны алмакчы болярлар. Муны дуян Юсуп байлар геленлериң үстүне дөкүлйәрлер. Шейлеликде, бу ерде бир топар адамың ганы дөкүлйәр.

Роваяты айдян яшулы бу ваканы эдил гөрен ялы эдип гүррүң берйәр, гапдалындакылар болса оны баш атып диңлейәрлер.

Дөвлиханов бу роваята ынанжагыны-да биленок, ынанмажагыны-да. Ол диңе бир зады билйәр: догрудан-да, йөне ере-хә муңа «Ганлы гуюсы» дийилмән дәлдир.

Гыркымчыларың арасына бирсалым асудалык аралашяр. Эмма, ине, Аңкар ага, гүррүңе гошуляр.

— Сакгалдаш! — дийип, ол яңкы роваятчы яшула йүзленйәр. — Бу айдянларың чынмы, ховайымы — оны-ха билжек дәл, йөне о йыл колхоз гураланда бир актибиң шу гуйыны юмурмалы дийип буйрук берини-хә догры.

— Нәме үчин юмурмалымыш? — дийип, кимдир бири сеслейәр.

Аңкар ага гөз астындан бир гырада кепкасыны маңлайына чүмрүп отуран Дөвлиханова середйәр-де, сорага жогап берйәр.

— Меселемки, бу гуйы көнәниң зыянлы галындысымыш. Бай-кулаклардан галан зыянлы мирасмыш.

Дөвлихановың гахары гелйәр. «Аңкар ага хич зады ядындан чыкармандыр-ов! Ине, хәзир Дөвлиханов еринден туруп гидер велин, ол «бу гуйыны юмуртжак болан актип хем, бирмахал мени худайсызлар гурамасына гиризжек болан актип хем, ине, шу башлыгымыз» дийип, хеммелере айдар... Я-да айтмазмыкан? Айтмаса герек. Айтжак болса адамың йүзүне айдарды. Аңкар ага кесәнден гүррүң этмез».

Хер нәме-де боланда, гахарланара, гаты гөрере эсас ёк. Аңкар аганың Дөвлиханов барада айдянлары догры.

Дөвлиханов өзүни ак гуш хасап эденок. Гара гуш хем хасап эденок. Ол Аңкар аганы худайсызлар союзына чекжек болярка, коммунизм гурмагың хатырасы үчин эдйәрди. Хайсыдыр бир Юсуп байың газдыран ганлы вака билен багланышыклы гуйысыны юмурмалы диенде — оны хем коммунизмиң хатырасы үчин эдйәрди.

Дөвлиханов гум ичинде етишен илкинжи интеллигентлериң бири, ол илкинжи болуп комсомола, соң болса партия геченлериң-де бири. Дөвлиханов «гайнап дуран» комсомол членикә «гызыл таяклылара» баштутанлык этди, сынпы душманлара гаршы гөрешди, сowатсызлыгы ёк этмәге гатнашды, окады, дүшүнмәге чалышды, хеммелериң-де шейле болмагыны иследи. Дөвлиханов соңра партияның райкомының секретары болды. Том ызына томлары ачды, лекция ызына лекция окады. Дөвлихановың гызмалык эден болмагы, бирнеме өте гечен болмагы мүмкин. Эмма йүрегиниң гара болмагы мүмкин дәл.

Шейле болса, нәме үчин Дөвлиханов Санжар сыяса меңзәнок? Нәме үчин Дөвлихановы везипесинден песе дүшүрдилер?

Ёк, ёлдаш Санжар сыясы! Дөвлиханов халк көпчүлиги билен ишлемек барадакы сениң принципиң билен энтек ылалашып билмез. Сен «мейлетинлик» диен

сөзи өрән көп уланярсың. Эмма мен хәзирки дөврүрде бу сөзи жуда гурак гөрйәрин. «Мейлетинлик» дийсең дийибер, йөне онуң гапдалына практики ишде «административ» диен сөзи хем гош. Шонда ширелирәк болар. Ине, гүндизине гоюн гыркярлар. Соңрак гүн яшар. Гараңкы дүшер. Ай догарам велин мен: «Ёлдаш яшулулар, ханы чай ичип дем-дынч алан болсаңыз, ене-де ише чыкың, гуйы газмалы» дийсем, олар «мейлетинлик» билен пиллерини эгинлерине атып уграберерлер өйдйәрмин? Шонда хич ким ише чыкмаса, «адамлары ишледип биленок» дийип, ене мени бюро чагырарсың герек? Чагырарсың. Бюрода мен:

«Ёлдаш Санжаров, сениң «мейлетинлик» принципинден угур алян» диерин. Сен болса хемишекиң ялы «Дүшүндирмек герек!» диерсиң. Эмма сен «дүшүндирмек» диен сөзүң өзүне говужа дүшүн. Мен бир мысал гетирейин.

Бир эдараң ёлбашчысы ишгәрлериниң бирине гиже эдарада нобатчылык этмелидигини дуйдурыпдыр. Ишгәр болса өр-гөкден гелип:

— «Мен гүндиз хеммелер ялы ишледим, шонуң үчинде гиже нобатчылык этмен» дийипдир. Эдараның ёлбашчысы ялбарып гөрйәр.

Боланок, ене хайыш эдйәр, боланок. Тей ахыр ишгәрине шейле дийипдир.

— Нобатчы болмажагың гара чыныңмы?

— Хава.

— Бейле болса, ине ак кагыз, яз арзаны!

— Нәхили арзаны?

— Өз ислегиң боюнча ишден чыкмак ислейәндигиң барадакы арзаны.

Ине, шундан соң яңкы ишгәр ялым-юлум эдипдир-де:

— Вах, хәлиден шейле дүшнүклиже эдип айдан болсаңыз болмаярмы. Нобатчылык этмели болса, гаты эдерис, бу бизиң боржумыз ахыры — дийип сайрабериндир.

Дөвлиханов ичини гепледе-гепледе еринден туряр. Аялларың янына баряр. Көкерилен гоюнларың арасында эглишип, мүнедеклешип йөрен аяллар бир-бирлерини гөрмезден, ягны «гайыбана» геплешйәрлер. Буларың гүррүңлериниң «темасы-да, әхеңи-де гыркымчы яшулуларыңкыдан үйтгешигрәк, мысал үчин, кимдир

бир Огулжемал дийилйән гыз түйс эжесине чекипдир, онуң дили дузлумыш, ниреде геплемелидигини, ниреде гепемели дәлдигини билмейәрмиш, хемме зада гошулярмыш, сеси хем ёгынмыш... Кимдир бир Дүрлигөзел дийилйән аял өз оглы үчин Огулжемаллара сөз айданмыш, ине, шонда Огулжемал гыз халына эжесинден өңе дүшүп, сувчы аяла:

— «Мениң өз гарашяным бар...» дийәенмиш. Дүрлигөзел «тоба, тоба» дийип якасына түйкүренмиш, Огулжемалың эжеси болса гызына хич зат дийип билмән, гайтам йылгырып отуранмыш. Онсоң Дүрлигөзел Аңкар агалара баранмыш. Кейкер үчин сөз айданмыш. Дурсун эже-хә Аңкар аганың йүзүне середенмиш, Аңкар ага-да Дурсун эжәниң йүзүне середенмиш. Пурсатдан пейдаланып, Дүрлигөзелем оглуны өвмәге башланмыш. «Оглум Кейкерден башга гыз гөзүме гөрненок, оңа яг ийип, йүпек гейдирерин, онуң үчин хемме зады башарарын диййәр» диенмиш. Ене-де Дурсун эже Аңкар аганың йүзүне середенмиш. Эмма Аңкар ага бу гезек аялының дәл-де, Дүрлигөзелиң йүзүне середип: «Өзүң өвен йигидиң танапы чүйрүк» диенмиш. Шей дийибем дашарык чыканмыш. Адамсының хәсиетине белет Дурсун эже болса, сыпайычылык билен: «Гызымыз энтек яш» дийип, савчыны ызына гайтаранмыш...

Дөвлиханов узын көкениң угруны сырып, башга бир хатара гечйәр. Бу ерде ол башга хили гүррүңи эшидйәр...

Тәзе башлыгы, ягны Дөвлиханов Санжар сыясы халамаярмыш. Шонуң үчинем оны ишинден песе дүшүрипмиш. Тәзе башлык, ягны Дөвлиханов бу ерде-де ерлежек адама меңзәнокмыш. Ол чадырында йөне китап окап ятанмыш. Колхозчылар билен иши ёкмуш. Еллы почтальоны ишинден айранмыш. Инди хат гетирйәнем ёкмуш. Язан хатыны әкидйән адам хем ёкмуш. Себәби тәзе башлыгың өзүниң фронта гиден оглы ёкмуш...

Бу гүррүң, ылайта-да соңкы жүмле Дөвлихановың эндамыны тикенеклетди. Ол додагыны дишледи. Өзүниң бардыгыны билдирмек үчин ардынжырамакчы болды. Оны-да эдип билмән, ызына өврүлди...

ЙИГРИМИ ДӨРДҮНЖИ БАП

Мен ишден айрыланымы Аңкар ага айдып билмесем-де, гелен агшамым эжеме айтдым. Гарашышым ялы ол:

— Нәме үчин? Айырдылармы я-да өзүң айрылдыңмы? — диййип аладалы сорады.

— Эсасы үнсүми мугаллымчылык ишине гөңүкдирмегимиң зерурдыгыны назара алып, почтальонлык везипесини мундан бейләк довам этдирмегими максада лайык дәл хасап этдилер — диййип, мен жуда гүмүртик жогап бердим.

Бирнәче гүнләп өйден чыкман диен ялы китап окап ятдым.

Эжем билен гыз жигим ир билен гоюн сагмага гидйәрлер. Мен дашына сәхелче урба чалнып биширилен ысманагы гатык билен гарышдырып иййәрин-де, окап башлаярын. Эжем дагы гүнортан өе гелер. Мен болса хенизем окап отурандырын. Эжем дагы өйлән ене сүйт кәдилерини алып гидерлер, гижара гелселер ене окап отурандырын. Бир гезек эжем китаба гүмра болуп отыркам:

— Ханы, оглум, окаян задыңы бизем диңләли? — диййип. Мен гөк чайы өңүне алан эжеме середип окамага башладым.

«...Дипломатик векил болуп отуран юрдуның хөкүмети шол дипломатың ызына чагырылмагыны талап эдйән болса, ол дипломаты персона нон грата диййип ыглан эдйәрлер».

— Вай-эй, сениң-ә дилиңе-де дүшер ялы дәл, бу нәме диййилдиги? — диййип, эжем маңа, ягны өз оглуна гөвнүетижилик гөрнүшинде сесленди. Мен окап берен жүмләми шейле дүшүндирдим:

— Эгер-де Дөвлиханов колхозчылара ярамаса, умумы йыгнак онуң ызына — района чагырылмагыны талап этсе, Дөвлихановың персона нон грата диййип ыглан эдилдиги боляр...

— Гаты дүшүндирдиң, таңрыялкасын! — диййип, эжем чай ичмек билен болды.

«Ганлы гуюсына» башлыгың чагырмагы боюнча гиден Поллук ага агшам доланып гелди. Ол гарашышымыз ялы, Солтанжемал икимизи гапысына чагырды.

— Тәзе башлык правлениңи маслахатыны гечирди — диййип, Поллук ага бизе хабар берди. — Ве, шонуң билен бирликде-де, менем сизи чагырдым. Бирденкә ол гүррүңе гулак габардып, гапдалымызда чөмелип отуран аялына йүзленди.

— Эсасанам, биз бу ерде актиплер болуп йыгнак гечирйәркәк сен, бар, бирсалым гоңшы-галамлара гит, хелей!

— Ёлбашчы эдип акыллы-башлы адамлары гоярлармыка диййәрдик велин... — диййип, аялы хүңүрденди-де: — Чагаларам әкидейинми? — диййип сорады.

— Чагаларың энтек аң-дүшүнжеси говшак. Ве, шоңа гөрә-де олар галыберсин...

Биз меселе жуда мөхүм болара чемели диен пикир билен Поллук аганың агзына гарап отырдык. Ахыры ол кимдендир сатын алан мәхнет кисе сагадыны өңүнде гоюп, сөзе башлады.

— Ёлдаш Солтанжемал! Ве шонуң билен бирликде-де, ёлдаш Ёллы! Правлениңи маслахатында, эсасанам ёлдаш тәзе башлык гүррүң этди. Биринжи. Биз үч актип болуп сүйт сагып отыркаларам самахыллап гыбат эдишйән аялларың өңүни алмалыдырыс. Икинжи. Эртирден башлап ёлдаш Гытжа Вейис колхозың складчысыдыр. Үчүнжи. Биринжи май байрамы дабаралы суратда гечириләжекдир. Ве, шонуң билен бирликде-де, гowы ишлән ёлдаш аяллара колхоз правлениеси тарапындан сылаг бериләжекдир. Дөрдүнжи. Районда йүң табшырмага гидйән ёлдашлар почтадан хат-газет гетирип дуржакдырлар. Эсасанам, ине, шу дөрт меселе боюнча сорагыңыз бармы?

— Гытжаданам бир складчы болармы? — диййип. Солтанжемал пышырдады.

Поллук ага сагадына середип:

— Аял-гызлар колхозда улы гүйчдүр. Ве, шонуң билен бирликде-де, ёлдаш Гытжа Вейисиң актиплиге чекилмәге хукугы бар. Эсасанам, ол гыраматыңы ве өңки колхоз актибиниң аялы — диййип жогап берди.

Элбетде, бу жогабың Солтанжемалы канагатландырандыгына мен шүбхеленйәрин. Онсоңам, гөвнүме болмаса, Поллук аганың жогап берши-де говшак болансоң, Гытжаның складчы эдилмегине онуң өзүниң-де писиңди отурмаярмыкан диййип чак этдим.

— Башга совалыныз ёкмы? — дийип, ферма мүдири сесленди. Менем бир совал бердим.

— Гытжа складчылыга белленди ми я-да сайландымы?

Поллук ага агшамың ай айдыңлыгында әйнегини дакынды.

— Эсасанам, бу нәме дийдигиң болды? Сенем оңа гаршы болярмын? Биз оны правлынны маслахатында сайладык, эсасанам, илки ёлдаш тәзе башлык өңки складчының вееннэ алыняндыгыны айтды. Ве онуң везипесине аял-гызлардан от ялы догумлы, агызлы, соватлы киши тапылмазмыка дийди. Өңки башлыгымыз, инди болса читоводымыз Сазак, Гытҗаның кандидатурасыны гөркезди. Онсоң, эсасанам, Гытҗаның өзем «ол иши мен онарармыкам?» дийди. «Оңарарсың, Сазак өвредер» дийдилер. Ине, шейдибем сайладык.

— Дине умумы йыгнак сайлап билйәр, правление болса белләп билйәр. Диймек, Гытжа сайланмандыр-да, белленипдир — дийип, мен дүзедиш бердим.

— Эйсем биз кануңдан чыкыпдырысмы, сениң пикиринче? — дийип, Поллук ага сесленди.

— Ёк, мен бейле диемок ахыры.

— Онсоңам нәме дийсене, ёлдаш Ёллы — дийип, ферма мүдири өзүне гөвнүетиҗилик билен ардынды. «Сен, элбетде, мугаллым, бизден гыраматны... Эмма бизем хөкүмет ишинде. Ве, шонун билен бирликде, худая шүкүр, бирнеме дүшүнҗәмиз бар.

— Догрудыр — дийип, мен тассыкладым-да, сагадың нәче боланыны сорадым. Поллук ага гочак сагады айың ягтысында гөзүниң өңүне тутды-да:

— Улы дили кичи дилиниң үстүнден яңы гечипдир — дийип жогап берди.

— Гаты дүрс йөрейән экени, несип этсин! — дийип, еримден турдум. Солтанҗемалам турды.

Мен даңың алагаранкысында кимиңдир бириниң сесине гөзүми ачдым. Көнелишен сарымтыл одеялымың ашагындан жыклап серетсем, Огулдөнди эҗәниң еке өзи гапыларындакы ожагың башында ылла бири билен узак аралыкдан телефонда геплешйән ялы хүңүрдениp отыр. Ызлы-ызына чакмак дашыны чакяр, эмма пелте чыг алан болара чемели, отлап биленок. Төверегине гараняр, эмма ожакда от якан өй ёк, иллер яңы турушян боларлы. Мениң бурнума эсги ысы уран ялы болды, Огулдөнди

эҗе учгун дүшен пелтәни үфлейәрди. «Ах, көки йрамыш, шу чакмак дашданам бир дынсак...» дийип, ол енегыны хем гойды-да, ожагың башында аркайын айбогдашыны гуруп отурды. Келлесини бизе тарап өвүрди-де, өзбашына гепләп башлады.

— Гытҗаны складчы эдипмишлер. Ол көки йрамыша писиндим-ә отурып баранок велин, ичигаралыгымам ёк, гайыны Шекер пахырың маңлайындан дирәеди-дә. Мен-иң болманды складда-ха отлучөп бардыр, чопан-чолуклара дийип гойяндырлар. Көки йрамыш гарагыйчак Гытҗаны өвен боларын, аяллары өвдүгиң гутардыгыдыр, отлучөп-ә бейледе дурсун...

Мен ятан еримден йылгырдым-да, үсгүринен болуп:

— Маңа бир зат диййәрмиң, Огулдөнди эҗе? — дийип сеслендим.

Огулдөнди эҗе, эхтимал, чай гайнадыныҗак боляныны-да унудып, озалдан мениң билен гүррүңлешип отуран гөрнүшде жогап гайтарды.

— Хавва, саңа диййән, көки йрамыш. Эййәм гулагыңа илдими? А-ю, Дурсадап гоңшы, оглуң сораян затларыны эшидйәмиң, гызың шу боллугында үйшәгеде Ёллыңы өерәйсек нәдйә?

— Бу гүн өермесегем, саглык болса, огланлар гелсе, эрте өермели болар, гелинлик бир тапып гояверн, гоңшы! — дийип, эҗемем еринден турды.

— Гытжа складчы болупдыр дийдиңми я-да йөне гулагыма эшидилйәйдимикә?

— Хавва, хавва! — дийип, Огулдөнди эҗе отуран еринден гаты сес билен гыгырды. — Өтен агшам складчы эдипдирлер.

Эҗем маңа нәгилелик билен серетди. Бу гарайыш «Гытҗадан сен гыраматны ахыры, онуң ерине сен складчы болсаң болмаярмы?» диен маныны аңладярды.

Оңа ченли ене-де Огулдөнди эҗәниң сеси эшидилди.

— Ай, мениң-ә ичигаралыгым ёк, гоңшы, йөне Гытҗаң складчы болмагына гаршы болҗакларам-а бардыр... Аңкар ага нәме диеркә?

Поллук аганың гаты-гаты ардынҗырамасы гүррүңиң арасыны ёлды. Поллук ага келлесини яссыкдан гөтерип, эйлесине-бейлесине гаранҗаклады. Солтанҗемал хениз турманды, менем оя ятырдым. Адатча, бейле болмалы

дэлди. Бизиң хеммэмиз Поллук агадан өңүрти турмалыдык. Аялы чай гайнадянча, Поллук аганы хич ким турувмалы дэлди. Аялы чай гайнадып демлэнден соң, адамсының башужуна барып, «какасы, тураверн» диймелиди. Онсоң Поллук ага туруп, башужундакы сагадына серетмелиди ве сагадың нэче боландыгыны билмесе-де:

— Бе, тас гиҗэ галан экеним-ов — диймелиди.

Бу гүн вели дүзгүн бозулды. Мен ятан еримден Поллук ага билен Огулдөнди эҗэниң арасында болҗак гүррүңе гарашярдым. «Горкан өңүрдер» диен ялы, илки Огулдөнди эҗе сөзе башлады.

— Сағ-аман өрүшдиңизми, перма? Мен-э от якып билмэн масгара болдум. Перма гоңшымыз турайма змыка диййип отырын. Инди-хэ туряң вагтыңыз болуберди өйдйэн. Сиз болмадык болсаңыз биз-э чаям гайнадыны билҗек дэл. Сизде-хэ отлучөп бардыр?

— Болса бардыр велин... — диййип, Поллук ага жилисгесиниң гурсак жүбүсинден отлучөп алды-да, элинде ойнаклап башлады. Огулдөнди эҗе моймудыклап онуң янына барды. Эмма ферма мүдириниң өзи еринден турды-да, Огулдөнди эҗэниң оҗагының башына гелип от якып берди ве чоммалып отурышына гүрлэп башлады.

— Эсасанам, даң билен гыбат эдип башладыңызмы? Ве, шонуң билен бирликде-де, гыбаткешлери хөкүвметиң халамаяндыгына дүшүнмек герек.

— Вий, перме гоңшы, гыбат этмекден худай сакласын, биз үчин-э Гытҗа болды, бейлеки болды — тапавуды ёк...

Поллук ага хенизем еринден турмадык Солтанҗемала, соң маңа тарап нэгилелик билен гарап, гаты-гаты ардынҗырады-да, хич зат диймэн гитди.

— Өңрэкден перме этмели адам экен, элхепус везипэң-э гадырыны билҗек бизиң шу гоңшымыз — диййип, Огулдөнди эҗе ол гиденсоң ювашрагада хүңүрдеди.

Мен турдум. Хова дийсең ажайыпды. Гөзъетим гөзелди. Эгер мен художник болсам илки билен топбак тутуп отуран орача гатышыклы өйлери дэл-де, онуң даш-төверегиниң суратыны чекердим. Узакда бир ерде гөм-гөк гиңишликлериң үстүнден зордан гөрүнйэн депелере, догҗак болуп дуран гүнүң элван шөхлелери чайлыпдыр. Шол тарапдан жаңың сеси, гоюн-гузуларың мэлешйэн сеси гулагына гелип дур. Инсизҗе сәхра ёда-

сы бизиң өйлеримизиң думлы-душуна узалып гидйэр. Оҗакларда якылан одуң чал түссеси белент мавы асмана бакан согуп баряр. Гыз-гелинлер эййэм өйлериң гапысының саг гапдалында янлык яйярлар. Ан-ха, Огулдөнди эҗе чэйнегини гөтерип, мениң эҗемиң янына үграды. Солтанҗемал болса өйлериниң өңүнде тавус ялы болуп, гөк алача көйнегиниң еңлерини тирсегине ченли чермэп, жүриүги узын ак күндүкден элине сув акыдяр. Менем обаның таяк салым илерсинде ызыма гарап дурун...

Бирденкэ гапдалымда пелпеллөп бирхили найыҗар сайраян торгая гөзүм дүшди. Ол ёкары гөтерилен ялы эдйэр-де, ене сайрап дик ашак инйэр. Ене ёкары гөтерилҗек ялы эдйэр-де, ене дик ашак инйэр. Эдил ерде кимдир бири онуң аягындан чекйэн ялы. Ине, ол үчүнҗи я-да дөрдүнҗи гезек ёкарык галҗак болды-да, ене жүркүлдэп ашак инди. Ине-де шол бир нокатда пел-пеллэп дур. Өзем эдил менден харай ислейэн ялы найыҗар сайраяр. Мен, догруданам, чагаларың бири бу торгайың аягына узын эриш дакып, оны даңып гояң болаймасын диен пикир билен гапдалыма серетдим... Депе сачым дүйрүгип гитди: гушуң пелпеллэп дуран ериниң габат ашагында, пессеҗик гандымың үстүнде эдил инчерэк оклав ялы бир йылан дик депесине овсун атып дур... Йыланың гөзүне гөзи дүшен гуш-гумрулар хич яна бутнап билмезмиш диййип эшидипдим. Мен гөз астындан йылана серетдим, шонда онуң горкунч келлесиниң икибака силкенип дураныны гөрдүм. Торгай жанавар болса өз желладына бака барха голайлап гелйэн ялыды.

Ах, таягың герек ери!

Йыландан гөзүми айырман гөтинҗеклэп, элиме илен жомурсагы хем-де көне черкез төңңесиниң дүйбүнден дөмүп чыкан узындан инчеҗик чыгар чыбыгы яраг эдинип, элхенч душманың еңсесини габатлап бардым. Начар торгай инди элъетерде диен ялыды, өзем жүркүлдисини гоюпды, йылан болса гитдигиче овсун атып, хай диймэн өз авуна тарап ок ялы болуп атылҗага мензейэрди.

Мен онуң бэш-алты әдимлик голайына барып, гөни келлесине ченедим-де, токлының буды ялы томмайлы жомурсагы бар гүйҗүм билен айлап зыңдым. Жомурсак нышана дегди: йылан гандымдан бир әдим аңрык дүшүп дүйрленди-де ятырберди, ганҗыран меҗалсыз келлеси-

ин ёкары галдырып, овсун атжак болса-да, онуң хаялландыгыны дуйдум. Топурсов ериң юмрук ялы кесеклерини оңа бакан ягдырып башладым. Инди онуң диңе гуйрук тарапы гымылдаярды. Ине, шонда аркайын барып, чыгар чыбык билен йыланың келлесини мазалы мыңжыратдым. Душманың гирисине дүшенкирлән боз торгай маңа алкыш айдян ялы дүшнүксиз дилде бир затлар-бир затлар санады-да, ал-асмана бакан гөтерилди. Мен тә гөзден йитйәнчә, онуң ызындан гарап дурдум.

Ылла бир иш битирен ялы, өз-өзүмден хошал болуп, ызыма доланып гелйәркәм мен Агамырат нерессәни ятладым. Хәзир ол маңа қәемезди. Себәби йылан товшан дәл. Мен бир гушы өлүмден халас этдим.

Чай башында эҗем бу ваканы хас дуйплүрәк зада ёрды. «Ягшылык яманлыкдан өкде чыкҗакдыр, оглум. Бизиңкилер душманы еңҗекдир».

Бу сөзлере ынанманам болҗак дәлди. Онуңам бир себәби барды: муны эҗем түйс йүреги билен айдыпды...

ЙИГРИМИ БӘШИНҖИ БАП

Дуйдансыз гелен ёвуз хабарың зарбасындан яңа яныны ере берен Дүрсадап эҗе дана голай тарпа-тайын арадан чыкды. Бу йүң табшырмага район меркезине гиден илкинҗи кервениң Иллиниң фронтда гахрыманларча вепат боландыгының хабарыны гетирениnден бир хепде соң болды. Ол үзнүксиз эңремедем, пылан ерим агырярам диймеди. Кырк алты йылың ичинде эгилмедик баш, сапагы гуран гарпыз ялы болуп, хеммелериң гөз өңүнде ашак салланды, кырк алты йылың ичинде бүкүлмедик бил бир гүнде ичине урлан ялы болуп яй берди, кырк алты йылың ичинде ак гөрүнмедик сач бир гиҗеде чаларды.

Бир хепделәп геплемеди.

Бир хепделәп ичини хүмледип отурды.

Бир хепделәп гөзүне укы гелмеди.

Соңкы гиҗе Огулдөнди эҗе, Поллук аганың аялы, Солтанҗемал-дагы онуң янында отурдылар. Теселли берҗек болярдылар, Ол болса гүррүңе гошулман, өзүниң сес-сезасыз агыр хасраты билен гүмра болуп отырды.

Ярыгиҗе учурларында үчйылдыз дик депә галанда ол бир овурт чай ичди. Бошан кәсәни элинде саклап, ука гиден гызы Җеннетиң ай шөхлеси дүшүп дуран йүзүне серетди. Оглы йүзүни ашак салып отырды. Даңа голай гоңшы аяллар:

— Инди ятышсак нәдйәр? — дийип, ерлеринден турмакчы болдулар. Бирденкә Дүрсадап эҗе саг элини гапдалда отуран оглуның дызына гоюп:

— Ах — дийип, айылганч гыгырды-да, йүзин йыкылды. Шол йыкылышы болды.

Оны обаның демиргазыгындакы адырсов дүзлүгиң гайрасында, белент ак алаңларың этегинде жайладылар.

Хер бир задың өзүне етик себәби болмалы ялы. Дүрсадап эҗәниң тарпа-тайын арадан чыкмагына нәмәниң себәп боландыгыны хич ким билип билмеди. Огул йитгиси, элбетде, агыр хасрат. Эмма бейле хасрата учран диңе Дүрсадап эҗе дәлди. Көпи гөрен гаррылар шейле вака боланда хич хили делил тапман, «Саналгысы доландыр-да пахырың» диййәрлер. Дүрсадап эҗе барада-да шейле дийдилер.

Гечен почта билен Солтанҗемалың адына-да бир хат гелипди. Бу хат Хоҗалыданды. Эмма ол хат Солтанҗемалы өңкүденем бетер алада гойды. «Мен саг. Эҗеми хор этме. Энтек маңа хат хем язма. Мени гайгы этмә. Хоҗалы».

Мунуң өзи тас бир йыла голай вагтдан бәри хат-хабары гелмедик адамың ызында галан аялы билен эҗесине язан салам хатына дәл-де, гыссагаралыкда, иң соңкы көпүгини харч эдип иберен телеграммасына меңзейәрди. Элбетде, сөвеш мейданының дынч алыны өй дәлдигини тылдакыларам билйәр. Эмма шол ерде-де хер адамың адреси болмалы ахыры. Хоҗалы болса адресинем язмандыр. Кагыз гытчылык эдендир дийсең олам-а дәл, бир тагта кагызың көп ери бош.

Бу ягдай Солтанҗемалы инкисе гидерди.

— Җаны саг болса боляр-ла, гелин — дийип, Огулдөнди эҗе оңа теселли берҗек боляр. Йөне бу сөзлер Солтанҗемалы канагатландырардан жуда гураксыды.

«Юсуп» гуюсындакы язлагчыларың колхоз гоюнларыны сагып алян хер гүнки месгелери гүнүбирин «Ганлы» гуюсына әкидилип склада табшырылярды.

Оны көплевч Поллук ага, кәте болса Солтанҗемал әкидип табшырярды. Шу гүнем Солтанҗемал месгели гоша күйзе йүкленен дүйәни идип, «Ганлы» гуюсына уграды.

«Ганлы» гуюсына голайлашанда Солтанҗемалың гөзүне илки илен зат ёкарда агзалан ики җайың депесинде тәзе дикилен гызыл байдак болды. Складың гапысына гелип дүесини чөкеренде болса, ерземиниң гапысының ёкарсында асылан узын гызыл матаның йүзүне язылан шыгары гөрди. «Ёлдаш сагымчылар ве гыркымчылар! 1-нжи Майы мынасып гаршылалың! Бизиң ишимиз хакдыр! Биз еңерис!»

Ерземин-складың ич тарапына ачылян гапысындан чыкан Кейкер Солтанҗемалы гөрүп күртдүрип дурды. Онуң элинде нәхилидир бир иш йөредилйән гоңрас сахаплы улы депдер барды. Келлесинде пессеҗик гупбалы тахясы, солан елйыртан яглыгы, эгнинде көнелишен гызыл сетин көйнеги барды.

— Кейкер, гургунмың? — дийип, Солтанҗемал илки хабар гатды.

— Складчыныз бармы? — дийип, Солтанҗемал йүзүни күршертди.

Бу месе-мәлим гөвни етмезчилик әхеңинде берлен сорага Кейкер диңе баш атып җогап берди.

Оларың херси күйзелериң бирини гөтерип ерземине гирдилер.

Гытжа складчы боланындан соң Солтанҗемалың илки гезек яг табшырмага гелшиди. Ерземиниң ичи салкынды хем-де алагаранкыракды. Гирен ериңде уллакан чеким гапаны дур. Онуң гапдалында кичиҗик стол билен ики саны отургыч. Өл гумдан «дивара» хич зат елмән болмансоң «Чилим чекмек гадаган» диен язгылы билдириши чеким гапанына дакып гояйындырлар. Булар — илки гөзүңе илйән затлар. Булардан анырда ере көне чадырлар дүшелипдир. Ортадан инсизҗе ёда ерземиниң о четине узалып гидйәр. Ёдаҗыгың ики тарапы хер дүрли өнүм сакланылян секциялара бөлүнипдир. Секцияларың арасына чыкалан гамышлардан «дивар» эдилипдир.

Солтанҗемал дагы ерземине гиренде Гытҗа складың төрүнде гап билине ченли өл гума гөмүлип, хатара гойлан месгели хумларың янында галамыны маңлайына дирәп дурды. Хумларың бокурдагы йүң билен саралгыды, бу—месгә сарыгарынҗа дүшмезлик үчин әтиячдан эдилипди. Хумларың агзы болса ики гат ак хаса билен даңылгыды.

Гытжа Солтанҗемалың склада гиренини гөрсе-де, онуң янына бармага ховлукмады. Хумларың агыз даңыларыны гөрүшдирен болуп гүймениди. Онуң эгнинде иримчик совсаны көйнеги барды, көйнегиң үстүнден Вейсиң чал пенҗегини гейипдир. Онуң үстүнден ак ектайы ясгынҗаң атыныпдыр. Келлесине гөгүмтил нах матадан сечекли яглык атыныпдыр. Аягының ялдырап дуран хром әдиклидигини болса Солтанҗемал Гытҗа өзлерине бакан йүзлененде гөрүп галды.

Солтанҗемал гыңаҗының ужуны агзына етирди, Гытжа өз янына гелен бадына болса «яшмагыны» айырды.

— Вий, Гытҗа, бу асыл сенмидиң? Мен-ә асыл складың ичинде бу айланып йөрен эркек адам кимкә дийипдирин?

Бу сөзлерин яңса алып айдылыныны Гытжа деррев аңыпды. Ол элиндәки галамыны чеким гапанына тыркылдадып әвмән җогап берди.

— Мен диен гелинлери яшындырып билйән болсак, эркек адамдан пес дәлдигимиз боляндыр-да!

Эмма Солтанҗемалыңам индики айтҗак зады әййәм агзындады.

— Вах, нәсини айдяң! Йөне эркек адам болмак үчин әдик билен пенҗекден башга-да бир затлар герек-дә...

Булар теели геп-гүррүңе башлан батларына, дашарык чыкан Кейкер ене ичери гирди. Өзүни гепде еңилйән дәлдирин дийип хасап эдип йөрен Солтанҗемал Гытҗаның соңкы сөзлерине нәме гайтаргы берҗегини билмеди.

Месгәни табшырып, хат-петегини дүзедишдиренсоң, Кейкер Солтанҗемалы өйлерине чай ичмәге чагырды.

Гытжадан гепде еңленине җуда намыс эден Солтанҗемал склада тарап гыйык гөз билен гарады-да, түйкүрип, дүесини турузды. Складың ичинден болса какылян чотуң шыркылдысы эшидилйәрди.

ЙИГРИМИ АЛТЫНЖЫ БАП

Ялага үч болуп гидипдик, ызымыза болса ики болуп доландык. «Адам башы дашдан гаты» диййәрлер. Бу болса, адам дашдан хем чыдамлы дийилдиги. Дашы даш билен урсаң дөвүлйәр. От билен полады эредйәрлер. Адамың чыдамлылыгыны нәме үчин бу затлара деңейәркәлер?

Такдырың ызлы-ызына сунчуран айылганч гүрзүлерине биз нәхили чыдайдыккак? Биз диййәним Җеннет икимиз.

Иллиниң өлендигини, ёк, өлдүрилендигини эшидеңимизде, илки эҗем аглап башлады. Мениң йүрегими бир йити зат гыйып гурады, шол агырыны диңе агы билен азда-кәнде еңлетмек мүмкинди. Эмма эҗемиң аглайшының бизинкиден үйтгешикдигини мен шол махал билмән экеним.

Онсоң эҗем агысыны гойды. Бизе хем «гоюң» дийди. Гойдук. Мен эҗе дийилйән бир хасрата учраныңда мыдама сени көшешдирмек үчин бакы дөредилен адаммыка диййәрдим. Элбетде, кәбир эҗелериңем өлйәнини гөрүпдим, мысал үчин, Дурдыгүл эҗе... Эмма Дурдыгүл эҗе гаррыды, оглы-гызы хем ёкды, шонуң үчинем өлмәге онуң өзи разы боландыр өйдердим. Мен эҗемиң диңе 46 йыл яшаныны-да өленден соң эшитдим. Шондан өң эҗем дүнйә дөрәли бәри яшап йөрендир дийип пикир эдйәрдим.

«Алдамага оглан ягшы» диен сөз бар. Шунуң ялы ягдайда энтек маңа дүшмез чагалары «Эҗең базара гитди, аглама, гелер» дийип көшешдирйәрлер. Яш чага ынаняр. Эмма Җеннет билен маңа «Эҗең базара гитди» диен адам болмады. Илкинҗи гүнлер Огулдөнди эҗе бизиң өйүмизде ятды. Биз ука гидйәрдик. Уклап ятан вагтымыз хезилди: эҗемиз узын гиже бизиң янымыздады. Онсоң оянардык. Оянардык-да, бирсалым гөзүмизи юмуп ятардык. Ене-де янкы ялы говы дүйш гөресимиз гелйәрди. Гөзүмизи юмуп оя ятан еримизден оҗагымызда от якылышына, чәйнек-кәселериң, гап-чанакларың шакырдысына диң салардык. Гап-чанаклары ювушдырып йөрениң Огулдөнди эҗедигини билйәрдик, онуң үчин ол тарапа энтек бакманымызы говы гөрйәрдик, ене-де бирсалым гап бөвре серетман отурсак гап бөврүде эҗемиз гөрнәйҗек ялыды.

Онсоң:

— Еллы! Еллы, тураверин, җаным! — диен сеси эшидердик. Диймек, эҗемиз ёк. Эҗем бизи бейдип турузмаярды. Онуң сеси-де үйтгешикди, адымызы тутушы-да.

Мен бир зада акыл етирдим: эҗе дийилйән, гараз, ене-соңда өлмели болса я-ха хениз маңа дүшмез чагакаң ёгалсын, ёгсамам Дурдыгүл эҗе ялы халыс гаррап ёгалсын...

Бизиң кичиҗик обамыз бар. Обаның улудан-кичә хеммесини бармак басып санаймалы Бизиң үчоюгымызда хер дүрли адамлар бар. Бир-бириңден өйке-кине эдип йөренлери бар, гызмачлары бар, гиң гөврүмлилери бар, аграслары бар, еңилрәклери бар.

Эмма бизиң башымыздан инен хасрата дуйгудашлык этмедик бир обадашымызыңам ёкдугына мен ынанярын. Башымыза дүшен агыр гүнлерде Гытҗаның болшы мени хас-да хайран галдырды. Эҗем ёгаланда гапымыздан илкинҗи геленлериң бири шолды.

— Еллы, бу хемме адамың башында бар затдыр, мерт болгун — диенинде, мениң бокурдагым долды. Бу сөзлери Гытҗаның айдяндыгы үчин бокурдагым долды. Эҗеми җайланымыздан соң болса Гытҗа еңлерини чермәп өйүмизе үйшен адамлара чай гайнадып берди, нахар чекди. Узынлы гүн аяк үстүнде дуруп ишледи. Шол гүн шейле бир вака болды: бир гөрсем Гытҗа гапымызда пилли оҗак газып дур. Аяллар бир зат пышырдашып, бир-бириниң йүзлерине середишйәрлер. Гөзлериниң гытаклары билен ишигимизиң өңүнде дуран Аңкар ага дага бакярлар. Кимдир бир гарры аял гелип, Аңкар ага:

— Аңкар бай, хемише оҗагы эркек гөбекли газярмыка диердик, нәме йөне середишип дурсуңыз? — дийип пышырдады.

Гарры аял бу сөзлери «хата иш эдилйәр, онуң өңүни алың» диен әхеңде жуда ховсала билен айтды. Аңкар ага ол аяла шейле җогап гайтарды.

—Кемпир, мен саңа бир зат айдайын: ак йүрек билен эдилйән задың гүнәси болмаз. Меселемки, онда-да шунуң ялы ягдайда.

Кемпир Аңкар аганың җогабына үшерилҗек ялы этсе-де, онуң билен канагатланмады.

— Бизиң-ә гапдалында эркек гөбекли барка аял адамың ожак газаныны ине гөрүп дуршумыз. Тоба-тагсыр, хер хили зат гөрүлжек: адыны айдып отурмайын, дүйн бир аялың товугың дамагыны чалып дуранынам гөрдүм...

— О диййәниң-ә бизиң хелейимиз болайса герек — диййип, Поллук ага Аңкар аганың йүзүне бакды.

— Эл, өзем аял өлдүрсе чорбасам сүйжи болян экен. Бизиң аял инди товук өлдүрмәге өкделәпдир. Илки гезек өлдүржек боланда, пычагы хоразың бокурдагында гоюп ики гезек сыханда, хораз җанавар җанховлуна урунмазмы? Ине, шонда хоразы элинден сыпдырып гойбериберипдир. Яңы чайы өңүме алыпдым, гөрсем дашарда бир гыкылык бар. Чыкып серетсем аялымың йүзи-гөзи ганжарып дур. «Пәхей, өзүңиз-ә эркек адамлар билен дең хукуклыдырыс» диййип гүпләп йөрсүңиз. Ве, шонуң үчин бирликде-де, бир товуга гүйжүңиз етенок, фронтда душманы өлдүрип йөрен аялларың йүреги нәхилика?» диййип, гыжалат бердим велин, аялым бир гөрсем хоразың ызындан әңтерип барияр. Эсасанам, аялымың нәхили йындамдыгынам шонда гөрүп галдым...

Кемпир бу сөзлери ахырына ченли диңлемән, якасына түйкүрип, мәрекәниң арасына сиңип гитди. Мен шол гүн өз эжем барада айдылян өвгүли сөзлери кән эшитдим. Бир топар яшулы болуп чай ичип отыркалар Поллук ага ене Аңкар ага йүзленди.

— Мен, эсасанам, бир зады сорамакчы, ине, бир адам арадан чыкяр. Дирикә-ә шол адамыны хеммелер йигренйәр, себәп онуң адамчылыгы пес. Ве, шонуң билен бирликде-де, ол өләйсе «пыланы говы адамды» диен болярлар. Өлмәнкә айыбыны йүзүне айтмакдан чекинсенем, өленсоң бир горкмалы дәл ахыры. Шуны, эсасанам, нәхили гөрйән, Аңкар ага?

— Меселемки эрбет диййән адамыңам говы тарапларам бардыр, онсоңам адам дүнйә иненде эрбет болуп иненок. Аслында, адамлары танамак кын. Меселемки, перме, сениң өзүң бир өзүңи говы танаярмыкаң?

Поллук ага алланичигси болды.

— Менми? Мен эрбет адам дәлдирин. Эрбет болсам хөкүвмет ишине чекмездилер...

— А мениң гөвнүме, меселемки, сен гарамаяк чопан болуп йөркәң хас садарак ялыдың — диййип, Аңкар ага довам этди. — Магтымгулы шахыр «Йигит сада герек — түркана ягшы» диййипдир. Сен болса ики гепиң биринде «Мен хөкүвмет ишинде», «Биз — ёлбашчылар», «Мен правленины члени» диййип бизар эдйән. Догрусыны айтсам, шу әйнеги нәм үчин дакынан боляң-а? Пасон атжак болямың? Я-да гаршы-гаршы жүбиңден сагадыңы чыкарып середен боляң. Кәшгә бир оңа дүшүнсең, оңда «ай боля-ла» диели. Сен онуң йүзүндәки номурлара-да дүшүненок!

Поллук аганың йүзи чым гызыл болды. Ол бейле сөзлере гарашмадык боларлы. Бирденкә болса, ол сандырап башлады.

— Сен, Аңкар ага, хөкүвмет ишинде ишләп йөрен ак йүрекли адама бейле диймәге хакың ёкдур. Ве, шонуң билен бирликде-де, мениң әйнегим биленем, сагадым биленем ишиң болмасын. Пермелигими элимден алдырып билйән болсаң алдырай! Мен горкуп дурамок.

— Пәхей, Поллук, сен-ә чага ялы экениң! — диййип, бир яшулы оңа йүзленди.

— Чопанка чага ялыды, инди улы адам болупдыр! — диййип, башга бири сесленди.

— Ай, дийсеңизем, Поллук ага-ха говы адамдыр велин, онуң ишини гөрен везипе болды — диййип, үчүнжи бири гүррүңе гошулды.

«Зыяның ярпысындан гайтмагам пейда» диййипдирлер хав, болмаса, оңа ене өңки чопанлыгыны берәйсек нәдйәр? — диййип, ене бири адамлара сала салды.

Поллук аганың везипеси элден гидип баряна дөнди.

— Везипәни маңа башлык берди, сизе гезек галса...

— А башлыгың өзүне везипәни ким берди? — диййип, ене-де соңкы геплән адам сесленди.

Аңкар ага ардынжырады. Бу «онуң билен янкалашып дурман» диййилдигиди.

Мениң пикиримче, Поллук ага шо гезек мазалыжа утандымыка диййәрин. Себәби ол шондан соң бирхили юващады. Мениң болса шол гүнден соң Гытжа гөзүме ыссы гөрнүп башлады. Еке мен дәл, гөвнүме болмаса, шол гүн Кейик гелниң хем Гытжа билен гүррүңи алышды өйдйән. Олар ичгин-ичгин гүррүңлешйәрдилер, чай гайнадярдылар, нахар биширйәрдилер.

Ине, инди язлагдан Үчоюга гайдып гелдик. Бу ерде илкинжи эшиден задымыз «Амыдеряның якасына гөчмәге тайярланмалымыш» диен хабар болды. Бу хабары илки билен Нунна пәлван яйратды. Онуң айтмагына гө-

рә, гызылтакырлылар билен үчоюклылар бирлешдирилип, бир колхоз болмалымыш. Өзем басым шу ики колхозда-да йыгнак болуп, шонда башлыгам сайланжакмыш. Үчоюгың колхозы Гызылтакырың колхозындан гурплы боланы үчин, өңде барыжы боланы үчин тәзе колхоза Дөвлихановың башлык болаймагы ахмалмыш. Санжар сыясы болса гөчүлжек юрды өңүнден гөрүп гелмәге гиденмиш...

ЙИГРИМИ ЕДИНҖИ БАП

Томсуң бир гүнүди, ир билен Үчоюгың улудан-кичә, эли пил тутаныны мекдебиң өңүндәки гумак мейданча йыгнадылар. Бу ягдай аңк-таңк болан үчоюклылары үйшендирмән дурмады. Йыгнак этҗекдирлер дийсең, оңа меңзәнок, адамлар йыгнага эли пилли геленоклар. Даң билен оба активлери күрен обаны ойме-ой айланып чыкдылар-да:

— Эли пил тутаныңыз хәзир мекдебиң өңүне йыгнанмалы! — дийип хабар бердилер.

— Нәме бар? — дийип соран адамлара болса: «Билемзок. Буйрук шейле!» дийдилер.

Ахыры эдара тарапдан гелен Дөвлиханов көпчүлигиң ортасына гечди-де, мәхеллә йүзленди.

— Эркек адамлар бир тарапа сайлансын!

Сайландылар.

— Аяллар бир тарапа йыгнансын!

Йыгнандылар.

— Индики везипе шейле — дийип, Дөвлиханов сагадына серетди. — Район меркези билен бизиң обамызың арасы бәш километр болуп, шонуң үч километре голайы такырлык. Орталыкдакы улы такырың бәрсинде бир километр чемеси, аңырсында-да шончарак көтел алаңлык бар. Шол алаңлыклардан машын гечер ялы ёл салмалы. Элбетде, асфальт ёл чекмәге материалымызам, вагтымызам ёк, оңа дерек гума дүшәр ялы черкез-четидир гандым-сазак көп. Дүшүнүклими?

Адамлар еңиллик билен дем алдылар.

— Пәхей-ей, хәлиден шей дийиң гутарың-да — дийип, кимдир бири сесленди.

Дөвлиханов чаласынлык билен сес чыкан тарапа өврүлди.

— Харбы ягдай талап этсе шейтмелем болар. Гечен йылың ноябрь байрамында Гызыл Плошадда парада йыгнанан харбы бөлүмлер, оларың ызы билен болса, москвалыларың көпүси, шол санда аял-гызлар хем параддан гөс-гөни Москваны горамага сөвеше уграпдырлар!.. Диймек, шейле: эркек адамларың топары орталыкдакы улы такырдан район меркезине баран, аял-гызлар болса, ине, шу абаның дуран алаңлыкдан улы такыра тарап херекет эдйәрлер. Гүнорта аракесме вагтында ики топар хем ортадакы такырлыга йыгнанмалы. Шол ерде, ишлейәнлере колхоз тарапындан чай-нахар берилжек.

Шундан соң эллери пилли, оараклы агыр мәхелле гүнбатара бакан сүйшүп уграды. Биринҗи топарың өңүни Сазак чекип барярды. Аялларың топарының гапдалы билен Гытжа барярды.

Дөвлиханов оларың ызындан эсли салым гарап дурды. Иши шейле гурап билшинден онуң гөвнүниң хошдугы билдирйәрди.

Шейтмесең болжагам дәл. Харбы ягдайда иши шол ягдая гөрәрәк гурамасаң болмаз. Ана, гөрйәңми, Үчоюгың эли пил тутаны, агыр сүри ялы, алаңлыга дырмашып баряр. Ине, шуңа болса эсли вагтдан бәри гүррүңи эдилип йөрлен улы кампанияның башлангыжы диерлер.

Дөвлихановың еке өзи обаның ортасында сомалып дур. Адамлары ише иберди. А өзи нирә гитмели? Эдарада иш ёк. Өйүң, машгалаң шу ерде болса, онда барып япланып чай ичсең!

Бирденкә Аңкар агаларың өйүниң өңүндәки гайгаймалашык башлыгың гөзүне илди. Бир дүйәниң төверегинде үч-дөрт яшулы көвежеклешип йөр.

Дөвлиханов дәхедем-дессемләп бу өйүң гапысына геленде, эййәм дүйәниң дамагы чалыныпды, онуң аякларына даңлан йүплери чөзүпдилер. Ол жанавар эпэсли ери тутуп атан-сатан болуп серлип ятырды. Яшулулар үйшүп, онуң арт аякларыны галдырдылар. Кейик гелин билен Дурсун эже онуң ашагына чыкалгы гамыш дүшедилер, онсоң яшулулар дүйәниң боюн тарапыны гөтерхә-гөтер этдилер, онуң ашагына-да гамыш яздылар.

Башлыгың саламыны алан яшулуларың бири әпет

пычагыны үсти йылманып гиден чалув дашына чалып дуршуна:

— Худая шүкүр, бир көмекчи-хә гелди — дийип, эллерини аркасына тутуп дуран башлыга эңетди.

— Бу ишиңизе мен көмек эдип билермикәм? — дийип, Дөвлиханов гураксы йылгырды. — Зыяным дегмесе разы болайын.

— Шу эйямда зыянсыз адамыңам говы адам болдугы, хав? — дийип, яңкы яшулы дүйәниң арт аягының гапдалына гелип чекди-де, «бисимилла» эдип, дабаныңдан соймага башлады. Середип отурсаң, хеммеси хасаплы экен: дөрт яшулының херси бир аяга япышды!

— Башлык, чайы ичерик элтейинми я-да шо ерде ичҗекмисиңиз? — дийип, оҗагың башында отуран Дурсун эҗе сорады.

Шу тайда ичәйин, Дурсун эҗе, мен дүе өлдүришлерини хениз гөрмәндим.

Чайы Дурсун эҗе, сачагы Кейик гелин алып гелди.

Дөвлиханов айбогдашыны гуруп отырды.

— Кече чыкараяйын? — дийип, Дурсун эҗе сорады.

— Ёк, ёк, сағ болуң. Хәзир гумуң үсти говы.

Аслында, Дөвлихановың Аңкар агалара шо-ол язлагдакалар башлыклыга сайланмага Санҗар сыясы, Шагылыҗов дагы билен баршыны хасап этмесең, шу илкинҗи гезек гелшиди. Ол Аңкар агаларда өзүне хәзирки эдилйән хормата монча болярды. Аңкар аганың өйүнде өзүне шейле йүз берилсе нәме кемиң бар. Я-да булар хем башлыкдан бирнеме үйшенйәрмикәлер? Ай, ёк, ховлукман дүе союп отуран Аңкар аганың аграс йүзи адамдан чекинерли дәл. Онсоңам Дөвлиханов бу өе башлык болуп дәл-де, мыхман болуп гелди ахыры. Мыхманы болса бу өй сылаяр.

Дүе союп отуранларың бири Нунна пәлванды. Дөвлиханов районда ишлейәркә-де оны танаярды. Шонуң үчин-де, башлык оңа көне таныш хөкмүнде йүзленди.

— Пәлван, Гызылтакырда нәме геп-гүррүң бар?

— Әй, башлык, мен-ә гезендерәк адамам болсам, геп-гүррүң топлап йөремок. Йөне хемме обаң хоразының сеси бир. Гызылтакырда-да Үчоюкдакы эдилйән гүррүңи эдйәрлер.

— Гөчме гүррүңими? Агшам ёлдаш Санҗаров гөчүлҗек ериң гүррүңини берди. Бир тарапы дерья, бир тарапы чөл, ортасы хем ок урсаң гечмез гөк баглыкмыш. Гелинбармак үзүмлер эльетерде салланышып дурмуш, сары эриклериң өзи агзыңа гачярмыш.

— Бе, онда аркан дүшүп ятмалы болҗак-ов. Йөне эрикден бир гезек дояның нәчә дүшйәркә?

— Өзи агзына гачян болса мугт болар-да — дийип, башга бир яшулы Нунна пәлвана җогап берди.

— Әй, мугт задың, догруданам, леззети хем боласы ёк. Мугт зат бизиң ялылара-ха дүшеногам — дийип, келлесини ёкары галдыржак боланда, дүйәниң топугының үстүнден тыпан йити пычагың ужы Нунна пәлваның чеп элиниң сүем бармагының дырнагының астындан дүшди. Пәлван гөзлерини юмуп, дишлерини гысды. Пычак херңә гылтызрак деген экен.

— Ана, мугт зады гөвнүме гетиремде, эййәм нәдиберди, мугт задыңам белли-белли дүшйән адамлары бар, бизин ялы гарамаяга боланок ол! — дийип, Нунна пәлван хүңүрдейәрди.

Дине Аңкар ага гепләнокды. Дөвлиханов болса гөчмек хакда гүррүң ачып, Аңкар аганы геплетҗек болярды. Онуң бу меселе барада нәхили пикирдедигини билҗек болярды. Эмма яшулы дымярды.

Ахыры дүйәниң аякларыны пударлап башладылар. Дөрт аягын херсини бир еррәкде гойдулар. Шундан соң иш хас чалт гитди. Дурсун эҗе билен Кейик гелин әпет дөртгулак газанлара гапгарылан ичегелери арассалаярдылар. Яшулулар гапырғалары-да, оңурганы-да, өркүҗиниң ягыны-да дөрт бөлеге бөлдүлер. Гамышларың үстүнде дөрт үйшмек эт пейда болды. Инди аяк үстүне галан дөрт яшулының дөрдүси-де үйшмеклери сынлаярдылар.

— Адамлар нәхили? Деңечер бармы?

— Шу бирнеме көпрәк ялы — дийип, яшулуларың бири өңүндәки үйшмеге элини узатды.

Нунна пәлван шол үйшмегиң үстүндәки оңурга бөлеги билен эп-эсли жылка эти айрып гапдалда гойды.

— Гөвнүме болмаса, шу үйшмегиңем өркүч ягы артыграк ялы — дийип, хәлки яшулы сесленди.

Нунна пәлван чаласынлык билен ол үйшмегиң үстүндәки ягың хем бирки бөлегини гапдалда гоян этиниң үстүне гошды-да:

— Инди хайсы көпрәк? — дийип, гөзлерини яңкы яшула дикди.

Аңкар ага сакланып билмән, «мысмыслап» гүлди. Янкы яшулы нәмәниң-нәмедигине диңе шундан соң дүшүнип галды. Ол гөзлериниң гытагы билен Нунна пәлвана серетди.

— Пәлван, «мугт зат маңа дүшенок» диен болуп, бәшинжи үйшмеги ясап баряң-ла?

— Нәме, муны мугт гөрйәмиң, сүем бармагы йөне ере пычага кесдирендир өйдйәмиң?

Шейдип, дүйәни дөрт бөлүшдилер.

— Есер сөвда — дийип, Дөвлиханов ичини гепледи. Ол арада колхозың арт аягы майрылан икияшар арванасыны межбур болуп өлдүренлеринде, этини вагтында сатып билмән, онуң эсли бөлегиниң заяланандыгыны гынанч билен ятлады, ине, бу яшулулар болса бир дүйәниң этини эшрепи ялы эдип пайлашдылар. Хеммесем Аңкар аганың телекечилигинден. Ине, инди бу адамың өзи-хә бир хурушлык эдинди, дүйәниң дөртден үч бөлегини болса сатды. Онуң пулуна-да я-ха майда довар алар, ёгсамам бир торум сатын алар-да, өлдүрилен дүесиниң өвезини долар отурыберер.

Дөвлиханов Аңкар агаларың гапысындан туруп, ёл салянларың янына гитди. Обаның гүнбатарсындакы алаңлыгың арасы алахасырдыды. Машының тигирлериниң йөрежек ерлерине илки селин дүшәпдирлер, соң селини гум билен гөмүп, онуң үстүне сазак, сөзен, гандым, черкез — нәме чем гелсе басыпдырлар, шейдип, аяллар бир алаңдан гечип, икинжи алаңа дырмашыпдырлар. Дөрт-бәш аял болса, янкы гандым-сазакларың үстүне ене-де селин дүшәп, онуң үстүни еңлесрәк гөмүп йөр.

— Ай, ёл гурлушык техники болуң-а! — дийип, башлык хайран галды.

Башлык аялларың ишлейшине сын эдип, эйлесини-бейлесини гаранып баршына, улы такыра инилйән үстиясы бейик алаңа чыкып даянды. Гайрасы салгым атып дуран такырлыгың ичинде, ёлуң илери йүзүнде әййәм теләр дикилипдир. Шол ерден түссе чыкярды. Огулдөнди эже газанларыны атаран болара чемели. Бу — тәзеликди. Колхозың тарыхында ишлейән адамлар үчин колхоз тарапындан илкинжи гезек берилжек коллективлейин нахарды. Аслында адамларың шу гүнки көпчүликлейин ише чыкышлары хем тәзеликди.

ЙИГРИМИ СЕКИЗИНЖИ БАП

Бибигүл гайыбана окувдан гелен гүни биз мугаллымлар болуп мекдебе йыгнандык. Адатча бу вагтлар, окув йылы башланмазының өң янында, мугаллымларын район маслахаты болярды. Бу йыл болса онуң дерегине мекдебиң окув эсбапларыны йыгнашдырмалы болды. Районың гүнортасындакы колхозлар әййәм Бүзмейиниң демир ёл станциясының якасына гөчүрилип йөрди. Гезек бир колхоза бирлешдирилен гызылтакырлылар билен үчоюклылара етип гелйәрди.

Биз клас журналларыны, китап-депдерлери даңышдырдык, олары яшиклере салдык. Клас тагтамыза, географик картамыза, портретлере ченли йыгнашдырып тертибе салдык. Отургычлары ики-икиден даңышдырдык.

Онсоң:

— Инди нәме ишлемели? — дийән ялы, бир-биримизиң йүзүмизе середишдик. Инди нәме ишлемелидигимизи хичимиз билемзокдык. Аслында, гөчүп баржак еримизде бизи мугаллымчылыкда ишлетжеклерми я-да ёкмы — онам билемзокдык. Гум ичинде башлангыч мекдепде мугаллым болан болуп йөрен өзүмиңә инди мугаллымчылык билен хошлашдыгым болайса герек. Бибигүл дагы өңки ишинде галар. Мен болса жуда адам тапылмансоң огланлары окадан болуп йөрүн ахырын.

Шейле аласармык дуйгулар билен мекдепден гайтдык. Ёлда Бибигүл эжем пахырың арадан чыканына гынанч билдирди. «Гайрат эдиң», дийип гөвүнлик берди. Мен онда Ашгабат хакында, гайыбана окув хакында сорадым. География мугаллымы гөчүп баржак еримизе ченли, онуң илатына ченли белет.

— Бизиңкилер Амыдеряның чеп кенарына Гызылаяк районына бармалымыш — дийип, Бибигүл окувчылара дүшүндирйән ялы эдип гүррүң берди. — Ол республиканың гүнорта-гүндогардакы иң четки районы. Голайында Керки шәхери бар. Ол озалкы округ меркези. Шәхериң овнук сенагаты хем-де оба хожалык техникумы, педучилищеси бар. Шол педучилище оба мекдеплери үчин мугаллымлар тайярлаяр. Гүндизки бөлүми хем-де гайыбана бөлүмлери бар... Сен илки

баржак еримиздәки едийыллык мекдеби гутарарсың, соңра педучилищә гирересиң... Ол ерде окувың мөхлети үч йыл.

Шундан соң бир хепде гечипди. Өтен агшам гижәниң бир-вагтына ченли Аңкар агаларда, хас догрусы, Бибигүллерде отурдык. Дүйн Пащыдан «өе барян»... диен дуйдансыз телеграмма гелипди. Бу хабары эшиден Аңкар ага гоюн союп, адамлары өйүне чагырды. Бибигүлүң аяклары ере дегенокды. Телеграмма элден-эле гечйәрди. Оба адамлары «Пащы Ашгабада гелдимикән? Оба хачан гелжек дийипдир?» дийип сораярдылар. Онуң хачанрак гелжекдигини болса диңе Бибигүл чак эдйәрди. Ол:

— Телеграмма өңңим Москвадан иберилипдир. Ёлда эгленмесе бир хепделерден геләймеги-де мүмкин» диййәрди. Бу сөзлери эшиден аяллар, гожалар эшитмедиклере шейлерәк дүшүндирйәрдилер.

— Пащы Москвадан бәрик гелйәмиш!

— Мескев узак ермикә?

— Ондан аңырда ер-юрт ёкдур-ла. Отлы дийилйән йындам машын билен гиже-гүндиз гидип отуранда-да Ашгабада ченли бир хепделәп йөремелимиш.

— Бә. О машының ёлы текиз болмага чемел-ов. Ягын ягса-да такыр ёлы хем палчык эдер-айт.

— Ах-ов, ол отлы дийилйән машының йөрежек ёлуна демир дүшәп чыканмышлар ахыры.

— Ай, гойсан-ай. Онча ёла-да демир етирип бормы? Мениң эшидишиме гөрә, ол машын ерден өркүни үзүп учайярмышам диййәрлер.

— Айрыплан билен отлы дийилйән машыны сен гаржашдырян. Рас, дүшүнеңокмы — билйәнлере гулак сал! Сен өзүңем тәзе юрда шол отлы дийилйән машын билен гөчмели.

— Әл, мениң башыма бейле көпбилмиш болян-ла, сен отлыны гөрдүңмибери?

— Мен Тежени гөрен адам! Мен шол ерде ики гат жайың ичинде-де бир гиже ятып гөрен адам! Билер болсаң, мениң дашгынрак гарандашым Теженде комсомолда ишләп йөр! Машынлы гезйәр!

— Сениң ол гарындашың Санжар сыясыдан улы гуллукчыдыр өйдйәмиң?

— Кичи хем дәлдир. Эдарасына халы дүшекче языл-

гы, өзем Ашгабат билен столуның үстүнде дуран тил-
цунда геплешип отыр!

— Түвелеме. Хер ерде билимли адамлар бардыр, хав! — дийип, яшулуларың бири сөзе гошулды. — Гөрйәмиң, Теженде отуран еринде Ашгабат билен гүрлешйәрмиш. Бу затлары этмәге окув герек, окув! Ине, өзүңиз эшитдиңиз: Бибигүл Пащының Мескевден хачан гелжекдигине ченли билип отыр ахыры...

— Бибигүл хенизем окувың аңырсына етмәндир. Хер томус Ашгабада гидип сапак алярмыш. Мениң гызым яңы дөрдүнжи класы гутарды. Бибигүл болса, он докузынжы класы хем гутаранмыш диййәрлер... Хенизем окап йөр...

— Шонуң үчинем Бибигүл шу депәниң үстүне чыкып, Мескеви гөрүп дур...

— Магтымгулы шахыра өйүниң гапысына чыканда, дүнйәниң дөрт күнжи хем гөрнүп дурупдыр диййәлер.

Мен бу сада адамларың сада сөзлерини диңләп йылгырярдым.

Шу гүн болса ир билен машының гүззүлдисине гөзүми ачдым. Оңа ченли гапыда эййәм чай гайнатжак болуп йөрен Женнет ылгап мениң башужума гелди-де:

— Еллы, ай, Еллы, Поллук агаларың гапысына бир машын, Сазакларың гапысына бир машын гелип дурды, Поллук агалар эййәм өйүни чөзүп дур — дийип хабар берди

Хасыр-хусур туруп гейиндим-де, кейтикләп Поллук агалара бакан уградым. Машын барып дуран өйлериң төверегине үйшенлер эсасан чага-чугаларды. Улы адамлар диңе өйлериниң гапысына чыкып, машынлара середйәрдилер. Аңкар агаларың гапысында Кейкер билен Кейик гелин үшерилишип дурды. Оларың денесине етиберенимде, ичерден киминдир бириниң азмлы сеси эшидилди. Аңкар аганыңкы болса герек. Шол сес эшидилен бада гапыда дуранларың икиси-де бир-бириниң ызы билен өе гирди, олары кимдир бири эдил демине дартан ялыды.

Соң мәлим болшуна гөрә, дүйн Дөвлиханов эртир гөчүп башламалыдыгы барада колхоз активлерине дүйрүп дуран экен. Шонда илки билен активлериң өзи гөчүп башламалы, өзем той тойламага гидйән ялы дабара билен гөчүп башламалы дийип геплешен экенлер.

Догрудан-да, Поллук ага шадыян гөрүнжек болярды. Ол өй чөзүп дуран аяллара:

— Сизинки хезил-ле: эсасанам, машына мүнүп гитмели. Ве, шунуң билен бирликде, бизиңки кын, мен ёлдаш чопанлар билен колхозың колхозчы ёлдашларың әхли доварларыны Гызылаяга ченли сүрүп гитмели. Ай ярым дагы ёл йөремели — диййәрди.

Эмма аялларың йүзлери тутукды. Олар хатда геплемәге-де ховатырланян ялыдылар. Поллук ага оларың гөвнүни ачжак болуп жан эдйәрди.

— Барҗак еримизиңем бир тарапы шунуң ялы гумлукмыш...

— Мунуң ялы гумы инди тапаймасаң герек — дийип, бир аял дилленди. Эмма Поллук ага муны эшитмезлиге салды.

Гапыда кесерилип дуран автомашының ызының кичеңрәк вагон ялы тиркеги барды. Шонуң үстүне өйүң илкинжи гошлары йүкленип уграланда, өй чөзүп дуран аяллар бирселлем ишлерини гоюп, доңан ялы болуп, машына бака әңедип дурдулар.

Машын өйүң овнуклы-ирили гошларыны хаяллык билен өзүне соряң ялыды. Өйүң чыкалгы тәримлери, уклары, гамшы, серпиги, үзүги, дурлугы — хеммеси машына басылды. Йүкүң иң үстүнден түйнүги гойдулар. Шу гүн дан билен чай гайнадыляң түңчелере ченли, аш бишириляән газана ченли машына басылды.

Гапыда бир гуҗак ожар билен дүе даңыляң газык галды. Олары-да машына басдылар.

Поллук аганың аялы дүе даңыляң газыгы согурҗак боланда, бирденкә өзүни лампа ашак гойберди.

Ол сессиз аглаярды.

— Сен активиң аялы болуп, эсасанам, нәме эдйәрсиң... — дийип, Поллук ага абыр-забыр этмекчи болды.

— Нәме эдйәними гөрмейәрмиң. Активиң аялында йүрек дийилйән зат ёкдур өйдйәрмиң? — дийип, аялы агының арасында сожап айтды.

— Сен көпчүлиге терс гөрелде гөркезжек болма! Ве, шонуң билен бирликде-де, ханы, мүн кәбинкә! — дийип, Поллук ага дазарылды. Шол вагт обаның гүнбатарсында гүззүлди эшидилди, ызы тиркегли машынларың дөрдүси хатарланып, бизиң өйүмизиң өңүнден гечип гайтды.

Поллук агаларың өйи йүкленен машын гүңлеч гүр-

рүлди билен сүйшүп уграды. Шонуң билен бир вагтда Сазакларың өйүни гөтерен машын хем ёла дүшди.

Адамлар инди яп-яңы оба гелен дөрт машына бакан ховатырлы середйәрдилер. Хәзир ол машынларың дөрдүси-де колхозың эдарасының гапысында хатара дурды. Кейтикләп өе угранымда, эдара тарапдан кимдир бири мениң адымы тутуп гыгырды. Ол Дөвлиханов экен. Онуң гөврүми гиңди, хатда шадыянды. Мениң билен алчак саламлашды, хал-ягдайы сорады. Онсоң саг элини эгнимде гойды.

— Билйәрмиң, Еллы, сеном оба интеллигенти. Шахсы гөрелдәниң улы әхмиетиниң бардыгыны билйәнсиң. Эмма сен бу гүн-эрте гөчме. Шу ерде гурамачылык укыбыны гөркез, ким билйәр, белкәм, тәзе юртда билеишлемели боларыс, сен хатлы-соватлы оглан. Колхоз улалды, өнүмчилигиң хәсиети, гөврүми хем үйтгемели болар. Колхозың административ-эдара ишгәрлери көпелмели болар. Бу затлары барып гөрүберерис. Мениң хәзирки дийжек боляң задым шейле: шу машынларың бирине эдараның эсбапларыны, шакыршукурларыны йүклемели. Мекдебиңизиң йүки көп дәлдир, ол хем шу машына сыгар. Сен адамларың бир бөлегини ал-да, шу ише ёлбашчылык эт. Оңарарсың герек? Геплешдик!

...Гиҗөйләнлер бу дөрт машын хем тиркешип, аграслык билен гүнбатаркы аланлардан ашды. Шол машынларың бирине мүнүп, район меркезине гиден Дөвлиханов гүн яшан учурларында Санжар сыясы билен доланып оба гелди. Олар Аңкар агалара гирдилер. Мен гапыда, бир зат биширжек болуп газан атарып дуран җигимиң янында өйүмизе сын эдип чоммалып отырдым хем-де гош-голамларымызы, нәхилирәк эдип йыгнамагың пикирини эдйәрдим... Чал эшегим үч гүн бәри гапыда ёкды, оны район меркезинде бир адама сатыпдым. Өзем пула дәл-де, уна чалшыпдым. Ине, шол бир богдак ун гапысы ачык өйүмизиң гапбөврүнде дур. Мен улы байлыга середйән ялы шол богдага середйәрин хем-де: «Чал эшегим, нирде болсаңам, нәхили ягдая дүшсеңем менден бир нәразы болмавергин. Ягдай шейле болды» дийип ичими гепледйәрин.

ЙИГРИМИ ДОКУЗЫНЖЫ БАП

Бүзмейиниң демир ёл станциясының еңсе йүзүндәки ялазы гиңишликде илкинжи гош тутан гумлуларың геленине ярым ай дагы болупды. Августың гүнешинден гораңмак үчин хер машгала өзүне вагтлайын сая эдинипди. Бир колхоза бириксeлер-де, гызылтакырлылар бир ерргe, үчоюклылар бир ерргe үйшүпдилер. Ербендин бейлеки әхли обалары-да шу ере жемленип, олар демир ёлуң узын боюна топбак-топбак болуп яйрапдылар. Гумлуларың бир чети станцияның габат гайрасында болса бейлеки чети гадымы Гөкдепе билен аралыкдакы Шоргаланың дуіпларына етипди.

Бупытраңңы ягдайда-да гурамачылык говшадыланокды, хер колхозың штабы дөредилипди. Колхоз башлыклары шол штаба ёлбашчылык эдйәрдилер, район мәчбериндәки «баш штаба» Санжар сыясының хут өзи баштутанлык эдйәрди. Колхоз штаблары бир топар бригадалары өзүнде жемлейәрди, шол бригаләр такмынан бир вагона сыгжак хожалыклардан ыбаратды. Бригадирлериң хер бири бир вагона жогапкәр болмалыды. Олара эййәм ышыклык шем, отлучөп ялы илкинжи мөхүм затлар пайланып берлипди.

Бригадирлер хер гүн штаба йыгнанышярдылар, гөркезме алярдылар. Ашгабатда гумлулары алып гитжек эшелон гурналярды.

Ербентлилериң аглабасы гум ичине бирвагтлар Гөкдепеден, ахалдан гөчүп баран хожалыклардыр. Кесеркачда оларың илин-чаланлары, хатда якын гарындашлары-да көпди. Шонуң үчин-де, Ашгабат хем-де Бүзмейин төверегинден я-да Гөкдепеден бу ере гарындашларыны гөрмәге гелен дел адамлар аз дәлди. Штаблардакы йыгнанышыкларда шол «дел адамлардан әтиячлырак болмак» барада гөркезме берилйәрди. Оларың гумлулары «агитирлейәндиклери» хакында штаба хабар дүшйәрди. Мундан-да башга, гызылтакырлы бир машгаланың гиже нирәдир бир ере зымзыят болапдыгы хакында гүррүң эдилйәрди. Әлбетде, шу төверeклердәки гарындашы гелип әкидендир. Егсам ол машгала нирә гитсин.

Аңкар ага билен Нунна пәлваның машгаласы

гоңшудылар. Онуң үстесиңе-де, Нунна пәлван бир вагона жогапкәр эдилип белленипди. Аңкар ага онуң бу везипә «артыкмажы билен» хатда геләжегини билйәрди. Себәби Нунна пәлван «көпи гөрен» адамды. Гезенде адамды. Диймек, Аңкар ага айтмышлайын, хәзирки ягдайда Нунна пәлваның «әхмнети артыпды».

Аңкар агалар Пашының гелмегине гарашярдылар. Телеграмманың геленине ярым ай болупды. Бибигүлүң эдеп чакы чыкмады. Бир хепде дәл, ики хепдеденем гечди. Бүзмейине отлы гелип дурдугы Бибигүл дагы станция чыкярдылар. Дүшйән адамлара гөз дикйәрдилер. Состав узын болансоң, Дурсун эже бир еррәкде, Бибигүл бир еррәкде, Кейкер бир еррәкде дурярдылар. Габатларына гелип дуран вагонлара середйәрдилер, Пашыны гөрмәнсоңлар бир-бирлерине әнедишйәрдилер. Шейдибем ене ызларына доланярдылар.

— Пашы жан, Ашгабада гелип, гөни Үчоюга гилендир, ол ерденем бизи тапман ене ызына Ашгабада гелип айланып йөрен болаймасын — дийип, Дурсун эже үнжә гидйәрди.

— Гөни шу ере гелер — дийип, Бибигүл тассыклаярды. — Онуң гөчүлжегинден хабары бар ахыры, онсоңам Ашгабада гелсе, ербентлилериң шу ерде йыгнанандыгыны ондан-мундан эшидер.

Шундан соң Бибигүл Пашының нәхили гөрнүшде гележегини гөз өңүне гетиржек болярды. Сынасына шикес етмедик болса оны фронтдан гойбермездилер. Яраланандыр. Йөне ниресинден яраландыка? Ярасы агырмыка, еңилмикә? Кеселледимикә? Белки, эдерменлик гөркезендир-де, бәш-үч гүн өйлерине гөрме-гөрше барып гелмәге ругсат берендирлер. Шейдип гелени говумыка я-да яраланып гелени говумыка. Вей, мениң айданым нәме, бәш гүнлүк гелсин, үч гүнлүк гелсин, екеже гүнлүк гелсин, бирже сагатлык гелсин, йөне сынасы сагат гелеверсин!

Кейик гелниң велин халы теңди. Ол өзүни бүтинлей еке дуйярды. Аңкар ага билен онуң угры ёкды. «Сен Гытжа билен тиркешйәң» дийип, Дурсун эже оңа игенйәрди. Кейик гелин гайын энесине жогап гайтарып билсе-де, гайын атасының йүзүне бир зат диймекден чекинйәрди. Ол Кейкериң янында ичини дөкйәрди. Кейкер болса гелнежесини түйс йүрекден голдаярды. Кей-

кер оңа «сен хем мениң ялы 4-нжи класы гутаранам болсаң, хаты овадан язяң» диенде, Кейкер Кейик гелне Бибигүлден хем якын болуп гөрүнйәрди.

...Бир гүн Аңкар ага билен Нунна пәлван перроның гапдалында гөк сатып отуран ерли аялларың оглан-ларың арасында айланып йөрдүлер. Өңлеринде бедре-бедре помидорлар, яшик-яшик аклы-гаралы үзүмлери тутуп отуран аяллар яшулулара өз харытларыны хөдүрлейәрдилер.

— Гыпҗак үзүминден алың!

— Алың, Бабарабың үзүми!

— Ясмансалыгың үзүми бар!

— Өңжейлирәк алсаңыз арзан бержек!

Яшулулар үзүме-де, помидора-да серетмән, өзара гүррүңе мешгулдылар, олар йөне ишсизликден гезеленже чыкан болара чемелиди. Үзүм сатян аялларың бириниң:

— Әй, бу пакырларың үзүм биленем сери ёк, помидор биленем. Булар гумлулар болара чемели. Пакырлары дел бир юрда сүргүн эдйәмишлер — диен сеси Аңкар аганың гулагына илди.

Бу сөз яшулыны доңан ялы эдип, сакга дуруздды. Ол аграс йүзүни янкы сесиң чыкан тарапына өврүди. Онянча-да олларың хатарындан башга бириниң сеси гелди.

— Элбетде, бир этмишлери бардыр-да, ёгсам бейтмездилер.

Аңкар аганың әхли ганы дынзап йүзүне урды, хырчыны айылганч дишледи. Сатыгчы аяллар яшулының өзлерине бакан газаплы назар дикип дураныны гөрүп, нәмедир пышырдашдылар. Нунна пәлван нәмениң-нәмедигине деррев дүшүнди. Сатыгчы аялың айдан сөзи диңе хәзир онуң аңына орнашан болара чемели. Ол эпей-эпей басып, үзүм сатянларың янына барды-да:

— Ким сүргүн эдилйәрмиш? — дийип, хайбатлы сораг берди. Аялларың хич бириңден сес чыкмады.

— Яңы хайсыңыз гумлулар сүргүн эдилйәмиш дийип чыпдырдыңыз, ким шол сөзи айдан хелей?..

— Вай-эй, бизиңкә йөне эшитмиш... Нәме үстүмизе абаныл дурсуңыз? — дийип, ахыры ики эли билен помидорлы бедресини тутуп отуран, йүзи гасын-гасын, ак сачы хүжжерип дуран бир аял дилленди.

— Аял адам болайян, ёгсам нәме үчин абаняны-

мы гөркезердим — дийип, Нунна пәлван бирнеме ювашады. — Инди агзыңдан янкы ялы сөз чыканыны эшитсем, гөс-гөни Санҗар сыясының өңүне сүденекледип элтерин. Ялан гыбат үчин адама суд эдйәндирлер, шәхер якасында яшабам шоны билеңокмы?

Нунна пәлваның аяллар билен гыгырышып дураныны гөрен Аңкар ага оны өзүне бакан чагырды. Нунна пәлван хүңүрдеиип, Аңкар аганың янына гелди.

Аңкар ага Ашгабат тарапдан узын составы чекип гелйән паровоза середип дурды. Бадыны говшадан паровоз демир ёлуң гыраларыны сарсдырып, яшулының дүшүнден хаяллык билен гечип гитди. Гарамтыл вагонларың болса ызы үзүлер ялы дәлди. Олар шакганаклашып, ахыры бир-бирлерини сүсдүлер-де тогтадылар.

Вагонларың ичи бош болмага чемли, олардан дүшйән жеменде ёкды.

— Гөзүңе сөвейин бизи әкитжек гызыл магунлар-а гелəйди ейдйән — дийип, Нунна пәлван сесленди.

— Булар ашак тарапа барян ялы-ла, биз меселемки... ёкарык гитмели дәлми? — дийип, Аңкар ага аграс йүзүни Нунна пәлвана тарап өврүди.

— Ине, хо-ол депеде түсселәп дуран паровозы магунларың бу тарапына элтерлер велин, йүзүң гүндогара болар дуруберер — дийип, Нунна пәлван билимсирәп, элини гүндогара бакан узатды.

— Паровоз диййәниң бу магунлар билен чатык ахыры, о нәхили ызына өврүлсин?

Нунна пәлван йылгырды.

— Нәдип өврүлйәнине хан-ха серет, Аңкар ага! Паровоз, эййәм бу магунлардан өркүни үзүп гитди!

Догрудан-да, янкы паровозың бир өзи эййәм Гөкдепе тарапа шакырдыклап барярды. Ол гара гөрнүм гидерсон дуран ялы этди-де, ызына бакан гайтды. Гөз ачып-юмасы салымда болса составың дуран ёлуның бәри йүзүндәки ёл билен Аңкар ага дагының дүшүнден гүндогара гыгырып гечип гитди.

— Нәвең гөрдүң?— дийип, Нунна пәлван гүлди.

Хенизем паровозың ызындан аңк болуп середип дуран Аңкар ага сакгалының ужуны сыпалашдырып:

— Магтымгулы шахырың гошгуларында энтек эшитмедигимиз көп болара чемли-ов — дийди.

— Ери, бу ерде Магтымгулы нирэде ядына дүшди? — дийип, Нунна пәлван сорады.

— Бу тәсин затлары ол өңүнден айдып гечипдир ахбетин!

— Паровоз хакда-да айтдымыка?

— Әлбет! Эмелин артжакдыгыны айдыпдыр, бу затларам эмелден боля, пәлван!

Олар дуран составың дашындан айланып, демир ёлуң гайрасына гечдилер. Аяк чекдилер. Демир ёлуң гайрасы ялазыды. Сәхралачды. Себәби, бу тайы, Гарагумуң этегиди, хо-ол гайрада салгымлап губа депелер гөрнүп дурды. Ине, Аңкар ага шол депелере бакан назар дикип дур.

Адамың назары хер хили боляр. Сиз гошхалтасыны аркасына атып, фронта ёла дүшен оглуң ызындан гарап дуран энәни гөрүпмидиңиз? Шонда энәниң додаклары гымылдаса гымылдаяндыр, йөне онуң агзындан хич сөз чыкян дәлдир, себәби агзың дерегине йүрек геплейәндир. Йүрегиң сесини эшитмек болса хемме адама башардаңок.

Фронта гидип барян огул ызына гаңрылмаса-да, энесиниң нәхили ягдайдалыгыны гөрүп баряндыр, энесиниң агыр-агыр дем алмасы онуң гулагына гелип дурандыр, энәниң отлы деми онуң гулак чекгесине уруп дурандыр. Энәниң нәхили ягдайдадыгыны оглуң баршындан анламак болар: огул әдимлерини чалшып башладымы, диймек, ол энәниң сессиз сожаяныны дуяндыр, огул башыны белент тутуп гидип барярмы, диймек, эне аглаян дәлдир.

Муна мукаддеслик дийилйәр. Мукаддес заты дуймак болса хемме адама башардаңок.

Аңкар ага демиргазыга середип дурды. Шол тарапда, хо-ол салгым атып гөрүнйән депелериң габат гаңырсында бир ерде Ербент барды. Үчөюк барды.

«Товшана догдук депе» дийипдирлер. Эмма ядам товшан дәл.

Ербент өзүниң гыркылык ызлы губа депелери билен, ожарлы чөкетлери, гуюдан-гуя алып барян кервен ёллары билен, сиңренли-ёвшанлы ак такырлары билен, боз кейиклери хем-де марал товшанлары билен ызда галды.

Аңкар ага ак сакгаллы адам. Эмма Ербент Аңкар агаданам улы. Ата-бабаларының дүнйә инен хем-де дүнйәден өтен ерине, өз гөбек ганының сиңен ерине тарап назар салып дуран адамың башдан гечирйән дуйгулары энеси ызында галан оглуң дуйгуларына якындыр.

Аңкар аганың шейле агыр, чуңңур пикире батмагы Нунна пәлвана-да тәсир эден болмага чемли. Аңкар ага улудан дем алып, дерчирән маңлайына элини етирип, башыны ашак эгенде Нунна пәлван оңа йүзленди.

— Сен өз-ә бир гепли, тутан ериңден гопарян адамдың, Аңкар ага?

— Меселемки, нәме дийжек боляң, пәлван? — дийип, яшулы ашаклык билен гүррүңдешине гөз айлады.

— Мен сен Ербентден гөчмезмикәң дийипдим. Гөчмәге сени хем межбур эдип билҗек адам бар экен-дә...

— Ёк, ялңышяң, пәлван! — дийип, яшулы эллерини ак сакгалына етирди. — Гөчмәге хич ким мени межбур эденок. Мен гөчмәге өз-өзүми межбур этдим. Гумлуларың хеммесиниң соңкы вагтларда салы сув үстүнде болды. «Гөчүрҗекмишлер» диен хабар гумлулары ховсала салды. Бу хабарың хер гезекки эшидилмеги ховплы бир зада гарашылян ялы ягдай дөретди. Соңабака кәбир өзүң ялы адамлар бу сөз билен өвренишдилер. Гөчмәге кайыл болдулар. А мен болса өзбашдак пикир өврүп билйән адам. Мен кән пикир этдим. Обадашларымыз — өзүм ялы яшулулар, аяллар агшам бизиң өйүмизе гелип: «Инди нәхили боларка, Аңкар ага?..» дийип, менден сораярдылар. Олар ховатырланярдылар, горкярдылар. Ери, шол ягдайда олара гөвүнлик бермегиң дерегине, менем сандыраклап дурсам нәхили боларды? Икинҗиден, ене бир зат. Мениң-ә, худая шүкүр, бирнеме доварым бар, бәшдир-үчдүр дүйәм бар, умуман үчөюклыларың көпүсиниң кырк-элли довары, бирлән-икилән дүеси хем бар. Довар болса, йүң боляр. Йүңденем эли бош аял-гызлар халы докап сатяр. Эмма сенде нәме бар? Шу геленсизлигиң билен сен экеранчылыклы ере баранда-да ач галарсың. Ягшы, сени хем көплешип эклеҗек экенимиз-дә. Эмма гелҗегеде гөз айламалы. Бизиң чагаларымыз хакда-да пикир этмели. Көрпе, нерессе чагалар гумда дәне битмейәниңи билеңоклар. Ине, мен шолар барада пикир этдим, пәлван! Яңы мен Ербент тарапа середип дуркам өз чагалыгымы, ата-бабаларымы ядыма салдым. Мениң агамам, какамам маңа бир заты — чопанчылыгы мирас гоюп гитди. Менем тә яңы-якынлара ченли чопанчылык этдим. Менем өз огулларыма чөл билен чопан таягыны мирас гоюп гитмелидириң.

Хава, мен шейле болмалыдыр дийип пикир эдйәрдим. Эмма, ине, бирден дүнйә үйтгеди-де дуруберди. Уруш

турды. Огланлар урша гитди. Бизем гөчмели болдук... Муна такдыр диййәрлер, пәлван! Онсоң ене бир зада дүшүн: гөчүлмели тәзе юрды мен сайлап алмадым, мен шол ере гөчжек адамлары сайлап алдым!

Шу сөзлери айдандан соң Аңкар ага гүррүңдешине-де бакман «оба» бакан уграды, Нунна ага-да сессиз-үйнсүз онуң ызына дүшди.

Гумлуларың демир ёлун якасында болуп отурышлары гөзгыныды, йүрек гысдырыжыды, чага-чугалар демир ёлда кесерилип дуран составың янына барып билмән, оны хол бир четден сынлаярдылар, кәбир чагалар чай гайнатмак үчин ёл якасында галан-гачан тагта бөлеклерини чөплейәрдилер. Гош-голамларының янында ков-сөв эдип йөрен аялларың, гаррыларың халы теңди.

Аңкар ага вагонларың бириниң тамбурында кимдир бири билен гаты-гаты гыгырышып дуран Санжар сыясыны гөрүп сакланды. Меле галипе жалбарлы, меле көйнегиң үстүнден ясы гоңрас кемер гушанан, аягы брезент әдикли Санжар сыясы, әхтимал, шу эшелона хызмат эдйән, демир ёлчуларың формасындакы адама эллерини салгап бир затлар табшырансоң яшулуларың янына гелди. Геле-гелмәне-де зейренип башлады.

— Бу адамлар түйс гумлы дийсең гумлы, ине, эшелоның аңры йүзүнде кранлардан сув акып ятыр, аяллар болса «гуйы ниреде?» дийип сораярлар...

— Ёлдаш Санжаров, бизи инди шейдип гүне жызладып гояйжакмы? — дийип, Нунна пәлван сорады.

— Менем яңы шол хакда гыгырышып гелшим. Состав шу гүн тайяр эдилйәр. Эрте даң билен йүкләп башламалы. Эртир уграмалы! Шу вагт-а бир чай ичсек кем болжак дәл...

Олар Аңкар аганың гошуна бардылар. Бибигүл газан атарылгы ожагың башында отырды. Дурсун эже билен Огулдөнди эже икиси гош-голамларың ортасында гөвүнли-гөвүнсиз гүрлешен болуп отырдылар. Өз гошларының янында чоммалып отуран Солтанжемалың еке өзи илерки эшелон тарапа манысыз гарап, паллап отырды. Ондан анырда Поллук аганың аялы чагаларыны дашына үйшүрип, олары нахарлаярды. Поллук ага ёкды. Ол мундан он гүн чемеси өң колхоз доварларыны тәзе юрда сүрүп гиден чопанлар билен уграпды.

Бибигүл Аңкар аганың бу ере гелен гүнлери дикен теләриниң астына кече язып берди. Яссык атышдырды.

— Нәче түңчәңиз болса ода гоявериң! — дийип, Аңкар ага сесленди.

Санжар сыясы болса кепкасыны элинде ойнадып дик дуршуна төверекдәки тукат гөрнүше назар айлаярды. Гең зат: ол хәзир өзүни ким дийип хасап эдйәркә? Эййәм Ербент районы ёк... Диңе ербентлилер. Өзлерини гөр нирелередир алып гитжек эшелона гарап отуран секкиз мүң гумлы бар...

Гош-голамлара гөз гездирен Аңкар ага аялына тарап ганрылды.

— Ханы, бейлекилериңиз ниреде? Кейкер дагы?..

— Кейкерми? Гелнежеси билен ассансыяң магазинине гитдилер. Гытжа дагам шолар билен гитди өйдйән.

— Магазинлик ишлери болса менден саргайсалар болмадымыкан? — дийип, яшулы сесини гаталтды.

Дурсун эже жогап гайтармады. Чүнки ол хәзир хич хили жогабың газаба мүнүп башлан бу адамыны көшешдирип билмежегине хеммелерден говы дүшүнйәрди. Шол вагтың өзүнде-де бу буйсанчлы, хөкмүрован машгалабашының гел-гел инди Кейик гелне тәсир этмекден эжиз болуп баряндыгына небси агырярды.

«Өңүм геленден — соңум гелсин» дийипдирлер. Хернә соңы дүзүв болсун-да» дийип, ол ичини гепледйәрди.

Өмрүнде әриниң ганрышына бир гезек-де гайдып билмедик аял, әриниң бир диенини ики гайталатмагы өзүне гечилмез гүнә хасап этмәге тайын аял — юмшак хем-де мәхрибан Дурсун эже ягшы дилегден башга эйсем нәме эдип билсин?

■ ■ ■

Шол агшам Аңкар ага голайдакы обаларың бирине гитди. Аялының «хачан доланарсың?» диен сорагына ол «идейән адамым бар болса шу гүн долансамам доланарын, ёгсамам ятып гайдыбермегимем ахмалдыр» дийип гүмүртик жогап берди. Бу сөзден Дурсун эже адамсының диңе гөрме-гөрше я-да хошлашмага гитмейәндигини деррев аңшырды. Догрудан-да, яшулы «таиышынышка» бейле гыссагаралыкда месавы гүми-сүми эдишмәге гитмәнди: шол адамда онуң алгысы барды. Гум ичлерине кәмахал үзүм, гавун ялы гөк затлар сатмага баряң шол адам шу йыл язлаг дөврүнде Аңкар

ягадан бир гузулы гойны несъесине алып гайдыпды. Әлбетде, Аңкар ага үчин бу бир улы йитги хем дәл. Яшулыны шол адамынынка гитмәге мәжбур эден зат бир гузулы гойнуң бахасы дәл-де, бергилиниң зым-зыят болмагыды. Аңкар агаларың бу ере гелепине он-он бир гүн геченем болса, бергидар гара беренокды. Өзи билен дең-душ адамының бейле этмеги Аңкар аганың бирнеме гахарыны гетирипди. Эгер бергисини үзмәге онуң хәзир гурбаты чатмаян болса, ягдайыны гелип айдаймалы ахыры.

Яшулы Гыпжак обасына барып, өңүнден чыкан бир аялдан Сапды аганың өйүни сорады.

— Обамызда ики-үч саны Сапды атлы бар, сизиң сораяныңыз оларың хайсысыка? — дийип, аял сәгинди.

— Мениң дийййәним өзүм билен дең-душрак, хортап киши болмалы. Көпек дийип, бир оглы хем барды.

— Хә, хә — дийип, аял элини бир тарапа салгады. — Ине, шу пелиң үсти билен илерки көчә гөни чыкың, онсоң чеп эгниңизе совулсаңыз көчәниң илери йүзүнде габат илкинжи ховлы шоларынкыдыр. Асыл дашарда адам-гара-да көпдүр, менем шолардан гелйән, өтен агшам оглы пронтдан гелипдир. Яңкы Көпек дийййәниңиз.

— Бе-ее — дийип, Аңкар ага аңк-таңк болды. — Ол нәме яраланып дагы эдипми?

— Вах, хавва-ла, нерессәниң саг аягыны дызының ёкары янындан кесипдирлер... Оңа бир гүнә йөңкәп, йылың башларында иш кесипдилер. Туссаглыкданам пронта ыштырапной эдип әкидипдирлер. Шо тайда-да яраланыпдыр.

Аңкар ага сесини чыкарман пелиң угруны сырып, салгы берлен ховла гирди. Сапды ага оны алчаклык билен гаршылады. Гөвреси өңкүсинден таналмаз дережеде кичелен, бир аягыны алдыран Көпек какасының бир гапдалында йүзүни ашак салып отырды. Аңкар ага онуң билен гөвүнли-гөвүнсиз саламлашса-да, башга хабар-хатыр сорамады. Өзүниң бу ере гелмегини болса шейле дүшүндирди:

— Обаңыза ёлум дүшенсоң, саглыгыңызы сорайын, онсоңам хошлашайын дийип совлайдым.

— Говы эдипсиң, Аңкар бай — дийип, Сапды ага билдирмежек болса-да, мүйнлүрәк әхенде айтды. — Менем хер гүн «Бүзмейинне барып хабар тутайын, Аңкар ага-да шо ердемикә я гумда галдымыка» дийип хыяллан-

ян велин, бир иш чыкайяр. Өз гелениң говы болды... Сизем гөчмели болдуңызмы?

— Хов-ва, «Ил билен гелен тойда-байрам» дийипдирлер.

Чай ичип, чөрек ийййәнчәлер гиже ярымындан агды. Аял, оглан-ушаклар ятышдылар. Ай догуп ёкары галды. Ики яшулы икичәк гүмми-сүмми эдишип, гапыдакы секиде якададан чай ичдилер.

— Бизем инди бирсалым гышарайсак нәдйәр, Аңкар бай? — дийип, Сапды ага мыхманына йүзленди. — Бирсалымдан даңам атар.

— Өңде бириниң айдышы ялы, хоразам ёлда гыгырар йөрер-дә, мен гайдайын, несип болса эртир уграмалы гүнүмиз, барып, гош-голамлары йыгнашдырмалыдыр — дийип, Аңкар ага турмакчы болды.

Сапды ага ичерик гирип чыкды. Онсоң олар тиркешип көчә чыкдылар.

— Ине, разы бол, Аңкар бай, бир себәп билен гижикдирәйдимем — дийип, Сапды ага оңа пул узатды.

— Вей-эй, асыл хениз үзлүшмәнмидик, меселемки, мениң-ә ядымданам чыкыпдыр — дийип, Аңкар ага сыпайылыга салды.

Обаның четинде сагболлашдылар.

Аңкар ага демир ёлуң енсесиндәки ёл билен гайтды. Ол Сапды ага хакында, Көпек хакында пикир эдйәрди. Өзүниң бу ере гелмегиниң ерликлидиги я-да ерликсиздиги хакында ойланярды. Адамың ыкбалында шейле бир кын я-да гелшиксиз ягдайларың боляндыгы хакында пикир өврйәрди.

Гумлулары алып гитжек эшелон кесерилип дурды. Аңкар ага даңылгы гош-голамларың арасында ука гиден обадашларының хатарларының өңүни сырып, өз «өйүне» голайланда, ювашжа ардынжырады. Шол сесе илки билен Аңкар аганың телрәриниң ашагында ятан Дурсун эже оянды. Яшулы ятанлары горкузаймайын диен максат билен ене-де ызлы-ызына ики гезек ардынжырады. Оняңча-да элинден чекилен ялы болуп өр боюна галан Дурсун эжәниң:

— Бушлук! Пашшы жан гелди! Балам гелди! — диен сеси үмсүмлиги бөвсүп гитди...

Тәзе юрда, нәтаныш юрда гөчүлжек гүнүң даңы саз берипди.

ИКИНҖИ БӨЛҮМ

АМЫДЕРЯ

БИРИНҖИ БАП

Ербендиң Үчоюк обасы билен Гызылтакыр обасы бир колхоза бирлешенден соң колхозың ады хем «Бирлешик» болупды. Умуман, Гызылаяк районының ың территориясына Ербентден алты колхоз гелипди. «Бирлешикде» инди бир йүз элли төвереги колхозчы хожалыгы болуп, олары бәш бригада бөлүпдилер. Икиси пагтачылык бригадасы, үчүси дәнечилик бригадасыды.

Колхозың илери четинде, Керки — Гызылаяк ёлуның еңсесинде, илерден гайралыгына узалып гидйән белент райышлы эне ябың этегинде бирмахал пионер лагери болан ажайып бир ер барды. Бу ерде мәхнет габа сөвүтлер кичеңрәк ховзуң үстүне шахаларыны герип отырдылар. Гапдалда яш эрик багы етишип гелйәрди. Шол багың ичинде керпичден салнан дөрт отаглы энайы жайда колхозың эдарасы ерлешипди. Бу ерден бирнеме гайрада, колхоз посёлогының четинде ёкарда агзалан эне ябың якасында гадымдан галан, эмма дашының хаядына ченли абат сакланян ичи аммарлы улы ховлы склад жайы болупды.

Эне яп колхоз посёлогының гүндогар серхедиди. Керки — Гызылаяк ёлы гүнорта серхедиди, посёлогың демиргазыгында болса овадан гоша ак дерек бейлеки әхли дарагтлардан сайланып хеллевләп гөрүнйәрди. Посёлогың гүнбатарыны ене бир улы яп илерден гайралыгына кесип гечйәрди.

Гоша деректен он километр чемеси демиргазыкдан Амыдеря гечйәрди. Керки — Гызылаяк ёлы болса 1929-нжы йылда гурлан Босага — Керки каналының саг райышындан гечйәрди. Шол канал экеранчылык билен

гүнорта Гарагумуң серхедиди, каналың чеп кенарындан гоңрас гум депелери башланярды.

Аңкар аганың бир өзи хәзир каналың саг райышында, ёлуң якасында дурды. Гүн икинди ерине голайлапды. Яшулы райышдан ашак иниП, эмай билен чоммалып отырды-да, элини ләбик сува етирди. Сув совукды. Ол бу тайык гөчүп геләен гүнлери Нунна пәлван билен эдил шу ере гелип гөренде, меле сув каналың эрңегинден агайжак болярды. Хәзир болса сув ашак дүшүп, чалажа акып ятырды.

— Каналың боюна ербетлилериң гелени эййәм билдирип башлапдыр-ов, барып нәче баш адам бу ерден сув ичйәр, хер өйли гүнде үч-дөрт бедре сув-а аляндыр, сувуң песелмеги-де шонуң үчиндир-ов — дийип, гумлы гожа пикир өвүрди.

Райышда адам сеслери эшидилди. Аңкар ага ызына — райыша чыкды. Гүнбатар тарапдан гатыгаты гүррүңлешип гелйән эшекли адамларың иң өңдәкиси яшулының янында эшигини саклады.

— Салавмалейким, агасы!

— Валейкимессалам! — дийип, Аңкар ага эгни донлы, башы тегелегрәгеде, депеси чүри телпекли ёлагча гарады.

— Гургунмысыңыз?

— Калай? Сизем ягшымы? — дийип, ёлагчы, пешенели яшулыны бирсалым сынлап дурды. Ыздан гелйәнлер хем эшеклерини дурзуп, Аңкар ага салам бердилер. Ёлагчыларың хеммесиниң хоржуның ызында гаңңаның еңсесине кеселигине даңлан пил барды.

Ёлагчылар өзүне гарап дурансоң, Аңкар ага:

— Йөрүң, өе баралың, чай ичелиң? — дийди.

— Рехмет, агасы. Биз сизиң хемсаяңыз — гоңшы колхоздан. Каналың сакасыны газмага баряс.

— Шейлеми? Говы эдйәңиз — дийип, Аңкар ага канала бакан серетди! — Сув азалыпдыр... Сувы көпелтмәге барярсыңызмы?

Чүри телпекли адам бу сөзе геңиргенип йылгырды.

— Каналың сакасы бекленди, агасы. Хер йыл шу пилле саканы беклейәрлер, онсоң хер колхоздан саканы арчамага адам иберйәрлер.

Шейле диймек билен ёлагчы, Аңкар аганың буйра-буйра болуп сечеленип дуран габа телпегине, эгнине ясгынжаң алан агыр чәкменине, узын сакгалы ялы ак до-

лагыдыр чоканына хөвес билен ине бир гезек середип, она гөвүнлик бермек иследими-нэтдими, илердәки гум геришлерине элини салгап:

—Агасы, ине бу ерде-де Ербентдәки гум бардыр — дийди.

Аңкар ага үстлери гырымсыҗа черкезли гум геришлерине гөз астындан назар айлап дуршуна башыны яйкады.

— Хэй, бужагазлардан гум болмаз, гоншы, месемеки, асыл бужагаз депелериң реңки хем дүрегей... Ербендиң ак чәгелери дашда галды! Бәхбит бол-а дийипдирлер. Гөрүбермели болар.

Елагчылар хошлашып угранларындан соң, Аңкар ага-да оба тарап гайтды.

Обанын ичи чолады. Гарры-гуртулар, оглан-ушаклар болаймаса, адамларың хеммеси иш үстүндеди. Болян ише серет: Нунна пәлвандан ыкманда адам ёкды велин, олам мыдама иш үстүнде, агшамларына болса колхозың эдарасына гидип, гиҗәниң бир вагтына ченли шол ерде боляр. Асыл ол инди кәте Аңкар аганың янына геленде-де бар гүррүңи иш. Поллук ага болса өз чопан-чолуклары билен колхозың доварларыны гүнорта Гарагумуң ичи билен Ербентден 40 гүнүң ичинде каналың илерсине алып гелипдир велин, хамана дүнйәни сөкүп гелен дәлдирин өйденок. Өзем гоюн сүрүп гелйәркәлерем бир топар маслахат гечирен болара чемели. «Гызылҗабаба» себитинде гечирен сабраныմың пыртоколы», «Яхбиле етенимиздәки эден сабраныմың пыртоколы ве шонун билен бирликде-де кәбир ёлдаш-чопанларың теклиплери» дийип, мыдама ягбашына гөтерип йөрен сумкасындан гат-гат кагыз чыкарыберйәр.

Догруданам, шунча сүри гойны бу уммасыз чөлүң ичинден 40 гүнләп сүрүп гелмек еңил иш хем дәл-хав. Поллук аганыңам, Нунна пәлваныңам өвүнмәге хакы бар...

А Аңкар ага?

Ербентдәкилер-ә: «Пылан ерден гуйы газсак нәхили боларка?», «Язлагы план ерде гечирсек болармыка?» дийип, ондан маслахат сораярдылар. Ербендиң көп гуюлары, Үчоюгың әхли гуюлары Аңкар аганың уссат эллери хем-де пәхими билен газылыпды.

Ол гуйы уссачылыгындан башга чопанчылыгам эдипди. Ахала я-да Тежене гидйән кервенлере-де баш болупды. Жуда герек еринде ызчылык хем эдийәрди. Гаррап, чопанчылыгыны ташлансоңам ол улы обаның генеш сораян адамсыды.

А инди?

Инди ондан нәме маслахат сорасынлар? «Каналың сакасы бекленди» диен сөзе дүшүнмейән кишиден бу ерде нәме маслахат соражак?

Аңкар ага гожа келлесинде шейле пикирлер өврүп гелйәрди. Бе, гел-гел инди шейдип, «сандан галан адам» болаймалы болармыка?

Бү-йә жуда эрбет зат. Нунна пәлван бригадир болуп йөр, Поллук ага ферма мүдири болуп йөр. Аңкар ага болса...

Эдере иш-ә бар: пилиңи ал-да, меллеге чык, нәче ишлесең ишләбермели. Эмма диңе өз хожалыгында өз ишиң билен гүмра болуп йөрмегиң өзи илден-гүнден четлешмек ялы бир зат. Хут ил дердине яраны үчин Аңкар ага Аңкар ага болманмыды нәме? Инди бу бүтин Ербентде адыбелли абрайлы яшулының әхмиети гачдыгы болармыкан. Санҗар сыясы гөчүп гелнели бәри гара беренок. Шагылыҗов райкомың үчүнҗи секретары болупдыр диййәрлер, олам гөренок. Дөвлихановыңам-а Аңкар ага сала салҗак гүманы ёк. Эмма хер нәме дийсенем Дөвлиханов есер башлык болуп чыкды. Нунна пәлваны нәхили ишледйәр! Я-да шейдип оба яшулуларыны Аңкар байдан четлешдирҗек болармыка? Нәме үчин ол асыл Аңкар ага «бармысынам» диенок?

Яшулы «тоба, тоба» дийип ичини геплетди. «Нәхили пикирлер келләме гелип йөр?»

Ол үч көчеден гечип, өз меллегиниң илери четиндәки ясы пелиң үстүне чыкып даянды. Шу пелден илерси Нунна пәлваныңкы, гайрасы болса Аңкар аганыңкыды. Бу пели Аңкар ага билен Нунна пәлван икиси билелешип галдырыпдылар.

Меллеклериң хеммеси деӊ дәлди: кәбири шор ерден дүшүпди, кәбири дуршуна хышадан, дарагтдан долуды, кәбири көне арыгың үстүнден дүшүпди, кәбири текизди. Шоңа гөрә-де, меллек ерлери бижe атышмак аркалы пайланыпды. Аңкар аганың бижесине чыкан меллегиң ери говуды, йөне онуң ичинде топбак-топбак чатма ялы болуп дуран хышалар барды, Кейик

гелнин бижеси иң илерки көчеден дүшүпди, соңра оны Аңкар аганыңкын гапдалындакы меллегиң эеси билен чалшыпдылар. Аңкар ага Пащының хем өйүниң өз янында боланыны кем гөренокды. Эмма Пащының меллеги колхозың эдарасына голай бир ерледи. Элбетде, Нунна пәлван Пащы билен меллегини чалшайса аматлы болҗак, йөне «шейт» диймек гоңшыны кован ялы болҗак. Поллук аганың өйи икинҗи көчәниң четинледи, Солтанҗемаллар шол көчәниң ортарагындады. Шейлеликде, гадымы гоңшуларың херси бир ере пытрапды.

Аңкар ага пелиң үстүнде дуршуна Кейик гелниң меллегини гөз астындан сынлады: меллегиң ичинде көки дамары билен гопарылып, кә ере-кә ере үйшүрилип гоюлан хышалар гүберилишип дурды. «Бу аяллары Ербендиң чөлүнде ишледип башлатмалы экен, шонда олар меселемки, гарагумуң чәгесини башга бир ере чекибем гутарҗак экенлер» диййп яшулы пикир этди. «Аяллар — улы гүйчдүр» дийип, Санҗар сыясының соңкы вагтлар кән гайталамасы барды велин, йөне ерден айдылмадык сөзлер болара чемели.

Инди, өңлер кәмахал ялтанмасалар икилән-екелән халы докамакдан башга эллерини совук сува урман гелен гумлы гелинлердир гызлар бу жеңңеллиге өврүлип гиден ерлери ачып, экин экмели, хасыл алмалы. Булар шоны этмезем дийме. Кейигиң меллегини бир гиҗеки ёварда агдар-дүңдер эдип өтәйдишлерине серет!

Гүн яшып барярды. Өйде Дурсун эжеден башга адам ёкды. Ол өйүң ичини сырып-сүпүрип, инди ожакда от якҗак болуп йөрди. Онуң саг элиниң башам бармагының даңысына гөзи дүшен Аңкар ага:

— Элине нәме болды? — дийип сорады.

— Тутаşдырлык алҗак болдум велин, хыша гыйды ичгарагалмыш...

Яшулы аҗымтык йылгырды.

— Ине, «Гамшы говшак тутсаң, элиңи гыяр» дийилйән шудур, эжеси! Гөрйән велин икимизем тиҗенмесек, тәзе юрт бизе хезил берҗек дәл.

Дурсун эже алланичикси болды.

— Бу нәме диййдигиң, какасы?

Аңкар ага чокайыны чыкарып дуршуна гүрләп башлады.

— Шу өйде хер кимиң өзүниң отуряи ери бар герек?

— Хов-ва.

—Сениңки-хә гап бөвүр, шейле дәлми?

— Хов-ва.

— А меселемки, мениңки ниреде?

— Ана, өз еринде отырсың ахыры — ожагың саг гапдалында...

— Догры айдян, эжеси. Эдил шу өйдәки ялы, дурмушда-да херки адамың өз орны болмалы, мен бу юртда энтек шол орнумы тапып билемок. Нунна пәлван иш башында, Поллук иш башында, огул ишде, гелинлер ишде, гыз ишде... А мен?

—Вий-й, какасы, меллекде ишден кән зат ёк-ла?

— Меллек хемме кишиде бар!

— Онда нәме этсем-петсемиң бар? Чопан болуп чөле гитмек хыялың-а ёкдур?

Аңкар ага айбогдашыны гуруп, яссыгы гуҗаклап аркайын отурансоң жогап гайтарды.

— Ёк, индиден соң чөле гитмек башартмаз. Онсонам, меселемки, этҗегимиз чопанчылык болса, Ербентден гайтмасагам боларды. Мен ягдая гөрәрәк кәре баш урсаммыкам диййән. Орак дишәп, пил саплап билерин герек? Мен бирмахаллар гапан ясамага-да хыял эдиндим ахыры?

— Хыял этмекден аңсат зат ёк, какасы — дийип, Дурсун эже гүлүмсиреди.

— Хыял бар — хыял бар. Нетини ягша тутсаң, ыхлас этсең болар дуруберер-дә. Ханы, чай бир ичели, эжеси! — дийип, Аңкар ага гуҗагындакы ясыгыны бир тарапа ташлап, оны тирсекледи-де, ожакда тутaшан гуры тудуң чогуна чыгҗарып башлан маңлайына элини етирди.

— Болса-да, есер одун экен. Ожарыңкычарак чогы бар. Тут агаҗы болса герек...

ИКИНҖИ БАП

Мен инди мугаллымам дәл, почтальонам дәл. Үчоюкда едийыллык мекдебиң болманлыгына инди гынанярын. Дәрдүнҗи класы гутарып йүзүмиң угруна бәшинҗиде окап башлан болсам, бу вагт единҗи класы гутараймалы экеним. Инди болса яңадандан 5-нҗи класда

окап башламалы болдум. Окув — гүнүң биринжи ярымында. Окувы гутарярын-да, өе гелйәрин. Җеннет болса мен гелйәнчәм, аш биширип гояндыр. Билеже нахар эдинерисем велин, мен-ә ики метрлик үчбурчлы хадамы, ягны өлчег агажымы алып, бригаданың ишлейән ерине уграрын, җигим болса гап-чанаклары йыгнашдырып, гапыны япар-да, мекдебе уграр. Ол 5-нжи «Б» класында болансоң, оларың окувы икинжи сменада башланяр, Аңкар аганың маслахаты билен, онуң көмеги билен сатын алан ала сыгрымыз болса гапыдакы күмеде еке галыберер. Өңүне от дөксең, кәвагт сув берсең болады. Башга азары-бизары ёк. Боля-да, энтег-ә зыяны болаймаса, ала сыгырдан пейда гөремзок. Гиже өңүне дөкүлжек от-чөпи хем кейтикләп өз аркама атып гетирмели. Ине, чал эшегимиң герек ери! Ише гидишиним пыяда, пыяда ядаман гидйәринем велин, гайдышын агыррак дүшйәр. Өвренишерин-дә. Ягдая өвренишмек, уйгунлашмак — эсасы зат болара чемли.

Аңкар аганың айдышына гөрә, ала сыгрымыз алабахарда гузламалы. Рехнедини шондан соң гөрерсиңиз диййәр. Эмма пикир эдип отурсам, рехнет дийилйән зады мен эййәм гөрен экеним, йөне оны ир йитирипдирин.

Рехнет — эҗемиң шу өе гирип-чыкып дурмагы экен. Ятан ериң ягты болсун, эҗе җан! Гөвнүме болмаса, узакдакы түммегиң астында-да бизи гайгы эдип ятырмыкаң диййән. Бизи гайгы этме, мәхрибаным. Сениң ёклугыңы билдирмерин дийип айдып билжек дәл, эмма екеже җигими хор-хомсы этмежегиме етим башымыздан ант ичйәрин, кәбәм эҗем!

Гөвнүме болмаса, окувлар хем — шо-ол хемишеки окув дәл ялы. Бирхили гызыгы гачан ялы. Эдебият сапыгында хайсыдыр бир эсериң гахрыманлары барада мугаллым гүррүң эдйәр. Мен болса шол махал «өз гахрыманларым» хакында — хыша гопарып йөрен аяллар хакында, хәзир өй иши билен хысырданып йөрен җигим хакында пикир эдйәрин. Бу дири адамларың ыкбалы мени китаплардакы гахрыманлардан бетер толгундыряр.

Мекдебимизиң узын коридорлы, көп отаглы ак җайы бизиң колхозымызың бир ярым километр гүндогарсында Ербентден гөчүп гелен гоңшы колхоз билен аралыкда ерлешйәр. Онда ики колхозың окувчылары окаяр. Мекдебиң янында магазин, почта бөлүми, оба Советиң җайы, мугаллымларың яшаян җайлары бар. Мугаллымларымызың Бибигүлден башга хеммеси тәзе. Эдебиятдан Ахат Аннамәммедов диен гызыларбатлы бир йигит окадяр. Инчеден узын бурунлак йигит. Дивар газетини чыкармак үчин кагыз алмага яшаян җайына-да барып гөрдүм. Өз-ә саллах, отагында демир кровать билен столдан башга зат гөрмедим. Онсоңам, нәме өз мугаллымыңдан башга зат хакында сорап болярмы. Көнерәге-де гара пенжек билен акжа көйнек гейнип класа гелйәр. Бир гезек мекдебиң өңүнде волейбол ойнаярка, пөкгини диңе саг эли билен уряндыгыны сынладым. Чеп элини ишледенок. Дашындан гөрәймәге чеп эли хем битин ялы. Шол элиң тирсегинден ок геченмиш дийип биринден эшитдим. Гараз, шу адамың-а он ики сынасы сагат болара чемли дийип пикир эдйәрсиң велин, бир кеми болуп чыкайяр.

Табелчилик иши агыр дәл. Йөне, башга бир тарапы бар: гелин-гызлар-а харс уруп пилли, кәтменли ишләп йөр. Сен болса, эркек оглан халына шоларың эден ишлерини өлчәп, хасаба алмалы. Ине, шонда утанман дуруп билсең — башга айыбы ёк. Хер бәш гүнден бригада боюнча кимиң нәме ишләнини, нәче ишләнини, норматив боюнча, нәче зәхмет гүн газананыны җемләп, колхоз хасапчысына табели табшырмалы. Хер агшам бригадир билен колхозың эдарасына бармалы. Эдилен ишлер барада башлыга хабар бермели, индики эдилмели ишлер барада гөркезме алмалы. Агшам эдара йыгнанмалы адамлар шулар: 5 бригадир, бәш табелчи, колхоз хасапчысы билен онуң көмекчиси, складчы, эгер обада болса — ферма мүдири хем-де онуң хасапчысы. Буларың хеммеси өз нобаты билен башлыга хасабат бермели. Башлыгың янында ене-де бир адам отуряр. Фамилиясы Левушкин. Районың ер гурлушыкчысы. Райондан бизиң колхозымыза уполномоченный эдип иберипдирлер. Мыдама башлык икиси биле гезйәр. Геплеши чалгырт. Яп-ясы, чым гызыл маңлайының сачы дүшүпдир. Иримчик алабедер кепкасы мыдама элинде.

Шейлеликде, ярыгижелере ченли эдарада отурмалы боляр. Тәзеден бәри, агшамкы ишим артды. Башлыгың буйругына гөрә, гүнделик нормасыны долдурып билмедик аяллары агшам эдара алып гелмели. Гүнде-

лик нормасыны долдурып билмедик колхозчы билен башлыгың арасында болян гүррүң шейлерәк.

Башлык — шу гүн нәче ер текизледиң?

Колхозчы — еди сотук.

Башлык — норма нәче?

Колхозчы — он сотук.

Башлык — нәме үчин нормаңы долдурмадың?

Колхозчы — гүйжүмиң етенини этдим.

Башлык — нәме үчин башга кишилериң гүйжи етйәр-де, сениңки етенок?

Колхозчы дымяр.

Башлык — мен «нәче үчин?» дийип сораярын.

Колхозчы аял дымяр. Онуң бокурдагы долан болара чемели. Бир затлар диймекчидигини аңлаярсың, эмма дийип биленок. Бу гөрнүше серетмек кын, жуда кын.

Башлык бригадире хем-де маңа середип буйрук берйәр.

— Бир зәхмет гүнүни кесмели!

Вессалам.

Биз бу ере гөчүп гелен бадымыза дөвлет тарапындан хер жан башына бирнеме бугдай билен арпа пайланып берилди. Элбетде, бу улы ярна. Үч-дөрт гүнден бәри ене-де бир говы иш ёла гоюлды: хер бригадада гүнортан колхоз тарапындан гызгын нахар биширилйәр. Бизиң ашпезимиз Огулдөнди эҗе. Эртир складдан бригадамыза гызгын нахар үчин складдан гойберилмели өнүмиң буйрук хатыны хер агшам мен эдарада колхоз хасапчысы Сазага яздырярын. Башлык шол буйруга гол чекйәр. Онсоң шол хаты шол агшамың өзүнде Огулдөнди эҗә говшурярын. Ол болса ир билен складдан алмалы затларыны аляр-да, ишленилйән ере үграяр. Мен окувымы гутарып, ише баран учурларымда колхозчылар аракесмә чыкярлар. Шейлелик билен, мен инди үч-дөрт гүн бәри өйден гүнортан зат иймән, гөни ише гидйәрин. Жигим: «Ийәй, Еллы» дийип, айтса-да, немок. «Өзүң ий-ич, галса агшам иерис» дийййән.

Кейкер дагының бригадасы обаның гүнбатарсында бир ерде ишлейәр, бизиңки демиргазыкда. Гоша дерегиң гапдалы билен гечйәрсиң, соң гыралары өсгүн гамышлы ята көл өңүнден чыкяр. Онунам гапдалындан өврүлип гечерсиң-де, демиргазык-гүнбатара гыякдап гидиберерсиң. Хо-ол өңде топбак игделик гөрнер. Ине, шол төверекде бизиңкилер ишләп йөрендир. Асла шол төвереклерде буругсап чыкян түссе узакдан гөрнер. Аяллар хыша отлаяндыр. Зейли топрагың ысы түссе ысы билен гатышып бурнуңа уряр. Гидип баряркан бирден гапдалыңдан пасырдап сүлгүн асмана гөтерилйәр.

Мен бригадамызың ишлейән ерине гелип, илки билеп Пащыны тапярын. Ол болса җалбарының кичи кисесинден фронтда душмандан олҗа алан гочак сагадыны чыкарып гөрйәр-де:

—Гелдиңми, мүрзе, аракесме вагт хем болаңкырлапдыр—дийййәр. Ядав колхозчылар болса бизе середйәндирлер. Ине, онсоң олара тарап элиңи салгарсың велин, хер ким дуран еринде пилини, кәтменини ташлап Огулдөнди эҗәниң газанының төверегине үйшуберер. Гуры хышаның үстүнде яплаңып, гара түңчеден чай ичмегиң үйтгешик леззети бар. Этли ярмадан хем несип эденини иерсиң. Онсоң гүррүң башланар...

Гышарып ятан ериңден ол гүррүңлере диң салярсың. Бу аяллар гөр нәхили темалары гозгаярлар, гөр нәмелериң гүррүңини эдйәрлер? Мысал үчин, агшам киминдир бириниң меллегине ёвара йыгнанан ларында, пыланы билен пыланың гепи азашып, икиси сөгүшип башлапдыр. Пылан гелин болса сыгыр сагып дурка, көчеден пыланы гечип барян экен, велин, шоңа середип, аңк болуп дуршуна, бедрә саган сүйдүни хем дөкәйипдир. Өңки отурымлы илатдан оба Советимизиң секретары болуп бир гыз ишлейәрмиш велин, ол улугыз халына атлы гезип йөрмүш.

Бу гүн гүррүң гаты гызышмады. Аракесме вагтында чай-нахар эдинип болан бадымыза Дөвлиханов билен Левушкин бир ерден пейда болды. Оларың икиси-де атлыды. Башлык атдан дүшүп, ишленилйән мейдана гөз айлады. Соң бизиң янымыза гелип, илки айдан сөзи шу болды.

— Гыссанмак герек, Пащы! Тәзе йыл бригадаң 30 гектар ере говача экмели. Шудүгәр сүрүмини башламагың вагты етди! Гыссанмак герек ёлдаш!

— «Арман!» диймегиң дерегине айдылан бу сөзлер Паща ярамады. Ол чилимини ызлы-ызына соран соң, бир яна ташлап гойберди-де:

— Гыссар ялы, булар араба гошулан өкүз дәл, булар адам, онда-да аял адам — дийип жогап берди.

Башлык элинде гамчысыны ойнадып, дик дуршуна ясама йылгырды.

— Бу яп-яңыжа фронтдан гелен харбы адамың сөзлерине мензәнок?

Левушкин ара гошулды. Ол йүзүни ашак салып отуран Пащының эгинине элини гоюп:

— Гахар герекдир дәл. Иш битмек герек. Иш хәзир агыр болар. Соң йыллар еңил болар. Аяллар берекелла герекдир. Гайрат эт герекдир — дийди.

Аяллар ерлеринден ердүлер. Башлык билен Левушкин хем гелишлери ялы гитдилер. Пащы икимиз гайра тарапымызда гүндогардан гүнбатара кесерип ятан көне нобурың белент райышына чыкдык.

— Башлык адатдан дашары чыкыберйәрми я гөвнүмеми кә? — дийип, Пащы ене чилим оранмага дурды. Мен сесими чыкарманымдан соң ол сөзүнии ызыны етирди.

— Мениң пикиримче, адамлар билен адам шекилли геплешмек герек. Башлыклык билен диктаторлык бир ере сыгышмаз. Бизиң бир полк командиримиз барды. Мөхүм бир операцияны ерине етирмели боланда, ол илки:

— Нәдерис, бу иши битирип билерисми, герчеклер — дийип, бизе йүзленерди. Ине, шонда биз өзүмизе сала салнаны үчин монча болардык, гүйжүмизе гүйч гошуларды. Мениң пикиримче, ёлбашчылыкда мөхүм задың бири — адамларың гөвнүни гөтермекдир, оларың дилини тапмакдыр. Адамлары горкузып говы ишледип болмаз, олар маңа хормат этмеселер, сенде абраям болмаз, иш хем илерлемез. Догры дәлми, мүрзе?

— Догры — дийип айтдым-да, ене гайталадым. — Гаты догры!

— Догры болса, йөр, мүрзе, янкы пен ашымызың хакы үчин билелешип адама бирки саны хыша гопаралы! Нәхили гөрйән?

— Бу-да гаты догры? — дийип йылгырдым.

Өз бригадиримиң хәсиетине, гөрйән велин, мен инди дүшүнип башладым өйдйән.

ҮЧҮНЖИ БАП

Районда хер оба хожалык йылының жемлерине багышланып, өңде барыжыларың слёты гечирилйәр экен. Кырк үчүнжи йылың башларында шейле слёты ене-де гечирмек хакында райкомда маслахат этдилер.

Райисполкомың башлыгы Санжар сыясыдыр райкомың кадрлар билен иш алып барян секретары Шагылыжов хем шол маслахата гатнашярды.

Маслахаты нәхили гечирмелидиги, оңа нәче адам чагырмалыдыгы барада пикир алшылмаздан өң, райкомың биринжи секретары Рахманкулов гириш сөзүни сөзледи.

— Районымыз болса, ики эссе улалды. Экеранчылык билен малдарчылык болса өсди. Гечен йыл болса, дөвлете пагта, дәне сатмак планы долдурылды. Биз болса, шол йылың жемини жемләп, кырк үчүнжи йылың везипелерини ара алып маслахатлашмалы. Слёты болса, хер йыл шу пилле гечирйәрдик. Бу йыл болса, слёта Ербентден гелен колхозларың-да активлерини чагырмак герек. Кимде нәхили теклип бар?

— Менде теклип бар! — дийип, кимдир бири бада-бат элини галдырды.

— Инди болса, МТС-иң директоры ёлдаш Шерипова сөз берилйәр — дийип, Рахманкулов хортап гөвресини еңиллик билен юмшак күрсә гойберди.

— Мен слётда доклад этмеги райкомың биринжи секретары ёлдаш Жоракул Хамракулович Рахманкулова табшырмага теклип эдйәрин — дийди-де, директор хем отурды.

Рахманкулов ене еринден турды.

— Инди болса, теклиби сесе гойярыс. Ёлдаш Шериповың теклибини ким голдаса, элини ёкары гөтерсин! Гаршы ёкмы? Ёк. Элиңизи ятырың.

Рахманкулов ардынжырап, ене сөзе башлады.

— Инди болса слёта нәче адам чагырмалыдыгыны беллемели. Слёта гатнашян өңде барыжылара байрак бермек меселеси бар.

Санжар сыясы шу ерде Рахманкуловың сөзүни бөлүп, элини галдырды-да, сөз берлерине гарашман, еринден турды.

— Гелиң, дүшүнишелиң, ёлдашлар! Белкә, бу слет болман, оба хожалык ишгәрлериниң маслахаты болар? Белкәм, бу маслахата диңе байрак бериләҗек өңде барыҗылары дәл-де, кәйинч бериләҗек ызда барыҗылары хем чагырмак герекдир. Бу белкәм, маслахаты хас пейдалы, тәсирли гечирмәге мүмкинчилик берер. Багышлаң, ёлдаш Рахманкулов, мениңки хем бир теклип хөкмүндәки зат?

Рахманкулов кирпиклерини гырп-гырп эдип, ёкаркы додагыны дишләп, ене-де ериндеи турды.

— Онда болса, ёлдаш Санҗаровың теклибини эшитдиңиз. Ягшы маслахат. Өзүм болса, теклиби голдаярын.

Шейлеликде, районың оба хожалык ишгәрлериниң маслахатыны гечирмегиң вагтыны белледилер, маслахат билен багланышыклы кәбир овнук меселелери чөздүлер.

Гүнорта нахары махалында Рахманкулов билен Санҗар сыясы икиси ене-де көчеде душушдылар. Хер кимиң өз өйүне нахар эдинмәге чыкандыгыны әлбетде, оларың икиси-де аңлаярды. Шонда-да олар «нирә уградың» дийййән ялы гарайышда бири-бириниң йүзүне середишдилер.

— Чая баряңызмы? — дийип, ахыры Санҗар сыясы дилленди. — Йөрүң бизиңкиде чайлашаялың.

Рахманкулов эдеп билен баш атды-да, кирпиклерини гырпылдадып йылгырды.

— Онда болса, гелиң, мениңкә гиделиң, сиз тәзе гелен мыхман, мен болса, ерли адам...

— Ол-а догры — дийип, Санҗар сыясы ылалашды.

Район меркезиниң ортасыны кесип гечйән белент хем-де ялңыз көчә чыкдылар. Бу ерлериң шорлугы зерарлы, көчә болса даш дүшелмәнлиги үчин, өтен гиҗеки дүшен еңилҗек гар гүнүң чогуна эрәпдир-де, эййәм йөрәр ялы этмәндир. Эййәмден аягы тайып башлан Санҗар сыясы:

— Болса-да, Җоракул, район меркези үчин ер-ә сайлан экениңиз — дийип, оңа дегди. — Молла Кемнәниң «Ериң ичинде — шоры гурасын, адамлаң ичинде — пири» дийши ялы экен.

Рахманкулов бу шорта сөзи өң эшитмедик болара чемли, ол муңа гарачыны билен гүлди.

Бу көче бирмахал ерден галдырылып салнан болара чемли, себәби җайлар песликдеди. Аслында район

меркези санлыҗа эдара җайларындан ыбаратды. Керки тарапдан гелсең, район меркезине гирәймәнкәң, ёлуң саг тарапында онйыллык орта мекдебиң җайы гөрүнйәр, района гирилйән ерде тагтадан хашамланып эдилен бейик ачык дервезе бар. Онсоң ёлуң саг гапдалындакы песликде райкомың, онуң гайра янында райисполкомың чиг керпичден салнып, дашы агардылан җайлары бар. Олардан гайрада болса улы магазин. Райкомың габат гаршысында — көчәниң бейле йүзүндәки песликде хер бири үч-дөрт квартиралы дөрт саны җайда районың ишгәрлери яшаярлар. Санҗар сыяса хем, Шагылыҗова хем шол җайлардан квартира бердилер. Район меркезинде гөзе гөрнүп дуран эсасы җайлар яңкылар.

Рахманкулов болса район меркезиниң гүнбатар четрәгинде МТС-иң голайында яшаярды. Онуң өйүне етмәнкәң көчәниң гайра гапдалындакы песликде нахархана бар. Шейлеликде, район меркезиниң о чети билен бу четиниң аралыгы ярым километр хем барлы-ёклы. Санҗар сыясы билен Рахманкуловың хәзирки йөрәп гелйән көчеси Керки-Гызылаяк көчесиди. Ол көче район меркезиниң ичинден гечип, районың, хатда республиканың иң гүнорта-гүндогар четиндәки Гувак обасына ченли узалып гидйәрди. Босага-Керки канала тутуш Гызылаяк районының гүнортасыны серхетләп гечйәрди, Амыдеря болса демиргазыгыны серхетлейәрди. Канал билен деряның аралыгы кәерлерде җуда инсиз болуп, бары-ёгы үч-дөрт километрди, кәерлерде секиз, кәерлерде он-он ики километрди. Кеселигине болса районың территориясы элли километре голай болуп, онуң гүнбатарсы Керки районына сепләшйәрди.

Санҗар сыясы Рахманкуловыңкыда өңем бир гезек болупды. Шонуң үчин-де, җайың коридорына гирен батларына, кухнядан чыкып, өзүне юваш сес билен салам берип, баш атан орта яшларындакы сыратлы аяла:

— Салам Розыхал, салам! — дийип бәлчиреди. — «Бир гөрен таныш...» дийип айдан адам акыллы экен, себәби таншынка нахар вагтыны чемeләп гелиберсеңем боляр. Танышлыгам шонуң ялы затда герек-дә.

— Хава-ла — дийип, Розыхал утанҗанлык билен тассыклады. — Аня дайзаны хем алып гелмели экениңиз?

— Саг болуң! Йөне бу махаллар аялыңы ызына тиркәп гелмегиң вагты дәл...

Чайдан өңүрти нахарың гетирилмеги Санҗар сыяса хем ярады.

— Валла, сизиң шу дәбиңиз-ә говы, бизиң гумлуларымыз велин, мыхманың ичи элҗук дийип дуранам болса, өңүрти бирки чәйнек чайы бошатмасаң нахар береноклар — дийип, ол әпет гөвреси билен сүлгүн чорбасының үстүне эгилди. — Җоракул диййәнлә, сиз ховлыңызың ичине сүлгүн экәййән-ә дәлсиңиз-ә, гечен сапарам говрулан сүлгүн ийипдик өйдйән?

Рахманкулов инчеҗик сеси билен гүлди-де, кертчелен соганлы тарелкаҗыгы мыхманың өңүне алып берди.

— Өзүм болса, авчы, ёлдаш Санҗаров, җеңңелде болса, сүлгүн кән, колхозлара гидемде болса, мыдама гоша түпеңим янымда.

— Шу кәриңи маңа-да өвретсең-ә, есер зат...

— Хайыр — дийип, Рахманкулов җогап берди.

— Җоракул шунча сүлгүн ийсе-де, хорланмаса, семрәнок — дийип, Розыхал гапыдан сесленди.

— Мениң ялы семресе, ялтаныp ава гитмесини гояр, шу болшы говы, Розыхал! — дийип, Санҗар сыясы гүлүшдирди.

Шундан бир хепде соң, оба хоҗалык ишгәрлериниң маслахаты чагырылды. «Бирлешик» колхозындан гатнаҗак адамлар бу хакда ики гүн өңүнден хабарлы эдилипди. Дөвлихановың өзи, Нунна пәлван, Поллук ага, Солтанҗемал хем-де Пащы. Маслахатың ачылҗак гүнүниң өңкүси агшам Санҗар сыясы Дөвлиханова җаң эдип Аңкар аганы хем хөкман алып гайтмагы табшырды. Дөвлиханов: «Боляр» дийип җогап берди-де, трубканы гояп бадына эдарада отуранлара:

— Санҗаров җаң эдйәр, Аңкар аганы хем маслахата алып бармалымыш... — дийип, соңкы ики сөзе гөрнетин бат берип айтды.

Месе-мәлим: «Муны нәхили гөрйәңиз, адамлар?» диен әхенде айдылан бу сөзе хич ким җогап гайтармады.

Дөвлиханов гапа якын бир отургычда, өзүниң херекетини гөз астындан сынлап отуран Пащa йүзленди.

— Эшитдиңми, какаңам гитмели. Пащы. Даңдан шу ерден уграмалы. Атлы араба билен.

— Эшидйән. Эмма Аңкар аганы алып гел дийип, маңа җаң эденоклар, сизе җаң эдйәрлер. Шонуң үчин-де, әкитҗек адамыңыза өзүңиз хабар бермели боларсыңыз — дийип, Пащы гахарлы җогап берди.

Дөвлихановың сенриги йыгрылды.

— Сен нәме колхоз башлыгыны әсгермеҗек болярмың? Сөзүң төңңейли-ле?

— Башлык или әсгермесе, ил хем оны әсгерип дурмаз, ёлдаш Дөвлиханов!

— Пәхей — дийип, Нунна пәлван буларың арасына дүшди. — Аңкар ага өзүм айдарынам, даңдан несип болса, оң билен биле гелеринем, Гызыбермесеңиз-ле валла... Икиңизем чага ялы-айт.

Эдарадан гайдып өйлерине барансоң, Кейкер бу болан гүррүңи какасына җикме-җик айтды. Аңкар ага болса муңа асла гахарланмады-да, гайтам йылгырды.

— Мениң-ә, шу Пащымыза-да соңкы вагтларда меселемки, гөвнүм етип баряр-айт, эҗеси?

— Вий, етмән нәме, Пащы җан гоюн ялы юмшак йигитдир! — дийип, Дурсун эҗе буйсанч билен дилленди.

Аңкар ага муңа гаршы чыкды.

— Меселемки, оклы кирпиниң илкибада тикени болманмыш диййәлер. Тикене дерек, товшаныңкы ялы юмшаҗык дериси болупмыш. Гүнлерде бир гүн яңкы кирпи мөҗеге саташайяр. Мөҗек дишини сыртардып, эҗиз җанавериң үстүне зыңяр велин, кирпиниң бедениңде пейкам ялы йити тикенекли доң пейда болаянмыш... Герек ериңде дилиң бирнеме дузлы болмаса болмаз. «Миннетли геп аҗы болар зәхерден» дийип, Магтымгулы айдып гечипдир ахбетиң.

— Какамың ады тутулса-ха, шу башлыгың ичи яныберйәр — дийип, Кейкер хем торсарылды.

— Хай, гызым, ол сен какаңың Поллук ага дәлдигини билйәндир! Элбет, мен сандан галан ялы болуп, өйден чыкман отурсам Дөвлиханов кем гөрмезди. Мен болса бейтмедим. Өйүң гапысында күме дикдим-де, уссачылык эдибердим. Адамларам сапы дөвлен пилини, диши күтелен орагыны гетирибeрди. Колхозчының ишини битиремсоң, Дөвлихановам меҗбуры болуп, Аңкар ага зәхмет гүн язмалы болды. Шейдип, адамлар билен өңкүденем бетер ысныңдым өтәгитдим.

— Ери, бу ерде башлыгың сең билен нәме иши бар? — дийип, Кейкер сорады. — Колхозың ишини этсең ол гайтам бегенмели ахыры?

— Яш боляң энтек, гызым, Дөвлиханов колхоза гелели бәри какаң билен бәсдеш. Себәп, оба адамлары башлыгы Аңкар агача сыламаярмышлар, олар Аңкар ага гулак асярмышлар, башлыкдан генеш сораман, Аңкар агадан генеш сораярмышлар. Инди, дүшүндиңми?
— Ва-ей, еңип билмейәни сен болсаң, башлыгам ишини түкединдир — дийип, Дурсун эже еринден турды.
...Ики ат гошулан араба даңың алагараңкысында ёла дүшди. Соңкы гүнлерде яган гар гатышыклы ягыш ёлы шалпы-шараң эдипди. Хенизем гарлы, ягышлы — бир зат чиснәп дурды.
— Документлериңиз яныңыздамы? Серхет якасындакы район болансоң сорамаклары мүмкин — дийип, Дөвлиханов ёла дүшенсоңлар сорады.
— Колхоз кинишгәм-ә бар болса герек, баш билид-ә алмандырыс — дийип, Аңкар ага ичмегиниң ичине элини сокуп, бир ерлерини барлашдырды.
— Ол кинишгәң билен-ә гойбермезлер, Аңкар ага! — дийип, Дөвлиханов арабаны дурузмакчы болды.
— Сүрүбер огул! — дийип, Аңкар ага арабакеше айтды. — Өңе гойбермеселер, ызымыза-ха гойберерлер...
— Онсоңам, өзүң янымызда ахбети, башлык?
— Документ барлаянлар үчин башлыгам бир, колхозчам бир — дийип, Дөвлиханов лапыкечлик билен айтды.
— Бе-е, өзлер-ә адыл экенлер. Судуң башлыгы эдип отурдаймалы адамлар экен... — дийип, Аңкар ага йылгырды.
Дөвлиханов сесини чыкармады-да, диңе улудан дем алды.
Ел каналың райышыны сырып гидйәрди. Гапдалдакы гоңшы колхозың душуна етенлеринде хова биркемсиз ягтылды. Ягын диңип, гүнбатардан совук шемал өвсүп башлады.
— Хова ачылайжак өйдйән, шейдәйсе-хә валла, Поллук аган чопанлары үчинем, бизиңкилер үчинем эрбет болжак дәл — дийип, Нунна пәлван пытрап барян гара булутлара гөз айлады.
— Сесиң богук чыкя-ла, пәлван? — дийип, Аңкар ага оны гүрлетмек иследи.
— Валла, гиҗе үшәпдирин. Диймек, хелей бар ёрганы өз үстүне чекәйипдир. Зәхмет гүнүнден кесмесем болжак дәл!

— Аял бичәрелериңкем кыналыпдыр. Нормасыны долмаса-да, зәхмет гүнүне япышыберйәлер, әрлери үшесе-де — дийип, гапдалда отуран Солтанжемал хүңүрдеди.
Пащы гүррүңлере йылгырып отырды.
Дөвлиханов билен Поллук ага дымярдылар. Аңкар ага Нунна пәлваның бөврүне дүртүп, башлыгың гапдалында отуран Поллук ага бакан үмледи. Бу «онда бир зат дий» дийилдигиди.
Нунна пәлван аганың эгниндәки чал шинеле элини дегрип гөрди, соң онуң келлесиндәки, шинел билен реңкдеш гулакжының матасыны сыпалады-да:
— Бизем, валла бригат болуп, пермәниңки ялы шинилжигем эдинип билемзок-айт — дийип сеслении. — Я-да бизиң ченимизден гыммат затмыка, бу? Өз-ә кемендирлерин геййән шинили өйдйән...
— Өз угруна перме-де бир кемендир ахбети — дийип, Аңкар ага үстүне гошды.
— Кимиң кемендирдигини ве шонуң билен бирликде кимиң дәлдигини хөкүмет билйәндир — дийип, Поллук ага ыза гаңрылман жогап гайтарды.
Бу сөз Поллук аганың гахарының гелендигини анладярды. Аслында, инди эсли вагтдан бәри онуң Аңкар ага билен угры ёк. Аңкар ага она ене-де дегмек иследи.
— Пәлван, онда бригадир пермеден пес боляр-ов?
— Песмикәм-айт, валла? — дийип, Нунна пәлван төверегине бакды.
— Элбет, пес. Песлигини отуран ериңден билеңокмы нәме! (Поллук ага билен Дөвлиханов арабаның өңүнде отырды, онуң ызында Нунна пәлван билен Солтанжемал, иң ызда Пащы билен Аңкар ага отырды).
Шундан соң эсли салым дымшып гитдилер. Район меркези билен аралыгракда бир ерде ёл райышдан чепе өврүлип, игделигиң ичи билен гитдилер. Игделикден чыканларында, ёлуң демиргазыгында кепбе гатышыклы палчыкдан салнан хатар жайлар гөрүнди. Бу өңки отурымлы колхозларың бириниң посёлогыды.
— Жайларың ашагы инли, депеси болса чүри, бу нәмеденкә? — дийип, Аңкар ага ичинден пикир этди. — Элбет, бир эммасы бардыр-да.
Өңде гаралып үсти топбак гандымлы, черкезли үргүн чәгелик гөрүнди. Чәгелигиң бәри дүйбүнде, ёлуң чеп гапдалында болса иңнән узын хем-де гүр йылгынлык

барды. Пейвагтына өсен ёгын йылгынларын шахасындан асылан көне ак эсгилере гөзи дүшен Аңкар ага ичинден бир затлар санап, ики элини-де сакгалына етирди.

— Гөзүне сөвейин гандымлы депелер, гөзүне шик гөрүнәййәр-ов! — дийип Нунна пәлван эли билен ёлуң гырасындакы чал гандымың шахасының ужундан дөвүп алды. Шол чалжа чөп элден-эле гечди-де, бу эпей-эпей ёлагчылары улы-улудан дем алмага межбур этди.

Инди Аңкар аганың Поллук ага дегеси геленокды. Ол кераматлы бир задьы эллейән ялы, чалажа чөпи эмай билен, гатаңсы, ёгын бармакларында ойнадып отырды. Яшулының ики гөзи-де шол чөпжагаздады...

ДӨРДҮНЖИ БАП

Он еди яшында бәшинжи класда окап йөрмек гелшиксиз. Нәтжек, муна мен гүнәкәр хем дәл. Уршуң өң янындакы йыллар мениң өмрүмде багтлы йыллар болупды. Догрусы, шейле боланыны инди дуйян. Ол йыллардан бәри уммасыз көп вагт гечен ялы болуп дур. Биз Үчоюкдакак, Атамырат мугаллымдан өң бир мекдеп мүдиримиз барды. Ол социализм хакында биз дүшүнсек-дүшүнмесек гүррүң берерди.

— Социализм хачан болжак? — дийип сорардык. Ол гарачыны билен, бүтин ынамы билен:

— Хемме улы адамлар худайсызлар союзының члени болса социализм гурмак кын дәл — диерди.

Соң уруш туранда, мен: «Уруш дийилйәни кимдир бири атанлыкда турзандыр» дийип пикир этдим. Онуң бейле узага чекйән бела-бетердигине дүшүнмәге мениң акылым етенокды.

Дүнйә инди дүшүнип башлаян. Дүшүндигимчеде, дурмушың иннән гымматлы затдыгыны дуйян. Белки-де, өмрүң хер гүнүниң бизе шейле гыммат дүшйәни үчин, ол гызыклыдыр, гадырлыдыр. Арзан задың гадыры болмаяр ахыры.

Шу гүн Пашшы ир билен бизе гелди-де, бригадамызың членлериниң Аңкар ага дөрт саны пили саплатмага гояндыкларыны, окувдан соң шолары иш ерине

алып бармалыдыгымы айтды. Эмма Аңкар ага энтек пиллери тайын этмән экен. Янында «вала, вала» эдип, Нунна пәлван отуран экен велин, ишлемәге шол пәсгел бердимикә дийип пикир этдим. Середип отурсам, асыл Нунна пәлваның өзи бир топар пили саплатмага гелип, бизден өң ара гошулан экен.

— Валла, Аңкар ага бу хыша дийилйән зада пил чыдажак дәл-айт — дийип, ол зейренйәрди.

— Бизиң пиллеримиз уссахана ир билен гетирилипди! — дийип, мен нәгилерәк әхенде айтдым.

— Пәлван гелип нобаты бозайды, оглум — дийип, Аңкар ага мүйнлүрәк йылгырды.

Нунна пәлван мениң йүзүме аларылып серетди.

— Пагтачылыкда ишлейәнлериңкилен гыссагы ёк, әхли «давай-давай» бизиң үстүмизде. Дәне бригатларының ишини хәзир нобатсыз этмели!

Атам ялы адам билен жеделлешип дурмагы услып билмән, гарашмалы болдум. Аңкар аганың бу күмеси чын уссаханады! Ёнулан, энтек ёнулмадык пилсаплыклары — сырдым сөвүт шахалары күмәниң бир тарапына режели сөелипдир. Бир топар орак күмәниң бейлеки гапдалында дивара илдирилгиди. Аңкар ага өзүниң ясанан кичижик отургыжының үстүнде эглип, пил сапыны ёнярды, шол сапы түпең ченән ялы эдип ене ченейәрди-де, бир гөзүни юмуп, онуң гөнүлигини сынлаярды, ене-де бир ерлерини ёнуп башлаярды. Ол өңлүкли-затлы хакыкы усса мензейәрди.

— Аңкар ага, Поллугыңкы ялы бир әйнек эдинмели экениң — дийип, Нунна пәлван маслахат берди. — Ол-а пасон атмак үчин әйнек дакынан боляр, саңа велин бу ишиңде хөкман герек.

— Алтмышдан аңыррак гечсемем, энтег-ә худая шүкүр, гөзүмден зейренемок, пәлван, соңунам гөрүберерисдә, бир Керки базарына гитмек хыялым-а бар.

— Язлык бугдай экип башламанкак, менем-ә бир базарлап гелмели-айт, валла, Керкиниң улы базары бармыш диййәрлер...

— Нәмәң сөвдасыны этжек?

— Башарып билсем, гүйжүм етсе бир эшежик эдинермикәм диййән. Аягулагым ёк, одун-чөпе-де герек. Башлыгың өз-ә атлы гезйәр, бригатлар болса пыяда гезмели.

— Саңа бу юрт дүшди өйдйән, пәлван! — дийип,

Аңкар ага гүлүмсиреди. — Эшек сатын алҗак диерсиң, соң сыгырҗагаз эдинҗек диерсиң, шейдибем телекчилиги өвренерсиң. Гөрйән велин, угруны дүзетҗек. Сен асыл хемишеки Нунна пәлвана меңзәңок.

— Муңа-ха өзүмем хайран галян — дийип, Нунна пәлван боюн алды. — Егсам, Нунна пәлван ниреде — бу пиллери шакырдадып гөтерип йөрмек ниреде?

Аңкар ага эдип отуран ишини гойды-да, чынлакай назар билен гүррүңдешине йүзленди.

— Билер болсаң, меселемки, дүнйәниң әхли берекеди, шу пил билен чопан таягындадыр, пәлван! Пил билен, орак билен гөзүң өвренишипдир, пәлван! Булары ойлап тапан адамлары алла ялкасын. Мениң битирйән гошум — пил сапламак билен орак дишемек. Мени шу ишиң ышгы гөтерйәр, мен шу эдйән ишимден леззет алян. Ах, мен пилиң өзүни ясамагы хем башарян болсадым! Уруш гутарса, полат бол болар, Пащының айтмагына гөрә, уллакан танклар сап полатдан ясалярмыш. А уруш гутарса, мунча танк нәмә герек. Шонда екеже танкдан нәче йүз пил ясамак болар өйдйән? Бир танкын поладыны эретсең, күрен обамызың улудан-кичә әхли җемендесини пилли эдип чыкмак болар. Мен пил ясап билйән болсам, бир танкы хем шу күмәң агзына гетирип гойсалар, герек гурал-эсбабымы хем үпҗүн этселер, менем уллакан хамырдан бөлүп алып, тамдыра чөрек япышлары ялы эдип пил ясасам?

Нунна пәлван Аңкар аганың йүрекден җошуп чыкан сөзлерине аңк болуп галды. Бирден болса яшулының гүррүңини тамамланыны дуюп:

— Валла, Аңкар ага, сен, түвелеме, энтеклер гаррамарсың! — дийди.

Нунна пәлван пиллерини алып гиденден соң, Аңкар ага еринден туруп, бир геринди-де, дивара сөелги ики саны пили гөркезип:

— Ики пилиң-ә тайын, бейлеки икисинем несип болса хәзир сапларыс — дийип, ене ишине башлады. — Окувындан гелшиңми, оглум?

— Өңрәк гелипдим, чай-пай ичдим.

— Нахарам эдиндиңми?

— Нахары ише барып эдинерин.

— Мен дүйн гиҗара сениң меллегиңе сын этдим — дийип, яшулы келлесини ёкары галдырман айтды. — Иши көп экен. Өзүнем гаты йыгра боляң өйдйән. Шу гүн эртир Пащы геленде, мен: «Бригададакы аяллар гайрат эдип, бир гиже Еллының меллегини ишлешселер говы боларды» дийдим. Яз чыкып гелйәр, оглум. Меллегиңе язлык бугдай экениң говумыка я-да җөвен экениң аматлымыка? Пикир этдиңми?

— Дөрт айлык җөвен экәйсем... — дийип, гүмүртигрәк җогап бердим.

— Олам боляр. Иррәк етишер. Отурымлы илатың хеммеси җөвен экйән экен. Менем бир меллеге җевен, Юрдаманың меллегине-де бугдай эксем диййән.

— Говы болар...

— Хава, сыгрыңызам гөрдүм... Ятагыны гүнде-гүнаша арассалап, дерс-персини меллеге дөкүн этсең, кем болмаз. Ятагыны гуры саклаң...

Булар сыпайылык билен маңа эдилен белликлерди. Мен йүзүмиң бирнеме гызараныны билдирмеҗек болуп:

— Боляр, Аңкар ага — дийдим.

Бригадамызың ишлейән ерине хемишеки вагтымдан гич бардым. Адамлар эййәм ишлешип йөрдүлер. Огулдөнди эҗе нахар биширйән газаныны ювуп-ардып отырды.

— Еллы, ал нахарыны ий, басырып гойдум — дийип, ол сүйҗи дили билен айтды. Гетирен пиллерими элерине говшурдым-да, Огулдөнди эҗәниң янына гелип, нахар эдинмәге отурдым.

— Ери, ханым, обада нәме тәзелик бар? — дийип, Огулдөнди эҗе хамана обадан бирмахал гайдан адам ялы болуп сорады.

— Ай, ёк, өңки-өңкүлер.

Ол газаныны хышаның үстүне дүңдерип гойды-да, мениң гапдалыма гелип отурды.

— Онда тәзелиги мен айдаяйын. Бизиң гелнимиз-ә көкияйрамыш басым ишден галмалы!

— Ким? Солтанҗемалмы? Нәме үчин? — дийип, мен аңк-таңк болдум.

— Хожалы җан бир хепделәп янында болуп гиденсоң «нәмеүчини» бормы — дийип, Огулдөнди эҗе гөвнүхошлук билен йылгырды.

Хенизем хич зада дүшүнмән, аңкарылып отурамсоң, ол гулагыма ювашлык билен пышырдады.

— Ол көкияйрамыш... гөврели...

— Бе... — дийип, мен бирхили болдум-да, бейле халатда нәме дийилйәнини билмән: — Түвелеме, ол-а оңарып отыр...

Мениң багтыма бу айдан сөзүм ерликсиз болуп чыкмадык болара чемели, Огулдөнди эже монча болуп, мана йүзленди.

— Ханым, саңа-да несип этсин. Түвелеме, йигит чыкпсын. Женнет жанам түвелеме, бир өйүң ишини оңарып отыр...

Мен нәме үчиндир гүррүңи башга яна совмак иследим.

— Бе-е, сен-ә говы тәзелик айтдың, Огулдөнди эже?

— Вах-ей, сен асыл энтек хич зат аңаңокмыдың?

— Ай, Солтанжемалың соңкы вагтларда бирхили утаняи ялырак болуп, кәнбир геплемән йөрмесини-хә генрәк гөрйәрдим. Йөне бейле ягдайының барыны нәбилейин?

Огулдөнди эже гулакларына ченли йылгырып, гөзлериии гүлдүрди.

— Ана, ана, бу көкияйрамыш гелинлериң сүлмүрәбердиги, утанжырабердиги, аграсланыбердиги — болдум дийдигидир. Бир зат бар дийдигидир.

Мен ишләп йөрен аялларың тарапына гөзүми айлап:

— Бейле болса, бу агыр иш Солтанжемала зыянлы дәлми? — дийип сорадым.

— Хәзирем көкияйрамыш, хемишекиси ялы ишлейән дәлдир-ле, өйде-хә асла хич ишем эденок. Бәш-үч гүнден соң, бужагаз ишини хем гояр.

— Онсоң хачан... Чага болар?

— Худай ёл берсе, томсуң башында — дийип, Огулдөнди эже бармакларыны басып, бир затларың хасабыны этмәге башлады...

Мен гичден соң аялларың битирен ишлерини өлчәп-хасаплап йөркәм, Солтанжемала билдирмән, оңа кесесинден сын этдим. Догрусыны айтсам, мен онда бейлеки аяллардан башга нәме үйтгешиклик бардыгыны билип билмедим. Аял-гызларың хеммесиниң эдиши ялы, ол хем билине йүңден йөрите докалан яп-ясы гушак гушаныпдыр. Онсоңам бейдип азара галып йөршүме өзүм утандым. «Ери, маңа нәме боланда нәме, гой гөврели болса, гөврели болсун».

Гүнүң яшып барян бу чагында аяллар мәхнет хышалары бөлек-бөлек эдип үйшүрип отлаярдылар. Туташян одуң шатырдысы узаклара гидйәрди. Хышаларың дүйплериниң гопарылан ерлери гиден боз мейданда ойтум-ойтум болуп хоңкарып ятырды.

Биз бу юрда гелелимиз бәри гөр нәче хыша гопарылдыка? Илки-илкилер топбак игделигиң эдил янындан ер ачып башладык. Юваш-юваш гүнбатара сүйшүп гитдик. Инди гөрсең, топбак игделик узакларда галды, биз инди «Дөрт дүйп эрик» дийип атланылян ерде ишлейәрис. Барып шо-ол топбак игделикден хәзирки ишлейән еримизе ченли инди ачык мейдан. Илерси барып ята көле дирейәр, гайрасы болса белент райышлы көне нобура етйәр. Екарсы янан, улулыгы чебиш ялы гочак-гочак хыша дүйплерини шол нобурың райышына чыкарып гойярыс. Инди ноборың узын бойы киноларда гөркезилйән баррикадалара чалым эдйәр. Хышаның хер дүйбүни нобурың райышына чыкармак үчин гөр нәче гүйч сарп эдилйәр! Шейле бир мәхнет хыша дүйплери бар, бири бир галтага йүк боляр. Ине, онсоң галтагың өңүнден бир аял, ызындан бир аял тутуп, табыт гөтерен ялы эдип нобура чыкаряр.

Бригадамызың иш гүни шейле: гүн доганда, ише башламалы. Гүн яшанда, ишден гайтмалы.

Ине, ене-де бир иш гүни тамамланды. Пащы өе гайтманкак, үч звеноводы янына чагырып, эртирки этмели иши айтды; бригада ене-де топбак игделигиң янындан шүдүгәр эдилен мейдана чил чекип башламалыды. Ерлери экиш сувуна тайынламалыды.

БӘШИНЖИ БАП

Санжар сыясының Аңкар аганы район маслахатына чагырмагының өзүне етик себәби барды. Элбетде, Аңкар аганың оба хожалыгында ишлейән адам хөкмүнде-де бейле йыгнанышыга гатнашмага хакы барды. Эмма бу ерде райисполкомың башлыгының эсасы максады яшулы билен икичәк отуруп гүрлешмекди.

Маслахат умуман адамларың бир-бирлери билен, бүтин районың ягдайы билен, эдилен хем-де эдилмели ишлер билен ичгин таньшмаклары үчин говы болды. Бүтин лебап себитинде таналян экеранчылык уссатлары, специалистлер чыкып сөзледилер. Гумлулар оларың маслахат шекилли гүррүңлерини гызыкланып диңледилер, аракесме вагтында олардан экеранчылыга

багланышыклы затлары сорадылар, бир-бирлерини гөрме-гөрше чагырдылар.

Маслахатда айры-айры колхозлар боюнча хем-де тутуш район боюнча борчнама кабул эдилди.

Ир билен башланып, гижагшам гутаран маслахатдан соң, Дөвлиханов ёлдашлары билен оба гайдарман болды. Санжар сыясы Аңкар аганы алып галды.

— Багышла, Дөвлиханов, уссаң эртир барар — дийип, ол «Бирлешиклилер» билен сагболлашып дурка айтды.

Анна Самойловна Аңкар аганың гелениие бегенди.

— Бизи бу ерде еке гойдуңыз, нәме гелензок? — дийип, ол яшулының габат гаршысына гечип отурды.

— Бу ер Ербент дәл, гарындаш! — дийип, Аңкар ага жогап берди. — Иш, алада артды, гумдакак күйүмиз тутан ерине гидиберйәрдик. Ханы, оглуңыз ниреде?

— Сапагыны ишлейәндир — дийип, Анна Самойловна отуран ериндеи гыгырды. — Аташка, аю, Аташка!

Гоңшы отагдан бат билен гелен оглан отуран яшулыны гөрүп сакга дурды-да, эдеп билен:

— Салам! — дийди.

— Салам! Түвелеме, улы йигит болямың?

Оглан гелши ялы, ызына доланды.

— Оглуңыз түркменче геплэп билйәндир-ә? — дийип, Аңкар ага сорады.

— Эжесиниң ады Анна Самойловна болар-да, оглы түркменче билерми? — дийип, Анна Самойловна ериндеи турды. — Салам диймеден башга зады биленок.

— Бирмахаллар, гумдакак ганымат ялыды-ла?

— Ай шол вагтам угурлы зат биленокды, нидн-хэ билйәнжесинем унутжак.

Санжар сыясы ювнуп, чалшырынып геленде, Аңкар ага ичини хүмледип отырды.

— Ядажак болдуңмы, Аңкар ага? — дийип, өй эеси дашы гызыл махмаллы улы яссыкларың бирини мыхманына тарап оклады.

— Ай, ёк...

— Бир кемиң-ә бар? Йүрегин гысярмы?

— Ана, билдиң! — дийип, яшулы башыны ёкары гөтерди. — Гаррасаң, сәхел зада ичиң гысыберер экен, ата-энеси түркмен болуп, чагалары түркменчәни билмесе-де, меселемки, ичиң гысыберйә...

Гарашылмадык сөзлер Санжар сыясыны бирселлем

дыммага межбур этди. Ол яссыгы тирсеклэп, чеп элиниң аясыны яңагына дирэп отуршына, «Казбеге» япышды.

— Геле-гелмәне танкытлап башладың-айт, Аңкар ага?

Яшулының бу эпей кишиниң болуп отурышына небси агырдымы, нәтдими — зорданрак йылгырды.

— Колхозчыларың жанына берекелла! Нечениклер танкыда чыдамсыз-ов?

«Бир башым бар — муң ишим» дийип, Санжар сыясы хетжиклэп айтды-да, гетирилен чәйнеклери өңлерине алан батларына, эсасы гүррүңе гечди.

— Сизиң обаңызда Вейис диен бир йигит барды.

— Хава, барды — дийип, Аңкар ага гөзлерини гүррүңдешине дикди.

— Үчоюкда ветфельдшер болуп ишлейәрди. Соң...

— Хава, соң вөеннә алдылар — дийип, Аңкар ага сөзүни довам этди. — Соң яраланып өйүне гелди. Онсоң, ене-де военнә гитди. Ай гараз, багтсыз йигит экен.

Санжар сыясы яшулының йүзүне чинерилди. — Ол нәхили багтсыз?

— Ай, хелейи дек гезмейән адам багтсыз болар-да? — Гытжаны танаянсың-ла?

— Хава. Ол нәме эдипмиш?

— Эри вөеннидекә Көпек билен гезипмиш! — дийип, Аңкар ага кәсесиниң дүйбүнде галан чайы диварың дүйбүндәки пече тарап гахарлы серпип гойберди. — Онсоң, меселемки, Вейисем оба геленсоң, бу гүррүңи эшидендир-дә — ене-де ызына өтәгитди.

Санжар сыясы дикелди. Ашакы додагыны дишлэп, гөзлерини бир нокада дикди.

— Ак-мак йигит экен!

— Сен нәме өзи акмак экен-де, хелейи акыллы экен дийжек болярмың?

Санжар сыясы хүжүме гечди.

— Хелейи! Хелейи! — дийип, Аңкар ага шол бир тарапа ыңып отырсын-ай. Шейле гүррүңлере ынанярмысың?

— Шол мыртар Гытжа дийилйән зада ынанманам дурамок. Онсонам өзи жәхеннеме гитсин-ле, башгалары аздырармыка дийип горкян.

— Нәме дийсене, Аңкар ага! — дийип, Санжар сыясы батлырак хем-де яшулының сөзлерине писинди отурма-

дык гөрнүшде, онуң гүррүңини бөлди. — Икимиз бу меселеде дүшүнишмейәс өйдйән. Йөне мен сенден бир заты хайыш этмекчи. Гулак гой. Арада мен бир иш билен серхетчилерин арасына бармалы болдум. Шол ерде болса кичи лейтенант чинли бир йигиде саташдым. Ол маңа: «Ёлдаш Санжаров, сизем бу ерлере дүшдүңизми?» дийди. Менем: «Хава» дийип, онуң йүзүне середйән. Таныш йүз. Эмма танамок.

— Сиз мени нireден танаярсыңыз? — дийдим.

— Мен Үчоюкдан ахыры. Мени бирвагт Ашгабада окува-да өзүңиз иберипдиңиз. Маңа Вейис диййәрлер — дийди.

Ине, онсоң ол маңа әхли башындан гечен затлары гүррүң берди. Яраланып оба гайдып бараныны, аялы хакда эшиден гүррүңлерини, ене-де өзи хайыш эдип фронта гитжек боланыны, йөне элинден яралананы үчин фронта ярамсыз дийип, серхет гошунларында гуллук этмәге ибериленини айтды.

Мен оңа «акмаклык эдипсиң» дийдим. Инди шейдип аялындан гачып яшажакмы, хайсы бир гүррүңе гулак габардып йөржек?» дийип кәедим. «Ай, шейле болды-да» дийип ер дырмалап отыр. «Гытжа билен озал араңыз ничикди, бир-бириңизи сөйшүп алыпмыдыңыз?» дийдим. «Зөхре билен Тахырдан кем дәлдик» дийди.

Санжар сыясының гүррүңини гулак япырып диңләп отуран Аңкар ага:

— Шол диййәни-хә догрудыр, асыл нахары хем столда билеже иййәрдилер — дийип тассыклады.

— Догры болса, шунуң ялы ягдайда шейдип бир машгаланың дурмушының бозулып гитмеги мүмкинми?

— Элбетде, мүмкин.

— А биз икимиз болса шоны мүмкин этмели дәл! Инди дүшүндиңми, Аңкар ага?

— Ай, үйтгешигрәк бир «маслахат» үчин чагыраныңа-ха илкибада аңыпдым, йөне эдил бейле иш үчин чагыраныңы өйтмәндим — дийип, Аңкар ага бирнеме юмшады. —Бе-ей, Вейис, асыл бу ерлерде дийсен-е, нересе. Бирхилирәк огландыр-айт. Өйлери бериn онуң шу ердедигини билйәрмикә?

— Ёк, «өйдәкилер нirededigimi билйән дәлдирлер» дийип айтды. Ягдай шейле, Аңкар ага!

— Маңа инди олары ярашдыр дийжек болямың. Ёк, башармзи, гарындаш!

Санжар сыясы яшулының йүзүне чиңерилди. — Сен башарып билерсиң! Машгала гурмак кын, оны позмак аңсат. Сен аяллар меселесинде бирнеме өте гечйән, Аңкар ага! Эмма икимизи дүнйә индеренем аял адамдыр. Аял бар — аял бар диййжексиң. Элбетде хемме кишиң деңдәл. Бири еңилрәк, бири аграсрак. Боланда нәме? Онсоңам өз гөзүң билен гөрмедик задыңа гүвә гечип болмаз! Гүнә гөтермегиң нәхилидигинем өзүң хеммелерден говы билйәң ахыры!

Аңкар ага сакгалының ужуны дырмалап, чуң пикире тәсир эдендигини аңып, еринден турды...

Санжар сыясы эртеси өз мыхманыны Керкә небит алмага гидйән МТС-иң машынына мүндүрип уградды.

Оба гайдып гелениnден соң, бир гүн ир билен Аңкар ага Вейислериң өйүне барды. Хава, гелен бадына дәл-де, үч гүн дагы гечесоң барды. Гытжа эййәм гейнип, склада гитжек болуп дурды. Шекер эже гап бөври йыгнашдырярды. Даң билен гелен мыхман өйдәкилериң икисини-де генирген­дирди. Аңкар аганың йүзи аграсды. Шу ягдайда Шекер эже оңа чайлы чәйнеги узатмаздан өң:

— Аңкар ага, эйгиликмидир? — дийип, сесленениnи дуйман галды.

— Эйгиликдир, Шекер! — дийип, яшулы еринден туржагыны-турмажагыны билмән, ййданып отуран Гытжа тарап гөзүниң гытагыны айлады. — Ише гитжек болямың, гелин?..

— Складдан гойбермели затларам барды, Аңкар ага — дийип, Гытжа мылайымлык билен өтүнч сораян ялы эдип айтды.

— Вейисден нәме хабар бардыр? — дийип, Аңкар ага дуйдансыз сорады.

— Гидиши, гидиши — дийип, ики аялың икиси бирден сесленди. — Бир хат гелипди.

Яшулы оларың жуда толгунянлыны гөрүп, гетирен хабарыны болса бада-бат айдып билмежегини дуюп, ене-де Гытжа гөзүниң гытагыны айлады.

— Гыссаг ишиң болса, сен гидибер, гелин. Биз Шекер билен өзүмиз хүми-сүми эдишерис.

Бу сөз жансерек болуп дуран Гытжаның толгунмасыны хас хем гүйчлендирди. Ол бир заты сызан гөрнүшде:

— Аңкар ага, бир хабарыңыз болмаса, бу ере гелмез-

дыныз! Сүйжи хабарам болса, ажы хабарам болса айдың! — дийди-де өзелениберди.

— Онда икиңизиңем гөзүңиз айдың! Дуруң, гыгырышыбермәң. Вейис шу төверекләрде серхетчи болуп ишләп йөр, кемендир. Санжар сыясы гөрүпдир, гүрлешипдир.

— Аңкар ага жан, мени онуң янына әкитмәге сөз бериң! — дийип, Гытжа еринден туржак болан яшулының эгинлеринден япышды. — Мен хемме задың аңян, хемме айдылян зат ялан! Гүнүң догуп барян чагында эжемиң, эмдирен халал сүйдүнден ант ичйән!

Соңкы сөзлериң манысы билен гүйжи Аңкар аганың бейнисине бирден орнашды. Ине, шонда ол, мегерем, соңкы йылларың ичинде илкинжи гезек Гытжаның йүзүне дикарынлап серетди. Гытжаның гөзлерине яш айланыпды. Эмма ол гөзлер сәхер чагында бу өйүң ожагының башында перишде ялы болуп отуран ак сакгаллы яшулының гөзлерине мүйнсүз гараярды.

— Эне сүйдүнден ант ичип отурма кейигим — дийип, Аңкар ага ювашжа сесленди. — Ёк, ёк, ант ичип отурма. Мен Санжар сыясы билен ене-де бир гүрлешейин. Элбет, душушарсыңыз. Бейдип йөрмек болмаз ахырын!

Шундан бир ярым хепде — он гүн гечендеи соң, Вейис оба гелди. Дор атың үстүндәки яшыл папаклы, ялдыравук погонлы йигит, элбетде, гөрме-гөрше гелипди. Ол өйлеринде бир агшам болуп, эртеси ене-де атына атланды. Төверегинде хүмер баглап дуран гаррыларың, оглан-ушакларың:

— Эййәм гитмелими? — диен совалларына болса:

— Хава, өй говы, эмма гуллук-гуллук-да — дийип, бармаклары бир-бирине мәкәм гысылан саг элини гулагының дүйбүне етирди. Шу пурсатда гапдалда кимдир бириниң:

— Есть, тавариш камандир! — диен часлы сеси эшидилди.

Бу Хотжыды. Ол хем өзүниң ёлдашлары — Мөжек, Бәпбе дагы билен Вейисиң эдиши ялы саг элини гөтерип честь берйәрди. Вейис хайран галып, гуванч билен огланлары сынлады-да:

— Элиңизи гойбериң! — дийип, йылгырыбрагада команда берди. Огланлар эллерини гойберип, аяклары-ны жүп басып дурдулар.

— Сиз ким боларсыңыз? — дийип, Вейис олара йүзленди.

— Биз яш тимурчылар, ёлдаш командир!

— Өрән говы! Нәме иш эдйәрсиңиз, ёлдаш тимурчылар?

— Мекдепде окаярыс. Элимизиң бош вагты огуллары фронта гиден гаррылара көмек эдйәрис! — дийип, Хотжы гапыда үйшмежик эдилип чапылып, режеленип гоюлан гуры тораңңы агажыны гөркезди.

— Ханха, бизиң эдйән, ишимиз!

— Молодец! — дийип, Вейис ат үстүнден гаты сес билен айтды. Саг болуң, ёлдаш тимуровчылар!

— Есть, тавариш камандир. Др-ав, др-ав; тавариш камандир!

— Бу «др-ав», «др-авыңыз» нәме? — дийип, Вейис йылгырды.

— Кинода шей диййәлер.

— Бейле дәл — «здавия желаем» — ягны, «сизиң саглыгыңызы ислейәрис, ёлдаш командир!.. диймели. Ханы гайталаң!

— Сизиң саглыгыңызы ислейәрис, ёлдаш командир!

Вейис элини галгадып, буларың хеммеси билен сагболлашды-да, өз ёлуна уграды.

Онуң ызындан середип дуран Гытжаның, өз гайын энесиниң янында анжайын гелин болуп сүлмүрәп дурушуна бир гапдалдан сынлан Аңкар ага гапдалында дуран Нунна пәлвана чавуш чакды.

— Нәме дийселерем, о ер чекенде адамчылык йүреги бар-хав, серет, гайын энесине гысмылжырайшыны.

— Бушлугыңа бир гоюн берсе, асыл шол адам гөзүңе говы гөрнүберер — дийип, Нунна пәлван гүррүңдешине гөзигидижилик билен серетди-де, бирден вала-вала эдип, Гытжа тарап йөнелди.

— Складчы гелин! Шу гүн бизиң бригадамыза гызгын нахарлык гойберенде, маңа ярым киле яглы эти артыкмач гошуп бержекми, ёкмы?

Өзүниң нирэде дураныны, кимлериң янында дураныны унудан Гытжа ашак бакды-да йылгырды. Оңа дерек гыңажының ужы билен гөзүни сүпүрип, өзи болса йылгырып, хенизем оглунын ызындан гарап, Шекер эже сесленди.

— Ярым киле диййәмиң? Бир киле-де эчилер-ле, бу гүн, гелин! Вий, йөрүң, өе гириң, адамлар, мен яңадан-

дан чай гайнадып, нахар эдип берейин, асыл Вейис жаның гетирен сүлгүнлериниңем бирки санысы бардыр, Вейис жан кемендир болансоң кичижик яраг гөтерйәр. Сүлгүнлерем шоң билен ураймыш...

АЛТЫНЖЫ БАП

Говача экишиниң башланмагы билен дәнечиликде ишлейәнлери хем пагтачылара көмеклешмели этдилер. Бизиңкә Нунна пәлваның бригадасы гелди.

Язлык дәне экишини тамамлан Нунна аганың гөрнүши дабаралыды, геп уршы зады хем хайбатлыды.

— Мениңкилере «ине, шу иши этмели дий» — гутарды, «Мениңкилер ишде беркишен адамлар» дийип, вала-вала эдип, илки гелен гүнлери ол Паща айтды.

— Ол-а говы, пәлван ага, йөне бу экйәнимиз язлык бугдай дәл-де, говача. Дердесери көп! — дийип, Пащы онуң ховаласыны басмакчы болды.

Нунна пәлвана бу сөзлер тәсирем этмеди.

— Говача болман, омача болайсын. Мениңкилериң ишден басылары болмаз.

— Омача-да, сабыр этсең, гүнортан болар-да — дийип, Пащы жогап берди.

Биз говача экишини шагаланлы, дабаралы башладык. Кейкер икимиз өңкүси гүн агшам эдарада ики бөлек гызыл матаның йүзүне ири хем-де башарып билдигимизден овадан харплар билен шыгар яздык. Эртеси болса олары ишлейән еримизде асып гойдук.

«Ёлдаш колхозчылар ве колхозчы аяллар! Говача экишини өз вагтында ве ёкары хилли гечирелиң!»

Икинжи матаның йүзүндәки шыгар хас тәсирлиди.

«Пагта — окдур, дәридир. Пагтаның хер бир үбтүги — душмана атылжак гүлледир!»

Район ёлбашчыларының көпүси бизиң говача экишимизи гөрмәге гелди. Илки билен Рахманкулов гелди. Онуң янында Дөвлиханов билен Левушкин икиси барды. Рахманкулов бизиң бу ерде асып гоян шыгарларымызы гөрүп:

— Муны болса ягшы эдипсиңиз. Агитацион иши болса дине экиш вагты дәл, хемише ягшы алып бармак герек. Агитаторларыңыз болса бардыр? — дийип, Пащә йүзленди. Пащыдан өңүрти Нунна пәлван ара гошулды.

— Бардыр, бардыр, ёлдаш биринжи райком, ине, бу огланам (ол мени гөркезди) гыраматны, ан-ха ол гызам (ол Кейкере элини узатды) мениң тәбилчим, өзем гыраматны.

Аңкар ага хем өзүниң «гөчме уссаханасы» билен иш үстүне гелипди. Рахманкулов дагы онуң янына баранда, яшулы гоңшулыкдакы отурымлы колхоздан гетирилен сеялканы сынлап дурды.

— Бабай, сен ясаҗак шу? — дийип, Левушкин оңа хабар гатды.

— «Көтек гүйчли болса — йүң газык ере гидер» дийиндирлер. «Жуда сүйнелэп отурмалы зад-а дәл экен» дийип, Аңкар ага Левушкине серетди. — Дүшүндиңми?

Левушкин келлесини яйкалады.

— Дүшди Дүшмеди...

— Бейле болса, мениңки адамам ясап билди, ясап билмеди — дийип, Аңкар ага онуң өзүниңкичерәк жогап берди.

Гүлүшдилер.

— Өзи болса гызык гарры экен — дийип, Рахманкулов яшулының янындан гиденсоңлар айтды.

Гүн гушлук галанда, Санжар сыясы билен МТС-иң директоры Шерипов икиси гелди. Гүнорта якын ер сүрйән ики гош өкүз бир картаның ишини тамамлап, башга бир атыза гечирилди. Борона гошулан атлар сүрлен карта гирди. Чуңлуклара гиден хыша көклери билен гатыган, берчинленен бажаклар еңил бороналара хезил бермеди. Бороналар бажакларың үсташыры бөкүшиберди.

— Дур, шу борона! — дийип, Левушкин бороначы оглана гыгырды. — Шу борона үсти адам герек?

Мени бороның үстүне мүндүрдилер. Хер атың ызына ики борона тиркелгиди. Оларың икисине деңаграм салмак кынды. Шейтмесеңем боланок.

Аты ене дуруздылар. Бейле ише өвренишмедик ата эййәмден аграм дүшүп башлапды. Аты бир киши идип гитмесе, ол йөрәнокды. Хер борона бир адам мүнсе, ат олара чекип билжек дәлди, чексе-де, иш гаты хаял өңжекди. Шонуң үчин, бороналарың бирини айырмалы болды, борона гошмак үчин ене-де ики өкүз гетирмели этдилер. Биз картаның дашындан бир өврүм эдип, яңкы карта гирен еримизе өврүлип геле-

нимизде, бейлеки атын ызындакы боронаның үстүнде Нунна пәлван айбогдашыны гуруп отырды. Элинде болса узын чыбык барды.

— Гидиберейинми, Нунна ага? — дийип, атың уяныдан япышып дуран оглан сорады.

— Ашагыма көнеже яссык атсам кем болжак дәл экен, валла! Ай болар, ханы, гитдик! — дийип, Нунна пәлван сыкылыклады. Бейле зады гөрмедик тез хем-де тосун ат йөрәбержек ялы этди-де, бирден күртдүрип, чарпая галды. Мен ызымдан чыкан гүлки сеслерине гаңрылып серетдим, шонда бажакларың арасында серрелип ятан Нунна пәлваны гөрдүм. Бороның үстүнде онуң дине телпеги гөрүнйәрди...

Гүнорта нахар вагтына ченли бир картаны бороналап болдук. Шундан соң ызы сеялкалы «универсал» тракторы ише башлады.

— Ай, валла, говача дийилйән задың илгезиклиги Поллук аганың өйкелеклигиче бар экен-айт! — дийип, гарадер болан Нунна пәлван хүңүрдейәрди. — Асыл экилиши зат эдишем илниңкә меңзеш дәл-айт!

Табаклара нахар гуйлуп башлананда, Дәвлиханов Санжар сыясының янына гелип:

— Елдаш Рахманкулов гитжек диййәр, мен мыхманлар үчинем йөрите нахар тайярлаң дийипдим — дийип хабар берди.

— Ниреде? Шу ердеми?

— Өйде.

Она ченли Рахманкулов атыны идип, буларың янына гелди.

— Хайыр, онда, мен болса гитдим, ёлдаш Санжаров!

— Бейдип гидибермек болмаз, Жоракул — дийип, Санжар сыясы она йүзленди. — Башлык чая чагыряр. Сениң аркандан ине Левушкинем, ёлдаш Тагановам чай ичер... Соң гидиберерсиң. Мениң өзүм шу ерде гүнүми гөрерин.

— Чайы болса, ичәйсегем болар — дийип, Рахманкулов ылалашды.

Санжар сыясы, Аңкар ага, Нунна пәлван үчүси бир еррәкде отырдылар. Аялларың янында гүймең-сүймең эдип йөрен Пащы Кейкере:

— Бош табак тапып, яшулулара нахар элтип бер — дийди.

Биз Пащы билен аялларың арасында отурып на-хар эдиндик.

Ики бригаданың аяллары гошулып отурансоң эдер гүррүң көпди. Гүррүң эсасан сораг-жогап гөрнүшиндеди

— А гыз, сизиң нахарыңызда мыдама-да эт шейле көп болярмы, бизиңкиде-хә бейле дәл? — дийип, дәнечилилериң бири сораяр.

— Бизиңки хер гүнем шейле... Сизе-де эт дең гойберилйәндир-ле!

— Бизиң бригадиримиз гүнорта болуберенде, көпленч газаның башында гөрүнйә велин, этини шол чөплəнийән болаймасын?

— Гарнына гезек геленде, шондан хер зат чыкжак...

Бу гүррүңлер Нунна пәлван хакдады.

— Аю, гыз, Солтанжемал гөрненок диййәдим велин, ол асыл ишден биреййәм галан экен-ов. Биз-ә гөврелидигинем эшидемзок — дийип, дәнечилилериң бири гапдалында отуран аяла хабар берйәр.

— Ювашрак гүрлесене, гыз, анха гайын энеси отыр — дийип, ол аял газаның башында моймудыклап йөрен Огулдөнди эжәни гөркезйәр.

— Гайын энеси болса-болупдыр-да, гыз. Солтанжемала мүңкүрлигимиз ёк-да. Адамсы бир хепде янында болуп гиденсоң болжак болса болуберер-дә...

— Бибигүлем-ә гөврелимиш...

Пащы бу пышырдыны эшитдими, эшитмедими билемок, йөне ол оранан чилимини Огулдөнди эжәниң ожагындан отлады-да, булутлы асмана гарап, бир тарапа уграды.

— Бибигүл дагы урушдан өң чагалы болуп гитмели гелин ахыры.

— Инди, нобат Гытжаңкы-да, онда?

Кейик гелин сесини чыкаранокды. Ол дине янында отуран Кейкер билен ювашжа гүрлешип отырды. Мениң пикиримче, ол бу гүррүңлерден халыс без болана меңзейәрди, геп-гүррүңлере әхмиет беренокды. Белки-де, аладасы өзүне етик болансоң шейдйәндир.

Кәбир адамларың дашкы гөрнүши шейле бир тәсирли велин, онуң ички дуйгуларыны аңламак боляр диййәрлер. Өзүни хер нәче шадыян алып бармага чалышса-да, Кейик гелиниң ичинде харасат гопяндыгы билдирип дур. Элбетде, ол айры бригадада болансоң, мен оны кәнбир гөрүбем дурамок. Эмма, ине хәзир ол

аялларын арасында мая ялы болуп балдызы билен отыр. Кейкер кәте бир зат сораяр, ол болса «хә» берйәр. Онсоң эли билен чайлы кәсесиниң эрңегинден тутуп өзи болса узаклара бир ере назарыны дикип отыр. Ахыры Кейкер оңа ене бир зат диййәр. Мегерем: «Гелнеҗе, чайың соватды» диййәндир. Эмма гелнеҗеси бу сөзлери эшиденок. Онуң шол узаклара гарап отурышы. Гөвнүме болмаса, кирпиклери-де гымылданок.

Ине, шу гөрнүш өмүрбойы мениң гөзлеримиң өңүнден гитмез: яп-яңыҗа тохум сепилен, бахарың гойры булутларының астында яйлып ятан мейдан. Шол мейданың гырасында үйшүп отуран аяллар. Кәсесиниң эрңегини гысымлап, назарыны алыслара дикип отуран Кейик гелин.

Онуң болуп отурышы хем дабаралы, хем гамгын. Эдил Юрдаманың чалян сазлары ялы. Бейле меңзешлик нәмеденкә? Дабара билен шахыраналыгың икиси утгашып, гамгынлык ёкундысы болмаса, шонда нәхилирәк болардыка? Ёк, шу гөрнүш Кейик гелниң хәзирки гөрнүшинде үйтгешик бир гөзеллик бар. Нәхили гөзелликдигини сөз билен нәхили айтҗак? Мен-ә хич велин, хер нәче сөзе чепер адамларам бу гөрнүши кагыза гечирип билмез. Себәби, бу зады дуймагы хем башармалы. Айдым-саз хемме адама бирмеңзеш тәсир эденок ахбети. Багрыны паралап барян мукамлары бипервай диңләп отуран адамларам боляр. Бе, гудраты дуймаян адамларың бардыгына мен гел-гел шу ерде хайран галян.

ЕДИНҖИ БАП

— Гелнимизем индики базара гидип геләйсем диййә, какасы?

Дурсун эже хайыш шекилли бу хабары ахыры Аңкар ага айтды. Айтды-да, гөз астындан оңа серетди. Яшулы бир чәйнек чайы яңыжа өңүне алыпды.

Хич хили жогап болмады. Бейле ягдайлара белет Дурсун эже жогабы дине яшулының йүзүнден окамалыды. «Дыммак — разылыгың аламаты» диййәрлер. Эмма дыммак бар — дыммак бар. Аңкар аганың хич зат эшитмедик ялы болуп хәзирки дымып отурышы разылыгың аламатына меңзәнокды.

— Нәме герекмиш? — дийип, ол бирхаюкдан соң йүзүни галдырман дилленди.

— Ай, белли бир алҗак-гойҗак задым бар дийиб-ә айтмады. Иллерем гидйә диййә, менем базары гөрүп геләйсем диййә...

— Нәме герек зады болса айтсын. Өзем гетирип берерин — дийип, яшулы бу гүррүңи гутарды хасап этди.

Бу совал-җогап базардан үч гүн өң болупды. Себәби, Керки базарына кимлериң гитҗекдиги базардан хас өң мәлим болярды. Мунуңам себәби барды. Биринҗиденә, ишден ругсат алмалыды, икинҗиденем, базара бир гүн өңүнден — шенбе гүни уграмалыды. «Бирлешикден» Керкә ченли йигрими еди километрлик ёл барды, базарчылар шонуң йигрими километр чемесини гечип ёлда ятярдылар. Ёгсам шәхер ичинде бир топар эшекли болуп нирә, киме мыхман болжак.

Базара гитҗек адамлар ругсады дине башлыкдан сорамалыдылар.

Анна гүни Дурсун эже ене-де Аңкар аганың уссаханасының — күмесиниң гапысында пейда болды. Яшулы орак дишейәрди.

— Армавери, какасы! — дийип, Дурсун эже онуң кейпини аңламакчы болды.

— Бар бол...

«Хоп ягшы, кейпи яман дәл».

Дурсун эже ичинден шейле нетиҗә гелсе-де, «эдил хәзир айтмайын, чай гетирип беремде айдарын» дийип, пикирини жемләп отурды.

— Хә, нәме хабарың бар?

Дурсун эже ене-де отурмалы болды.

— Ай, шол хемишеки хабардыр-да, гелнимиз-ә базара дийип дызап дур. Абыр-забыр этсенем «мен еке» дийип, гөзүни сыкмага башлаяр. Юрдаман жандан хат гелмеси кесилели бәри нәдерини биленок.

Аңкар ага эдйән ишини гоюп, аялының йүзүне бакды.

— Базара гидени билен Юрдамандан хат гелжегини билсем, оны асыл базарданам чыкармаздым. Мен Үчоюкда ятырымлайын от-чөп тайярламага гиденде зат диймедим, звеновод эдип белләнлеринде сесими чыкармадым, өйде еке галанда дутар чалярмыш дийленде-де гаты-гайрым зат диймән: «Бу — гелшиксиз

болар» диййдим. Индем, яш башына, шу ягдайда халт-халт эдип бир гүнлүк ёла, иши-пишеси ёк ерден шәхериң базарына гитжекмишми? Базара гидйән аяллар ызларында эркек адам болмансоң межбур болуп гидйәлер. Базар гөвүн ачылян ер дәл. Базар хем хили дүрегей-дүрегей адамларың үйшйән ери. О тайда гөрелде алар ялы зат ёк. Нәме үчин шу затлара дүшүнеси геленок. Я-да мениң өзүм билен ач-ачан гүрлешеси гелйәрмикә? Я-да хер хили хыяла мүнүп йөрмүкә? Бу нәме болдугы?! Бейле кеженеклик эдер ялы ол менден нәме яманлык гөрдүкә? Нәме етмейән зады барка?

...Агшам аяллар ишден геленлеринде, Дурсун эже Кейик гелниң өйүне барып, яшулының бу сөзлерини кеммән, артдырман оңа етирди. Ол сөзлери парахатлык билен диңлән гелин бөврүне диң салып, бирселлем отурды. Бу пурсатдан пейдаланып, гайын энеси оңа ялбармага башлады.

— Яшулының ганыны мундан бетер гыздырма, гелин. Гой, ол газабына тутмасын.

— Икарада саңа небсим агыря, эжеси! — диенде, Кейик гелниң сеси сандырап чыкды. — Бейле газаплы болса, мениң такдырым билен гарпышсын. Дүнйәң ганы яшулыңкыдан бетеррәк гызыпдыр. Шоң билен далашсын! Нәме етмейән задымың бардыгыны билеНОКМЫШМЫ: маңа мәхир етенок, сүйжи сөз етенок! Адама, онда-да мениң ягдайымдакы адама диңе чай билен чөрек, көйнек билен гыңач азлык эдйәр. Мен гапыда даңылгы сыгыр дәл! Мениң йүрегим билен бейним сыгрыңкыдан үйтгешигрәк. Ягырнысына бир чыбык чалынса, сыгыр жанавар күрсәп ятагына гирйәр. Мен болса бейтмерин. Мен таяга бир гезек чыдарын, гайрат этсем, ики гезек чыдарын, үчүнжи гезек... ятагымы тәзелемәге межбур боларын!..

— Вай, диййәниң нәме гелин?! — дийип, Дурсун эже хамсыгып башлады. Эдара гитмәге хыялланып, йөне гелнежеси билен эжесиниң гүррүңине үшерилип дуран Кейкер болса келлесини гелнежесиниң дөшүне гоюп, бирден хоркулдап уграды. Шу ягдая Кейик гелниң өзи хем бозулды, ол балдызының башыны сыпап отырка, бир эли билен гөзүниң яшыны сүпүрди.

— Бу өйде маңа дүшүнйән ине, шу юмрук ялы гыз бар. Хенизем мениң бар мыдарым шу!

Бу минутлар — шу өйүң дурмушындакы иң агыр пурсатды. Гүррүң хенизе ченли бейле дережә етмәнди.

Ягдай Аңкар аганы чуңңур хем-де чынлакай пикирленмәге межбур этди. Кейкер-ә Кейкер велин, инди Дурсун эже-де гелнине дуйгудашлык эдйәрди. Хас догрусы, ондан ховатыр эдйәрди. Диймек, янашык ики өйдәки үч аял машгала бир тарапа, Аңкар аганың бир өзи хем бир тарапа.

Ёк, бу ерде Аңкар ага өзүне тарапдар гөзлемез. Мунуң ялы ягдайда кеседен төвеллачы гөзлежек болмаклык жуда әжизледигиң болар. Ондан бетери-де ат-абрайына зепер етирер. Диймек, меселәни өзүң чөзмели. Диңе өзүң!

Ах, Юрдаман, сен гарры атаңы нә гүнлере салдың? Сениң бу болуп-гечйән затлардан хабарың бармы? Сен өзүң бери...

Яшулы ниреденде пейда болан якымсыз пикири бейнисинден ковуп чыкаржак боляң шекилли, гатаңсы бармакларының ужы билен гырав дүшен ялы болуп дуран сачларыны газап билен газамага дурды. Шонда, бу гүн ир билен сачыны сырдырмалыдыгы барада пикир эдендиги онуң ядына дүшди. Себәби, бу гүн анна гүнуди, сач сырдырылян гүнди.

«А шенбе гүни я-да екшенбе гүни бу сачлара пәки өтмейәмикә?» дийип, Аңкар ага бирден жаныянгынлык билен ичини геплетди. «Нәме үчин мыдама анна гүни сырдырмалымыш? Нәме үчин агзындан әне сүйди гитмедик гелинлериң ак сакгаллы гайын аталарына «ятагымы тәзеләрин» дийип айдып билйән дөврүнде, шенбе я-да екшенбе гүнлери сач сырдырып болмаярмыш? Бетерем эдер! Сен пилиң гулагында уклапсың, Аңкар бай! Сен дөвүр атлы кервениң чаңына булашып галыпсың. Сен шол кервениң өңүни чекип барямыкам өйдйәрдиң, ол кервен болса сени биреййәм ташлап гидипдир!»

Яшулы өз-өзүне гыжалат берйәрди. Өз пикирлери билен гөрешйәрди.

Бу машгалада энтек онуң сөзүниң ер алмадык гезеги, онуң диениниң эдилмедик вагты болдумыка? Болмадык болса герек. Гел-гел, инди Кейик гелин...

Элбетде, Кейик яшулының сайлап-сечен гелинлиги дәлди. Онуң бу өе гелин болуп гелмегине Аңкар ага я-да Дурсун эже себәп болманды. Огул өермек меселесинде Аңкар аганың бир эдәхеди барды. Дурсун эже: «Кақасы,

Пащы жаны өйли-ишикли этмегиң угруна чыкаңокмы?» диййп гайталап башланда, ол чай башында оглуна шейле диййди: «Сени өермели диййәлер. Өз гөз астына алян бармы я-да биз тапып бермелимми?»

— «Бар. Санжар сыясының гызы.»

— «Ягшы. Өзүң геплешип билжекми я биз геплешмелимми?»

— «Биз геплешййәс. Пәне сизем ата-энесини гөрәйсеңиз».

Пащы шейдип өйленипди.

Юрдамана гезек геленде-де, яшулы оңа Паща берен соргыны берди.

«Бар өз-ә» диййп, Юрдаман дутарыны тиңңилдедип отырка жогап берди.

«Ким ол?»

«Теженин Гаррычырласына аргыша гиденимизде мыхман болан еримизиң гызы...»

«Жапар атаң гызымы?»

«Хава».

«Өзүң геплешйәнми я биз геплешмелими?»

«Сиз геплешиң. Гызың өзи-хә гаршы болмазмыка диййән».

Ине, Аңкар аганың көне таншы Жапар аганың шо-ол сарыягыз, сыратлы гызы, Аңкар ага гөр нәче гезек чай гайнадып берен шол гыз инди гайын атасына гөр нәмелер диййәр!

Диймәге хакы бар болаймасын? Белки, Аңкар бай оны адам хасабында әсгерйән дәлдир? Әсгермек диййилйән нәме? Аңкар бай юмрук ялы гелниден геңеш сорамаз ахыры. Аңкар бай онуң ат-абрайыны горамалы, оңа герек еринде маслахат бермели, Дурсун эжәниң үсти билен нәме герек-ярак задының бардыгыны билмели. Бир зат герек болса тапып бермели. Шейдибем, парахат алланәме яшашып йөрмели. Агзыбир дурмуш диййилйән шу дәлми нәме?

Гелниң йүреги гысяндыр, дарыгяндыр. Бу белли зат. Эмма йүреги гысян дине ол дәл ахыры. Йүреги гысса, гоншы-голамлар бар, барсын, отурсын гүррүң эдишсин. Башга кишилер билен гүррүңи алышмаян болса, бар Гытжаныңам янына гитсин. Эмма базара велин...

Ине, базара-да гиденмиш диели. Иң бәркиси ёкнасының бири оңа лак атса говумы? Бу гүн Керки базарына гитжек диййсе, эртир белки, Ашгабада гидеси гелер. Ёк, бу Аңкар аганың өзүни сыламазлык боляр. Бу «мен сени әсгеремок» диййилдиги боляр.

Яшулы узын гиже пикир эдип, шейле нетижә гелди. Эртир болса базара гидилмели гүнди. Базара гитжек адамлар гүнортана ченли ишләп, соң өе гелмелидилер. Аңкар ага базарлы меселе барада хич зат диймән, ир билен Нунна пәлвана сачыны сырдырды, соң чай ичип, уссаханасына гирди. Дурсун эже-де ондан хич зат сорап биленокды.

Кейик гүнортадан соңам ишден гелмеди. Диймек, базара гитмесини гой болсун эден болара чемели.

— Гелин гахарланса-да, худая шүкүр, гайын атасыны сылаяр — диййп, Дурсун эже бегенди.

Аңкар аганың өзи икиндинаралар базарчылара гошулып Керкә уграды.

— Бириңден эшек сорап алайсаң болмадымы, пыяда кын болар? — диййп, Дурсун эже адамсына йүзленди.

— Мениң өзүм эшек сатын алмага гидйән! — диййп, яшулы жогап берди.

Олар гөврүмли машын ёлы билен гитмән, ичерки гөни ёл билен гитдилер. Гоншы колхозың гайра дүшүнден геченсоңлар, ёл ерлиги шор йылгынлыга дүшди. Демиргазыкда дерйя якынды, дерйяның аңры кенарындакы байырлар гөрүнйәрди. Зейли шор топрагың аграс дымылжык ысы бурнуңа урярды. Гүн яшманка, эййәм чыбынларың выззылдысы гелйәрди. Чыбын сесини эшиденинде, ол эййәм сени чакян ялы болуп дуюлярды, без болан беден жүмшүлдейәрди. Унудулан ярым йыкык харабалар кә онда, кә мунда гөзүңе каклышярды. Гадымы пыяда ёлы бирденкә, жеңңеллиге дүшүп, бирденкә, ачыклыга чыкярды.

Гаранкы мазалы гатлышанда, Керки билен «Бирлешигиң» орталыгындакы улы обаның ичине аралашдылар. Бу Керки районының иң гүндогарсындакы обады.

Нунна пәлван билен Аңкар аганың арасында бир эшек барды. Ол хем Поллук аганыңкыды. Шу гүн ир билен баш сырдырмага баранда, Нунна пәлван Аңкар ага: «Базара биле гидйәс-дә, онда?» диййипди. Аңкар ага болса: «Мениңки энтек белли дәл» диййп жогап берипди.

— Гиделиӊ! — дийип, Нунна пәлван пәкисини чалып отырка ене гайталады. — Поллук ферма обада ёк, аялының башыны-гөзүни айлап, мен оларың эшегини аларын. Гезекли-гезеклигине мугт эшеге мүнер-де гидиберерис...

— О нәхили мугт эшек? — дийип, Аңкар ага сачыны эзип отуран ериниден сорады

— Валла, Аңкар ага, ёгсам нәме Поллук шу эшеги дабан азабы билен газанан пулундан аландыр өйдйәрмиң?

— Ай, жуда бей дийип, онуң гүнәсини гөтерме, пәлван?

— Онда нәме биз бир эшек эдинип билемзок велин, Поллук перме эшегинден башга шинилем алып йөр, әдижегем эдинип йөр?

— Онуң энтек бәшлән-үчлән довары бардыр, хав, хемме киши өзүң ялы түвмаякдыр өйтме!..

Ине, инди Керки ёлунда ене-де гүррүң айланып-доланып, Поллук аганың үстүнден дүшди. Эшегиң үстүнде отуран Нунна пәлван, ёлуң эдил гырасындакы тамың дүйбүнде, диклигине сөелен гечен йылкы жөвен палажына тарап совлуп, оңа агыз урҗак болан эшегиниң бурнуна таяк билен какып, ёла салды-да:

— Валла, Аңкар ага, гөрйәмиң, Поллугың эшегине ченли илиң задыны иймәге өвренипдир. Сен болса оны халалхон этжек боляң! — дийип сесленди.

— Ай, бейле дәлдир-ле пәлван, эшеги ол белкәм шу обадан сатын аландыр, таныш ерини гөренсоң совлайян болса билдиңми, мен-ә Поллуга эли эгрилик эдйәндир дийип билжек дәл.

— Яранжанлыгыны ненең гөрйәң?

— О диениң-ә догры. Перме болансоң шейлерәк болайды-айт...

— Онда Поллугың йүзүни ювжак болма! Яранжандан хер зат чыкар. Нәме дийсен-е, Аңкар ага? Мен, валла, инди бу урушдан горкамок-да, шу уруш йылларының кынчылыгында арамызда дөрән яранжанлардан горкян. Булар энтегем көпелер, онсоң олар өз гүнлери үчин шугулчылыкданам гайтмаз, гөрүнчиликденем. Хәй, урушдан өң пара диен зады эшидипмидиң. Ана, инди аялларың кәбири бир гүн ишден галжак болса, оба докторына бир банка говурдак берйә-де, справка алып йөр...

— Говурдагымыз болса өзүмиз ийжек-ле! — дийип, базарчы аялларың бири Нунна пәлвана жогап шекилли эдип айтды.

— Мен сизе дийип айдамок — дийип, Нунна пәлван яңкы аяла тарап гаңрылды. — Йөне шейдип кеселлидирин дийип, справка алян аялларың бирки санысыны билйән. Бир гүн эдил доктора говурдак берип дурка, элинден шапба тутагада, гөни Санжар сыясының янына идирдедип алып гидермикәм диййән!

Яңкы аял ене-де Нунна ага жогап берди.

— Докторы сатын алан сениң өзүңи сатын алып билмез өйдйәмиң? Доктора бир банка пара берсе, саңа ики банка берер велин, гөрмедик болан болар-да гечиберерсиң. Берим билен оюн этме. Бир ёлбашчыдан, оңа гөрә-де улурак бири: «Сен өз ёлбашчылык эдйән ериңде пара беримиң хачан ёгуна янжак, бизе шу хакда көп шикаят гелйәр» диенмиш. Онсоң яңкы ёлбашчы нәме дийипдир дийсене: «Эгер-де мен пара-беримиң соңуна чыкайсам, нәчерәк зат берерсиң?» дийип, гайтам онуң өзүнден пара алжак болупдыр.

— Ал-айт, бейле-де бир акмак адам болар экен-ов — дийип, Нунна ага бу гүррүңе хайран галды. — Валла, ол ёлбашчын-а шо вагт түрмә басандырлар?!

— Ай, ким билйә, «Гызыл гөрсе — Хыдыр азар...» диенем бир накыл бар — дийип, аял жогап гайтарды.

Аңкар ага бу гүррүңи үнс билен диңләп: «Бе, меселемки, бу аялларың билмейән зады ёг-ов» дийип, ичини геплетди. «Бу затлары олар кимден эшидип йөркәлер-айт? Я-да дүйшлерине гирйәйәрмикә? Ай, ёк. Буларың дүнйәден хабарлы болмакларының себәби — хемме зат билен гызыкланяндыкларындан болса герек. Ине, шу Нунна пәлван билен гүррүңлешип барян аял оба Советиниң я-да колхозың башлыгы эдип сайлайсаң нәдеркә? Оңарар. Оңаржагы геп уршундан белли».

Улы обадан геченсоңлар, ёл икә бөлүнди. Ай гич догяны үчин ёлы сайгармак кынлашды.

— Гөни демиргазыга гидйән ёл билен дәл-де, шу гүнбатара гыяклап гидйән ёл билен гитмели — дийип, кимдир бири белетсиреди.

— Меселемки, шуларың хич бири биленем гитмән, шу ерде ёлдан совлагада, дүшләйсек кем болмаса герек — дийип, Аңкар ага маслахат берди.

Онуң диенини этдилер. Секиз эшекли, докуз киши даның дүйбн ягтылан бадына ене-де ёла дүшди. Асла бу ерден Керкиниң гадымы галасы салгым ялы болуп гөрнүп дуран экен. Ел инди текизликден гидйәрди.

Гызылаякдан базара гайданларың диңе өзлери дәл экендиклерини эртирден соң билдилер. Оларың өңлеринден гиден базарчыларың бир бөлеги ёлда олара гошулды. Сыгырларыны өңлерине салып барян адамларың бирнәчеси оларың ызларындан етип гечдилер.

— Жеменде-хә йыгнаняи болара чемли — дийип, Аңкар ага йүңден докалан гушагыны чекишдирип, тиженмек билен болды.

Эмма Керки базары яшулының гөз өңүне гетиришинден-де улуды. Эшексарая гирип-чыкян базарчыларың хетди-хасабы ёкды. Шол сарайың дервезесинде келтежик, йөне ёгнас, мәшбүрүнч габа сакгаллы дәшүни япып дуран, бичак чаласын херекетли адам Аңкар ага дагыны саклады.

— Гызылаякданмы, Халачданмы, Хожамбазданмы?

— Гызылаякдан.

— Хоп, гирибериң. Эшеклериңизи газык тапан еринизде даңыбериң. Эшегиңизиң ганнасы огурланса, мен жоган беремок. Чалшырып бири әкитсе-де жоган беремок. Ер кирейини чыкжак боланыңызда төләрсиңиз, ашналар! Хош гелипсиңиз сөвдаңыз оңсун!

Әпет ховлының ичи эшекден долуды.

— Бир агыр сүрүче бар, мүне етәймесе-де, еди-секиз йүз эшег-ә бардыр — дийип, Нунна пәлван чак урды.

Улы базар секунтсайын гызярды. Овнук жерчилер көне одеялы ере язып, тапан-тупанларыны шонуң үстүне үйшүриндирлер. Эмелсиз элден чыкан башдаракмы, инче-теменми, чүммүк-чүммүк эдилип кагыза доланан боягмы, ювлуп-ювлуп сары гачан, йөне опат үстүкленен эсгер көйнек-балагымы, погон ери билдирип дуран шинелми — гараз ярар-ярамаз харыт кәнди.

— Булаңкыны өз телекечилигинден ненен гөрйәң, Аңкар ага? — дийип, Нунна пәлван габадындакы жерчилериң бирине үмледи. Жерчи өзүнден бир зат сораляндыр өйдүп, харыдыны хөдүрлемәге дурды.

— Бәш дүрли бояг бар! Көйнеги жалбары билен алың! Шенел сап йүңден! Биринжи сорт!

— Үчүнжи сортундан ёкмы?

Жерчи Нунна пәлваның йүзүне хырсызлык билен середип элини силкип гойберди. —Хырыдарлары саклапдурма, ишсиз бабай!

Нунна пәлваның ганы гызды.

— Сен ишсиз! Сен мүгтхор! Чорт! Туф!

— Эмма велин, бу жерчини барладың, агасы! — дийип, гапдалдан бир чокга сакгал киши Нунна пәлваның эгнине какды.

Аңкар аганың хем гүлкүси тутды хем-де Нунна ага хайпы гелди.

— Пәлван, геле-гелмәше гыгырышып башладыңла-айт, йөр, мал базарыны гөрели!

Мал базарына гирилйән ерде, хаядың бурчунда үйшмелең барды. Яшулулар шол ерде аяк чекдилер. Пал атдырян кәнми я-да томашачы — билер ялы дәлди. Маңлайы, яңаклары гасын-гасын бир кемпир ялмана меңзеш бир жандарың келлесинден сыпалап, оңа бир зат-бир зат диййәр. Яңкы ялмана меңзеш мөжек кичижик гапыржажыкдан хатара гойлан кагызларың бирини дишлейәр, эесине берйәр. Шол кагызда болса пал атдырянларың совалларына берилжек жогаплар бар. Аңкар ага палчының алкымына дыкылып баран өзи ялы бир яшулының гүррүңине гулак салды. Ол яшулы палчының элине ики саны онлук манады узатды-да: «Оглума пал атып бер» дийип айтды.

Палчы кемпир ялман ялы мөжеге бир затлар пышырдады. Онуң дишлән кагызыны алып, жогаба гарашып дуран яшула берди. Ол яшулы болса гапдалындакы йигитлериң бирине кагыздакы хаты окап бермегини хайыш этди. «Оглуңыз көп алада эдйәр». «Эгнинде ялдыравук погон гөрүнйәр. Өзи гараягызрак. Ортадан узынрак бойы бар. Гелинини хас бетер гайгы эдйәр. Бахым бир гынанчлы хат аларсыңыз. Эмма соны дүзүв. Оглуңыз енлес яралы болуп гайдып гелжек».

— Херна айданы гелсин! — дийип, пал атдыран яшулы мөнча болды.

Яңкы яшулы үйшмелеңден чыканда, Аңкар ага оңа сораг берди.

— Палчының айдянларының жаны бармы-айт?

— Өзи билгир экен! — дийип, яшулы хошаллык билен айтды. — Оглумың салгыны берип дур. Гелнимизем башга бири билен гачып гидипди. Онам билип дуран шекилли.

— Шу йигрими манады бер-де, ене-де бир пал атдырып гөр. Эгер икиси дең чыкса — бу кемпир бир зат билйән болмалы — дийип, Аңкар ага ол яшула йүзленди.

— Ол мени танамазмы?

— Ёк, ол пал атдырянларың йүзүне-де середенок.

Яңкы яшулы аз салымдан соң ене-де бир кичижик кагызы гетирди.

«Өйүңизден ики киши фронта гидипдир. Бириниден хат гелйәр, бейлекисинден геленок. Ол узын бойлы оваданы йигит гамгын гөрүнйәр. Обада оңа яманлык этжек болян киши бар. Якын вагтда шатлыклы хат аларсыңыз. Йүрегиңизи арасса тутуң».

Аңкар ага билен ол яшулы бир-бириниң йүзүне середишди. Шейдибем айрылышдылар.

Аңкар аганың иши бахым битди. Нунна пәлван велин, сайлап тутан эшегиниң бахасы барада онушман кән чекелешди. Ахыры деллал соралан бахадан йигрими бәш манадыны айыртдырды. Оңа дерек Нунна пәлван шол йигрими бәш манады деллалхакы бермели болды.

— Йигрими бәш манады ёнайдыммыкам дийсең, оңа-да хырыдар хәзир-айт, валла! — дийип, Нунна пәлван хүңүрдеди.

— Шонуң үчинем, элбет, муңа базар диййәрлер, өкүнмесең-айт, пәлван — дийип, Аңкар ага оны көшешдирди.

Базардан чыкылян дервезеде яшулуларың икисини хем сакладылар. Документ сораярды. Аңкар ага паспортыны чыкармак үчин голтук кисесини сермелейәркә, документ барлаянлар яшулының йүзүне середип, «гечибер» дийдилер.

— Булар документе дәл-де, йүзүңе чиңерилйәрлер-айт? — дийип, Нунна пәлван гениргенди.

— Гөзлейән адамлары бардыр — дийип, Аңкар ага билимсиреди.

Олар сатын алан эшеклерини хем Поллук аганың эшегиниң даңлан газыгына дандылар. Нунна пәлван беде сатылян ере гидип, үч-дөрт даңы ёрунжа алып гелди-де, эшеклериң өңүне дөкди. Ёрунжаны соңкы гетирилен эшеклерден габанан Поллук аганың эшеги бейлесине өврүлди-де, Нунна пәлваның эшегини етишибилдигинден депип башлады.

— Ине, гөрдүңми? — дийип, Нунна пәлван Аңкар ага бакан серетди. — Бу эшегем түйс эесине чекипдир!..

СЕКИЗИНЖИ БАП

Апрелиң аякларында, майың башларында — оба хожалыгында үч кампанияның утгашып гелйән дөврүнде бир гиже колхозың умумы йыгнагыны чагырдылар. Илкагшам эдара йыгнананымызда хем бу гүррүң ёкды. Ине, бирден оба Советине чагырылан Дөвлиханов гелди-де, сесини чыкарман орнуна гечди. Раст, ол дымярмы — бу отуранларам дыммалы. Башлык гахарлы вагтында бу эдарада оңа хабар гатып билйән екеже адам бар, ол хем Пащыды. Эмма Пащының хем бу вагт хабар гатмага хөвеси-де, вагты-да ёк болара чемли, ол отуран еринде ядавлыкдан яңа гөзлерини сүзйәрди.

Соңкы гүнлерде адамлар укы диен зады унудаңкырлапдылар. Гурчук идетмәге дәнечилик бригадаларының әхли аялларыны диен ялы алыпдылар. Эркек адамларың гаррысы-яшы яз гыркымына гидипди. Эмма йүпек гурчуклары улалып башладыкча, оларың хысырдысы артыпды. Олары гөчүрмәге жай герекди. Йүпекчиликде хәзирки ишлейәнлер болса, гурчуклара тут япрагыны зордан етишдирйәрдилер. Гурчук идедилйән көне йыкык-юмрук диварларың ичинде хованы бир дережесинде сакламак башартмансоң, ягдай ховп астына дүшүпди. Эйикмедик гурчуклар сәхел совук я-да ыссы болса өлйәрдилер.

Инди бир хепде бәри ай догарына мәхетдел — аяллары гиже-де ише чыкарярдылар. Көне харабалардан абадракларыны сайлап, оларың ичини артмалыды, диварларың йыкык-юмрук ерлерини бежермелиди. Оларың ичине йүпек гурчуклары үчин теләр гурмалыды. Шейдип, гижәниң көпуси геченсоң, шол ерде ишлейәнлере колхоз тарапындан йөрите нахар берилйәрди. Даң билен болса ене-де говача мейданларына чыкмалыды. Говачалары екелемегиң гайра гоюлмасыз дөври гелипди, мунуң үстесине-де яңыжа ерден сайланан говача гәмиклерини хапа-хашал отлар басып барярды.

Өтен агшам бизиң бригадамыздан алты аял гижеки ише чыкманды. Шонда Дөвлиханов Пащының үстүне гыгырып башлады. Мен ене-де ишден галан аялларың ызындан гитмели болдум. Ялбарып-якарып үчүсини ятыркалар турзуп алып гайтдым. Бириси ярамаянлыгы

үчин справка алан экен, бейлеки икисини болса өйлеринден тапып билмедим.

Дөвлиханов газаба мүнди. Өйлеринде тапылмадык аялларың икисини-де гижәниң бир вагты атының өңүне салып гелди-де, олара ярым йыкык бир көне тамың үстүниң агачларыны айырмагы буюрды.

— Шу иши хачан гутарсаңыз, шонда өйүңизе гайдарсыңыз!

Ики аялың херси бир демир лом алып жайың үстүне чыкдылар. Мен теләр гурян топарың янына гитдим. Такмынан бир сагат гечениден соң болса, яңкы ики аялың бириниң тамың үстүнден йыкылып сенселәндигини хабар бердилер. Ломуң ужуны тамың үстүне гойлап мәхнет агажың үстүне сокуп, оны ериндеи гондажак боланда, инсиз пагса диварың үстүнден аягы тыпан болара чемели.

Аял иңңилдәп ятырды. Дөвлиханов болса онуң дашына үйшен аяллара:

— Ишли-ишиңизе уграң, оны арабалы өйүне әкидерлер! — дийип гыгырярды.

Эмма шундан соң ишиң вежи болмады. Дөвлиханов болса янададан Пашының үстүне гыгырып башлады.

— Хемме булагайлык сениң бригадаңда туряр, жогап бермели боларсың, ёлдаш Аңкаров!

— Жогабы сен бермели боларсың, ёлдаш Дөвлиханов, сениң жана якмазаклы зәхмет диййәниңе мен дүшүнип билемок! Бу аялларың арасында гүйч гайгыряны ёк, өз жаныңы болса фронтда-да аямак герек боляр! Адам йүпек гурчугы дәл!

— Сениң бу сөзлериң зыянлы агитациядан башга зат дәл! Мундан, сыясы нетиже чыкармалы боляр?

— Хөкман! Бу болан вакадан хөкман нетиже чыкармалы болар!

Бу гүн агшам болса Дөвлиханов шол өтен агшамкы гахары билен эдарада өз отургыжында отырды. Ол дымярды.

— Хожайын! — дийип, ахырсоңы Сазак диллени. — Хожайын, шу буйрук хатларына гол чекәйсеңиз.

Дөвлиханов 6 хасапчының айданыны эшитмедик ялы болуп, бизе — отуранлара йүзленди.

— Адамларыңызы шу ере йыгнамалы. Умумы йыгнага.

— А иш гитмек? Шу ай догжак! — дийип, Левушкин башлыгың йүзүне серетди.

Дөвлиханов оңа-да жогап бермеди.

Көчеме-көче айланып башладык. Аялларың хеммеси диен ялы ай доган бадына меллеклерине чыкыпдырлар. Ерден парсылдап чыкан гамышгулак жөвенлери чайыр эййәмден басмарлап, гысып-говруп барярды.

— Ише гитмән, йыгнага гитмелими я-да йыгнакдан соң ене-де ише гитмелими? — дийип, олар сораярдылар.

— Хәзир-ә йыгнага бармалы, деррев, йөрүң! — дийип, мен олары гыссаярдым. Йыгнакдан соң нәме болжагыны билемокдым.

Йүзүмиң угруна өз өйүмизе бардым. Женнет сүйт биширйәрди. Онуң янында кимдир бир кичижик гыз барды. Гоңшы өйлерден болса-да, башга ерден болса-да, мен онуң кимиң гызжагазыдыгыны танамадым! Сыгрымыз гузлалы бәри жигим хер гүн сүйт биширип, гатык басырярды.

— Бу гызжагаз сүйт дийип гелипдир — дийип, Женнет сораглы назар билен маңа йүзленди.

— Говы эдипдир, берип гойберерлер...

— Хан-ха, бир банка ун гетирипдир...

Мен нәме дийжегими билмән:

— Сен кимиң гызы? — дийип, гызжагаздан сорадым.

— Поллугың гызы мен-ә! — дийип, ол жогап берди.

Менем гызы утандырмажак болуп, йылгыран болдум-да, Женнете буйрук әхени билен:

— Унуны хем берип гойбер, сүйдем берип гойбер! — дийип өйден чыкдым.

Өз нетиже чыкарышымдан хошал болдум. Гетирен унуны алып, оңа дерек сүйт берип гойберсең, Поллук ага «Еллы сүйт сатяр» диен гүррүңи хөкман яйрадар. Оны болса Аңкар ага эшидер. Онсоң маңа нәме диер? Гөс-гөни айтмаса-да: «Оглум хорланян болсаңыз айдаймазлармы, бизде худая шүкүр, хәзир-ә дәне бар, барындан пайлашалың, соң үзлүшерис йөрерис-дә» диер. Онсонам ак зады сатмалы дәлдир дийип эжем пахыр кән гезек гайталап айдыпды. Ек, мениң өе гелеnим говы болупдыр, ёгсам жигим уны алып, оңа дерек сүйт берип гойберсе, мениң адыма-абрайыма ягшы болмазды.

Мен эдара доланып барамда, эдараның төверегине адамлар йыгнанышан экен. Гапының агзында бирки саны яшулы билен гүрлешип дуран Шагылыжовы гөрүп, салам бердим. Бахым дашарык стол, стул чыкардылар.

Эдараның гапдалындакы ховзуң төвереги жемендеден долды.

Дөвлиханов йыгнагы ачып, президиум сайланандан соң, гаралжак меселәни шу узын сөзлер билен кесгитледи: «Оба хожалык ишлериниң хәзирки дөври ве колхозда зәхметиң ёла гойлушының ягдайы.» Шундан соң, президиума сайламага теклип эдилeнлериң арасында ады чыкан бадына, ягны хениз сайланманка, президиум столуна гечен Поллук ага еринден турды.

— Ёлдаш колхозчы аял-гызлар! Ве шонуң билен бирликде-де, эркек адамлар! Эсасан-да, йыгнакда доклад этмек үчин колхозымызың башлыгы ёлдаш Дөвлиханова сөз берилйәр. Ве, эсасанам инди хышы-вышыны бес этмегиңизи теклип эдйәрин!

Дөвлиханов докладына шейле башлады.

— Ёлдашлар! Совет халкы фашистик басыбалыжылара гаршы ики йыллап гахрыманларча сөвеш эдйәр. Ягдай тылда галан зәхметкешлерден эдил гызгын фронтдакы ялы гөрешмеги талап эдйәр...

Докладың илкинжи ярым сагады шейлерәк манышдакы сөзлер билен гечди. Онсоң докладчы колхозын өңүнде дуран везипелери ятлатды. «Эмма бизиң шу везипелере хөтде гелмеги башарярыс дийип айтмага дилимиз гысга, «ёлдашлар» диен жүмледен соң айры-айры бригадалар, бригадирлер, звенолар, звеноводлар танкыт эдилип башланды. «Биз өңки мугаллым, фронтчы, орта билимли, коммунист Пашы Аңкаровы бригадир эдип беллемек билен оңа улы ынам билдирипдик. Эмма ёлдаш Аңкаров шол ынамымызы өдәп билмәндигини гыдаш Аңкаров шол ынамымызы өдәп билмәндигини гынансак-да айтмалы боларыс, ёлдашлар! Ол колхозчы көпчүлигини тәзе-тәзе зәхмет эдерменликлерине рухландырмагың дерегине, баш-башдаклыга ёл берйәр. Ол ёлбашчылыклы таланкәрлигиң эсасы затдыгына дүшүнмезлик эдйәр!..»

Пашы мениң гапдалымда отырды. Танкыт эдилйәркә, өзүни совукганлы алып барандыгыны мен дуйдум, себәби ол гахарланан вагтында хөкман чилим ораныпбашлаярды. Башлык: «Пашы Аңкаров ишиң илерлеме-гине дәл-де, белки, гайра тесмегине себәп боляр, ёлдашлар!» диенде аялларың арасында хышы-вышы көпелди.

Поллук ага ене-де еринден турды:

— Ёлдаш аяллар ве гызлар! Ёлдаш башлык доклад эдип дурка, эсасанам галмагал этжек болярсыңыз. Ве, шонуң билен бирликде-де, аң-дүшүнжәңизиң говшакдыгыны мен айдып гечмекчи болярын!

Поллук ага сөзүни гутарып гутарманка:

— Башлыгың көлегеси ялы болуп, сениңки нәме-кә, Поллук перме, отур-да ериңде! — диен сесиң чыкмагы отуранларың толгунмасыны хас-да гүйжетди.

— Башлык ялан сөзлейәр!

— Башлык аяллары гиже-гүндиз ишледер ялы тракторды өйдйәр!

— Бизе өкде докладчы герек дәл, адамкәрчиликли башлык герек!

— Әрлеримизе фронтда ок дегип өлйәр! Биз болса ярыгижеден соң харабаның ашагында галып өлмелими?!

Шагылыжов еринден турды.

— Сизе-де гүрлемәге сөз берилер, дайзалар. Энтек ювашрак болуп, доклады диңләлиң! Геплешдикми?

Мәреке дымды.

Дөвлиханов элини газап билен отуран мәрекә тарап узатды.

— Яңкы сөзлери сизиң өзүңиз тапаңызок! Яңкы сөзлери Пашы билен Аңкар ага сизиң агзыңыза салып берйәр! Олар сизиң араңызда терс агитация йөредйәр! Сиз болса көре-көрлүк билен оларың гепине гидйәрсиңиз!

— Биз Аңкар ага билен Пашыны сенден хас говурак танаяс, ёлдаш башлык! — дийип, Нунна пәлван президиумда отуран еринде өр боюна дикелди. Эмма гапдалында отуран Шагылыжов онуң элинден чекди өйдйән, ол шол бада ене-де еринде отурды.

— Мен бейле ягдайда докладың арасыны кесмели болярын! — дийип, Дөвлиханов өңүндәки кагызларыны йыгнады.

— Акыл эдйәң, кимдигиңи танадык, инди доклад герек дәл!

— Башлык дәл-де, төхметчи!..

Шагылыжовың йыгнагы кадалы довам этдирип болмажагына гөзи етен болмага чемли, ол гапдалында отуранлар билен бир затлар гүрлешди-де, еринден турды.

— Колхозыңыздакы ягдай хакыкатданам говы дәл экен, ёлдаш колхозчылар. Мен йыгнагыңыза гатнашмага райкомың векили болуп гелипдим. Эмма гөршүңиз ялы, йыгнагы хем гечирип болмады. Гаты гелшиксиз

болды. Мен ягдайы болшы ялы, райкомың бюросына хабар берерин. Хава, ене гөрүшйәнчәк, хош!

Шундан ики гүн геченсоң мекдепде окап отыркак района чагырылан Дөвлихановы башлыклыкдан бошадандыкларыны эшитдик. Өйлән бригадамызың ишлейән ерине баранымда болса, Пащының гыссаглы района гидендигини айтдылар.

— Башлыгымыз инди-хә душайжак ялы! — дийип, аяллар өзара гүррүң эдйәрдилер. Мен болса нәме үчиндир Паща хем темми бержек болаймасынлар дийип пикир этдим.

Эмма аялларың бирнеме гыгырышың, йөне велин хас ыхласлы, шүвеленли ишлейәндиклерини сынлап, оларың вели болуп чыкжакдыкларыны дуйян ялы болдум.

ДОКУЗЫНЖЫ БАП

Шагылыжов «Бирлешиклилериң» умумы йыгнагындан соң гөс-гөни район меркезине гайдыпды. Райкомың бу ёлы кән-кән гезек сөкен аты оны ики сагада етирмән өйүне алып барды. Шагылыжов өйүне гирен бадына Рахманкуловың кабинетине жаң этди. Биринжи секретарь эдарададды.

— Онда болса, гел, маслахатлашалың — дийип, Шагылыжовың гысга хабарыны диңлән Рахманкулов трубканы гойды.

Шагылыжов ягдайы бюро членлерине ач-ачан мәлим этди

— Колхозчыларың арасында Дөвлихановың чигит ялы-да абрайы ёк — диен нетижә гелдим. Онуң ёлбашчылык принципини — адамлары «Гаты тутмак». Хатда правление членлеринин хем көпүси онуң тарапыны чаланок. Шейле ягдайда көпчүлигиң инициативасының йүзе чыкмагына мүмкинчилигем ёк. Ёлдаш Санжаровың хабары барды — Дөвлиханов Ербентде райкомың икинжи секретары болуп ишләнде-де, халк билен онуң өз дилинде геплешип билмәнди, өзүни көпчүликден үзне тутупды. Секретарлыкдан айрылансоң, ёлдаш Санжаров оны колхоз башлыклыгына хөдүрлемеги теклип этди. Мен шол вагт хем онуң колхозчы көпчүлиги билен ыснышыклы ишләп билжекдигине шүбхеленипдим. Инди, шол пикиримиң ялңыш дәл экенлигине гөз етирдим!

Шагылыжов сөзүни гутаран бадына Рахманкулов оңа йүзленди.

— Онда болса, нәхили конкрет теклибиң бар?

— Дөвлихановы везипесинден бошатмак герек. Ине, мениң теклибим.

— Хайыр. Ерине кандидатыңыз бармы?

— Ол хакда мен ёлбойы пикирлендим. Эгер соватлы болан болса, өзи хем хәзиркисинден он яш дагы кичи болан болса, мен башлыклыга шол колхозың уссасы Аңкар аганың кандидатурасыны гөркезердим...

Санжар сыясы әпет гөвреси билен отуран күрсүсинде икияна ойканды. Онуң йылгырянын гөрен Рахманкулов гөзлерини гырпылдатды.

— Онда болса, Санжаров бир зат дийжек боляр өйдйән?

— Хава, Жоракул, мен Шагылыжов билен дүшүнишжек болян: Аңкар ага ёкары билимли, йигрими бәш яшлы йигит боланда-да, оны башлыклыга сайлап болмаз. Партия мени иш оңаранок дийип айпласа айпламасын, эмма гарындашчылык эдйән дийип бир айпламасын.

Пащыны бригадирлиге белләнлерине-де нәме этжегими билмән йөрүн.

— Бу сөзүң билен ылалашамок! — дийип, Шагылыжов оңа гаршы чыкды. — Биз биринжи нобатда умумы ишиң бәхбидине ковалашмалы. Бизе колхозчылар билен ишләп билйән, олара дүшүнйән ёлбашчы герек. Кимиң гарындашы болса шонуңкы болсун!

—Шагылыжов болса, мениң пикиримче догры айдяр! — дийип, Рахманкулов оңа арка дурды.

— Жоракул Хемракулович айдяныңыз хак! — дийип, МТС-иң директоры Шерипов сесленди.

Рахманкулов ене Шагылыжова йүзленди.

— Пикирињизи айдыбериң! Конкрет болсун!

— Боляр, конкрет теклибим шейле: Аңкар аганың дуглыны, ягны Пащыны башлыклыга хөдүрлемели. Дуруң, сөзүми бөлмәң, ёлдаш Санжаров! Хава, Пащы Аңкаровы өңрәкден бәри танаян. Орта билимли. Өңки кәри мугаллым. Фронтчы. Мениң гөз етиршиме гөрә, колхозчылар оны сылаяр. Мәлим болшы ялы, сыланян адамың сөзүне гулагам асярлар, диенини хем эдйәрлер.

Бизе-де шол герек. Ине, ёлдащлар, кадрлар билен иш алып барян секретарь хөкмүнде мениң пикирим шейле.

Санжар сыясының хөтжетлик билен гаршы чыкмагына гарамаздан, Пащыны райкома гүррүңе чагырмак карарына гелдилер. Пащы геле-гелмәше Шагылыжовың кабинетине гирди. Ярым сагада чекен гүррүңден соң, секретарь оңа кадрларың хасабы алынян шахсы листогы узатды.

Агшам бюрода болса оны гүрлемәге-де гоймадылар. Бюродан соң, Шагылыжов оны өйүне чагырды.

— Ине, шейле, гардаш! — дийип, өй эеси ики стакана чакыр гуюп, бирини Паща узатды. — Бу затлар мениңем башымдан гечди. Район магарыф бөлүмине мүдир эдип белләнлеринде 20 яшың ичиндедим, үч йылдан соң болса райисполкомың башлыклыгына сайладылар отурыбердилер. Оңарармың, оңармазмыңам дийип сорамадылар. Разымың, нәразымысыңам диймедилер. Бу ере гелдигем велин, райкомда ишлемели дийдилер. «Ишләсиң гелйәрми?» диеноклар, «ишлемели!» диййәрлер. Вессалам.

— Ол-а шейле велин.

— Велиниң нәме?

— Бир хилирәк...

— Дүшүнйән! — дийип, Шагылыжов йылгырды. — Санжаров хем «бир хилирәк» дийип, сени чагырдык велин колхоза гитди. Сениң кандидатураңа-да гаршы чыкды. Белкем, бир хилирәкдирем. Эмма ягдай шейле. Мен сенден яш болсам герек. Йөне бир маслахат бересим гелйәр. Ёлбашчылык этмек үчин көп затлар герек. Билимем герек, гурамачылык хем герек, Дөвлихановың айдышы ялы, талапкәрчилигем герек. Эмма башга бир эсасы зады унутма-шахсы абрайың улы гүйжи бар. Муны дурмуш тежрибеси, дурмуш сынчылыгы гөркезйәр. Шейле дәлми?

— Догры. Бу гаты догры.

Лейла нахар гетирди.

— Бу мениң көне мугаллымым, Лейла! — дийип, Шагылыжов Пащыны гөркезди.

— Мен танаярын — дийип, Лейла гүлүмсиреди. — Бибигүл гургунмы, чагаңызың тоюна чагырарсыңыз-да?

Шагылыжов Пащыдан өңүрти сесленди.

— Лейла, мен бир сыры айдайын: Пащыны «Бирлешигиң» башлыклыгына хөдүрлейәрис!

— Шейлеми? — дийип, Лейла хайран галды. — Гутлаярын!

— Хава. Сениң башлыгың, Пащыны башлык этжек дийдик велин, колхоза гачып гитди.

— Вий, ёлдаш Санжаров «мен колхоза гидйән, Лейла!» дийди-де, гидиберди-ле асыл...

Пащы булар билен деррев өвренишди.

— Догрусыны айтсак, ёлдаш Шагылыжов, танышлык райкомда, исполкомда-да көк урупдыр. Райкомың секретарының гелни райисполкомың башлыгының секретары! Шейле дәлми, Лейла?

Шагылыжов хезил эдип гүлди.

— Дийсең, диймесең сениңки догры!

— Мен ёлдаш Санжаровың көне ишгәридирин! — дийип, Лейла элини адамсының эгниниң үстүне гойды. — Багышлаң, мен чагалары нахарлайын.

— Түвелеме, Лейланың шол өңкүлиги, гайтам йигделен ялы! — дийип, Пащы ол гиденинден соң айтды.

Пащы нахардан соң бир кәсе чай ичип, ериндеи турды.

— Сиз Анна Самойловна билен саламлашдыңызмы? — дийип, Лейла геңиргенди.

— Ай, соң саламлашар йөрерис-дә.

— Бейле болмаз. Гаты гөрер ахыры!

Лейла оны зордан диен ялы гайының гапысына алып барды. Гапыны тыркылдадып, ичерде аяк сеси эшидилен бадына болса өзи ызына өврүлди...

Шол гүнүң эртеси агшам умумы йыгнакдан соң Пащы Дөвлихановдан иши кабул этмәге башлады. Дөвлихановың өзи хакындакы меселе болса райкомың гечен бюросында чөзүлипди: ол Паща иши табшыран гүни колхозың арабасы билен район меркезине гөчүп гитди. Оңа коммунал хожалыгы бөлүминиң мүдириниң иш столы гарашярды.

Пащы башлык болан гүнүниң эртеси даң билен онуң өйүне ызлы-ызына үч адам гелди. Илкинжи гелен Поллук агады. Ол отурып отурманка, ене ики аял пейда болды. Геленлериң үчүси-де илки билен Бибигүлүң халыны сорадылар. Эмма Пащы оларың диңе Бибигүли гөрмәге гелмәндиклерини билйәрди. Шонуң үчин-де, чалтрак оларың хабарыны аланыны кем гөрмеди.

Айлларын икиси-де бир хайыш билен гелен экенлер Дәнелери гутарыпдыр.

— Мен өңүрти складың ягдайыны бир гөрейин, дайзалар — дийип, Пащы йүзүни чытды. — Сиз киминң бригадасындан?

— Поллук аганыңкыдан.

— Бугдай орагына башлансыңыз?

— Өңңин башлапдык.

— Гүнде нәче соток оруп билйәңиз?

— Ким алты, ким секиз, өкдерәклери докуз — дийип, аялларын бири жогап берди.

— Ягшы. Мен хәзир-ә мөхүмиңизи битирип билжек дәл, йөне шу гүн бригадаңыза бараръын. Бир алач этжек боларыс. Йөне дәне инди сизе баглы. Гайрат эдиң. Илки дөвлете бермели планымызы доларыс. Галаныны болса склада йыгнабереpис. Нәче көп нәче тиз йыгнасак, шонча-да говы. Шейле дәлми? Онсоң, хасаплап гөрерис-де, зәхмет гүнүне пайларыс.

— Зәхмет гүне нәчерәкден дүшеркә?

Пащы гөнүмел жогап берди.

— Көпрәк дәне йыгнасак, көпрәкден дүшер, аз йыгнасак, аздан дүшер, вагтында йыгнап билмән, гуш-гумра ийдирсек зат дүшмезлигем мүмкин. Ай хачан догяр-а, дайзалар?

— Биригүн гөрүнәйсе герек! — дийип, аялларын бири шобада жогап берди.

— Ана, ол хем улы көмек. Гыкылыклашып, әхли оба болуп гижесине-де ишләрис велин болар дуруберер. Шейле дәлми?

— Гызгын нахарам болармыка?

—Элбетде, болар. Гүнортан этли ярма биширсек, белкәм гиже палав биширерис.

— Шол-а говы болжак — дийип, аялларың икиси-де еринден турды. — Саг отурың.

Олар гиденсоң Пащы Поллук ага йүзленди.

— Сен-ә дәне сорамага гелен дәлсиң, перме?

— Ек, Пащы жан! Мен эсасанам кейпиңе диен ялы гелдим. Чагаларын эжеси «Бибигүл гелинден хабар тутмага гайтжак» дийди. Менем она «сен Бибигүл гелтутмага гайтжак» дийди. Менем она «сен Бибигүл гелни сорамага гитжек болсаң, менем Пащa везипе гутлы болсун диймәге гитжек» дийдим. Шейдип, эсасанам мен өңүрти гайтдым.

— Кейпиңе гелен болсаң, ягшы-ла — дийип, Пащы әдигини геймәге башлады.

— Инди гитдигиңмидир? — дийип, гап бөвүрде гымылдап отуран Бибигүл адамсындан сорады.

— Ахмалдыр.

— Боляр, онда, ишиң оң болсун, Пащы жан! — дийип, кән бир йүз берилмедик Поллук ага гапыдан чыкды.

— Саг бол.

Әр-хелей бир-бириниң йүзүне середишди. Әдик сүпүрйән чотгасыны элинде тутуп дуран Пащының сессиз сорагына Бибигүл жогап берди.

— Гең гөрүп отурасы зат ёк. Бу ерде логика бар. Ол адам инди сениң өйүңден айрылмаз.

— Догры, логика-ха бар велин, мен бейле логиканы халамаярын! Мен-ә догрымы айтсам, фронтданам язан хатларында маңа «Пащы жан» диен болаймасаң, башга вагт шейле диенини билемок. Аялымыздан, атамыздан эшитмедик задымызы эшитдик.

Бибигүл аяллык гуванжы билен, үйтгешик бир мәхир билен йылгырды. Ине, шонда Пащының йүзи ягтылып гитди. Бирденкә болса Бибигүле середе-середе әдиги זады билен онуң янына барды-да, эдил оглан ялы болуп:

— Огшайжакдым велин, ай соң... Икиңизем билеогшаярын — дийди-де, йүзүниң угруна гапыдан чыкып гитди.

Бибигүл болса онуң, ягны Пащының яп-яңыжа чыкып гиден гапысына середип отырды. Гөзлерини аз кем сүзүп, кирпиклерини гырпылдатман середйәрди. Адамың йүрегиндәкини гөзи айдяр дийилйән чын болса, Бибигүлүң калбында шу вагт гуванчдан башга зат болмалы дәл. Себәби, гөзлер гүлйәрди. Ынсан гуванжының, шатлыгының бу аламаты болса йүрек билен баглы.

Илкинжи перзендиң гарашян яш эненин бегенжини гөз өңүне гетирмек башардармыка? Бибигүл бегенжини ичинде саклап билйән аял. Шонуң үчин-де ол шатлыгы язып беян этмек кын. Диңе бир зат белли: бу өйде Бибигүлүң хут шу ягдайда отуржак пурсатыны көпден бәри көп адамлар арзув эдип гелйәрдилер.

ОНУНЖЫ БАП

Тәзе башлыгымыз маңа шейле дийди.

— Томус каникулыңыз башланды. Хәзирликче, бригадирем өзүң, тәбелчем өзүң. Левушкин маслахатчың болар. Йүпек гурчукларының мөвсүми саг-аман совулды. Инди хер ким, хер бригада өз иши, өз аладасы билен болубермели. Унутма: томус дөври говача бежергисиниң айгытлы дөври. Бу дөвүрде сен сынагдан гечмели! Сорагың, хайышың бармы?

— Сорагым, хайышым ёк, бирже теклибим бар. Олам шейле: бежерги айгытлы дөвүр болса, адамлары хөвеслендирмек үчин...

— Байраклы ярышмы? — дийип, Пащы сөзүми бөлди.

— Гыссанма. Маслахатлашып гөрерис. Эййәмден колхозчылары байрага өвренишдирсек, соң-соңларам байрак күйсәр дурарлар. Байрагы белкәм пагта йыгымына гоярыс.

— Фронтда орден үчин сөвешеноклар...

Соңкы жүмле жогап берере-де ер гоймады.

Лебабың томсы Ербендиңкә гаранда, бирнеме салкын. Баг бар, акар сув бар. Элбетде, шу затларың тәсириндендир.

Гүн доган чагында говача атызларына серетмек леззет берйәр. Бир гижәниң ичинде говача дүйплериниң бирнеме өсендигини дуйярсың. Асла говачаның япраклары хем дүйнкүден гөм-гөк, теп-тер. Атызың гыраларында, говача хатарларының арасындакы инсизже, кириш ялы гөни ачыклыкда дүйнки көки-дамары билен гопарылып ташланан чайырлар, сувотулары, буянлар болса сүллеришип ятыр. Эмма ине бейлеки атызларда говачаларың арасыны кәтменләп, ишләп, сув тутянчаң, бу сынлап дуран атызында хашал отларың ене-де өрч алып галжакдыгыны гөз өңүне гетирйәрсиң. Бу ерлере бу йыл дөкүн дөкмән мыдар этмек болжак, себәби ерлер энтек мес. Эмма бежергини велин бичак гыссаглы гечирмесең болжак дәл. Хашал отлар ерден чыкан бадына, говача дүйплерини игледип саралдыберйәр.

— Ине, шуны ёк этмек герек көпейоглы нежис чырмашык! — дийип, Левушкин атызың гырасында

көрпе буянлара эдил мөйүң кереби ялы болуп орашан сары чырмашыга түйкүрйәр. — Шу нежис бар — пагта болжак дәл!

Мен Левушкиниң агзыны хапа гөрүп, шейле дийдим.

— Сиз аялларың янында бейле дийип геплемәң. Яман гөрерлер. Мениң янымда зыяны ёк.

— Мен геплемек гадаган? Шу болмаз! — дийип, ол ёкуш гөрди.

— Сизиң агзыңыз хапа! — дийип, оңа дүшүндиржек болдум велин, ол:

— Т-ьфу — дийип эрбет сөгүнди.

Ол бу сөзлери маңа йүзленип айданы үчин, сөгүнжиң хем маңа йүзлендирилдиги боляр ахыры. Мен болса бейле мыртар сөгүнжи хич кимден эшитмәндим. Өзүми хер нәче эле алжагам болсам, болмады. Ганым мәкәм гызды, оңа өз сөгүнжи билен жогап бердим-де, аялларың янына бакан еңсәми түңңердип уградым. Йүзи өңкүденем бетер чым-гызыл болан Левушкин:

— Ел-лы-ы! — дийип, соңкы богуны сокдурып ызымдан гыгырярды. Мен болса гыгырярмысың, гыгырмаярмысыңам диймедим. Ахыры, ол хаш-хашлап ызымдан етди.

— Сен гаты гөрди шу сөз?

Мен жогаба дерек бүтин гахарым билен онуң гөзлерине чиңерилдим. Соңра ол түйлек гошарыны эгниме атып, бирхили найынжар йылгырды.

— Сен гумлы адам, кичи адам — гахар улы! Мен дост — сен дост — бер эл!

Ярашмага межбур болдум.

Мен уполномоченнилик везипеси билен гызыкландым. Левушкин районда ер-гурлушыкчы специалист. Эмма мыдама бизиң колхозымызда. Эдараның кичижик бир отагына «Левушкиниң өйи» диййәрлер. Ол шол ерде ятып туряр. Эдараның гаравулы оңа чай-чөрек берйәр. Диңе районда мөхүм йыгнак болса, оны башлык билен биле чагырярлар.

— Сизе зәхмет хакыны ким төлейәр, уполномоченный хемме колхозда-да бармы я-да диңе бизиң колхозымыздамы, онсоңам уполномоченныларың бу ерде этмели иши нәме? — дийип, мен оңа сораг бердим.

Левушкин бу сораглары гең гөрмеди. Мениң йүзүме есерлик билен гүлүмсирәп бакды.

— Сен көп зат билжек адам. Мен район адам. Районда айлык бар. Кабинет бар. Стол бар. Телефон бар. Мен бу колхоз арза берип геленок. Мен шу ерде нәме этжек — белли дәл. Мен райкомың бюросы билйәр. Хемме колхоз уполномоченный бар. Судья — уполномоченный, сүлчи-уполномоченный, парткабинет мүдир — уполномоченный, райфинотдел мүдир — уполномоченный, ол говача билжек дәл — бары бир уполномоченный.

Середип отурсам, Левушкинем, бейлеки уполномоченнилерем зораякдан колхоза гайдян экенлер. Буларың хич бири-де нәме ишлемелидигини анык билмән, башлык билен тиркешип йөрен болмага чемели. Хер ничигем болса, бизиң колхозымыза иберилен уполномоченный ериң — сувуң, экин-тикиниң угруны билйән адам. Буда ягшы.

— Сиз районда машгала бар? — дийип, мен Левушкинден сорадым.

— Бар. Аял бар. Ики гыз бар.

— Оларың янына сиз ики-үч гүн гитжек?

— Шу болжак дәл — дийип Левушкин улудан дем алды. — Мен баржак — райком гөржек — яман болжак.

«Догрудан-да сениң ягдайың өверли дәл экен» дийип, мен ичимден пикир этдим. Шундан соң Левушкине небсим агырды.

Гүн гүнорта болуп барярды. Биз Левушкин икимиз говачаларың араларыны кәтменләп йөрен аялларың арасына бардык. Олар өз ишлери билен гүмрадылар. Шонуң үчин-де, бизиң янларына бармагымыза әхмиет хем бермедилер. Аслында, шейле хем болмалы: ишләп йөрен адамларың янына ишин болмаса бараң болуп нәме этжек. Инди аяллар бизиң маслахатымыза мәтәч хем дәл. Говачаларың араларыны нәхили кәтменлемелидигини олар билйәр ахыры. Шу ерде мениң өңрәкден бәри пикирленйән задым ене келләме гелди: бригадириң өзи хат-соватлы болса, оңа тәбилчи герек хем дәл. Бригадир өз адамларының ишине гөзегчилик этмәге-де, оларың ишлән ишлерини хасаба алмага-да етишжек ахыры. Ине, бу бригада тәзе бир бригадир беллеселер, мен бу пикирими башлыга айдарын. А өзүм? Өзүме-де иш тапылар. Ишсиз гояслары ёк.

Нахар вагты болуп бaряны үчин мен атызың бир четинде тудуң шахасындан асып гоян хадамы гөтерип, гүнортана ченли эдилен ишлери өлчемәге башладым. Левушкин говача сув тутянларың янына барып гелмекчи болды.

Аялларың хеммеси деӊ ишлешип йөренем ялы велин, эдилен ишлериң мөчбери-де, хили-де меӊзеш дәлди. Ине, Солтанжемалың звеносында ишлейән бир гелин әййәм секиз сотук ери кәтменләпдир, онуң билен янашык ишлейән аял бәш сотук ери кәтменләпдир. Гүнделик норма болса он сотук.

— Дайза, нормаңызың ярысыны-ха битирипсиңиз — дийип, мен ол аяла мәлим этдим.

— Ол гелниңки нәче? — дийип, аял сорады.

— Секиз сотук.

Аял кәтмениниң сапына ики элини дирәп, гелниң ишләп гиден ерлерине серетди, соң мениң йүзүме гарады. Мен бу гөрнүшдең хич зат аңшырып билмедим. Аял менден нәгиле ялыды.

— Дайза, нәме дийжек боляңыз, мен ялңыш өлчәндир өйдйәрсиңизми?

— Оны өзүң билмели, Еллы! — дийип, аял билиндәки ясы гушагы дүзедишдирип, кәтмени депесинден айлап, чогдамланып дуран суботуның дүйбүнден салды. Соңра кәтменини гапдалында гойды-да, яңкы суботуны көкидамары билен бажакдан силкип алып, ызында — депилен ериң үстүнде бөлек-бөлек эдип үйшүрип гоян чайырларының арасына зыңды.

Шондан соң мениң йүзүме ене бир гезек середип, өз майдалына ишләп башлады. Мен гапдалдакы секиз сотук ери кәтменләп гелниң ишлән ерине гөз айладым. Шол бада-да аялың нәме дийжек боляндыгына дүшүндим Эдилен ишлериң хили үйтгешикди. Мен гелниң адыны тутдум-да өз яныма чагырдым. Ол кәтменини гоюп, мениң яныма уграды.

— Кәтмениңизем гетириң! — дийип гыгырдым.

Гелин эдил алкымыма гелип, эсгерлер ялы болуп дурды.

— Сиз көп ер кәтменләпсиңиз, йөне ол ишиңизи кабул эдип болжак дәл!

— О нәме дийдигиң боляр? — дийип, гелин гыңажының ужы билен маңлайыны сүпүрди.

— Меллегиңизи бейле ховул-хара бежерйән дәлсиңиз, часиз говачаның арасыны кәтменлемән, дине отыны середип гидипсиңиз, ана о дайзаң ишлән ерине серединп, өзүңизиңки билен оны деңешдирип гөрүң!

Гелин тасанжырап башлады.

— Мениң денешдирип йөрмәге вагтым ёк!

— Вагт тапмалы боларсыңыз! Ишлән ериңизи тәзеден кәтменләң! — дийдим-де гидибердим.

Эмма гелин хем жуда буйсанчлы экен, шол гүнүң агшамы оны эдара чагырмалы болдум. Өзем өңүрти башлык билен геңешмән эдара чагырдым. Эмма ол эдара-да бармады. Мен бу ягдайы Паща хабар бердим.

— Кәтмен урмагы оңармаян болса, башга ише, меселем, сувчулыга беллейәрлер — дийип, Паща маслахат берди.

Мен илки бу сөзи бир хилирәк гөрсем-де, онуң билен ылалашдым. Тәзе башлыгың принципиниң тәсирли болуп чыкаймагы мүмкин. Себәби говача сув тутмак кәтмен урмакдан хас жогапкәрлиди. Бу болса кесир гелин үчин өзболушлы бир теммиди. Биз сувчулыга эркек адамлары беллейәрдик. Мен даң билен туруп, ол гелниң өйлерине бардым-да,ише кәтмен дәл-де, пил алып гитмелидигини хабар бердим.

— Нәме үчин? — дийип, ол йүзүме чиңкерилди.

— Сиз сув тутмалы!

— Хум-м, жеза бердик дийсене. Сув тутман! Эдара-да барман!

— Онда өйүнде отурыбер — дийдим-де, ызыма өврүлдим.

Мениң келләме бирден шейле бир пикир гелди. «Ягдайы ол гелниң звеноводына, ягны Солтанжемала дуйдурайын, ол нәме диеркә?»

Солтанжемалларың гапысына бардымам велин сакга дурмага межбур болдум. Ичерде чаганың «жәк-жәги» эшидилйәрди. Аял сеслери барды. Деймек, Солтанжемалың чагасы болупдыр. Огулмыка, гызмыка? Асла, бейле ягдайда мениң ичери гирмегим нәхили боларка? «Ай, нәме болса — шол болсун» дийдим-де, ардынжыран болуп, гапыны ачдым-да, салам берип ичерик гирдим.

Солтанжемал чеп тирсегини яссыга берип яның ятырды. Огулдөнди эже билен ене бир гарры аял онуң башужунда отырдылар. Чагажык гарры аялын элиндеди. Гөвнүме болмаса, Солтанжемал мени гөрүп йылгырҗак ялы этди-де, утанжырап йүзүни эли билен япды.

Огулдөнди эже бир хаюкдан соң маңа:

— Гелевери, Еллы — дийип сесленди. Мен утанып дурмадым.

— Гөзүңиз айдың! Огулмы, гыз?

Огулдөнди эже гөвүнсизлик билен дилленди.

— Гыз-ла, көкняйрамыш.

— Яшы узын болсун!

Гарры аял гениргенди.

— Огул болса «яшы узын болсун» диййәндирлер, ханым!

— Вий, гыз болса нәме диймели? — дийип, билмезлиге салдым.

— Гыз болса задам дийилйән дәлдир. «Боля-да, бай болупсыңыз» диен болар-да, гидиберерлер...

Бу сөзлериң Солтанжемала нәхили ёкуш дегйәнини аңлаярдым. Мен оңа дуйгудашлык этмелидим.

— Колхозың әхли ишини эдйән аял-гызлар дәлми, нәме? Говы болупдыр. Өмри узак болсун!

Шей дийдим-де, нәме үчин геленими хем ядымдан чыкарып ызыма өврүлдим.

Мен иш үстүне баранымда, кесир гелин дүйнки ишлән секиз сотук ерини кәтменләп йөрен экен. «Гел, өзи билен дең болуп дурмайын» дийип ичими геплетдим. Бирденкә-де бу пикирими үйтгетдим. «Тутанъерли болмак герек, Еллы. Принципиал болмасам, булар мени әсгермез».

Гелин гүнортана голай ишини гутарып, яныма гелди.

—Инди нирәни кәтменлемели?

— Инди сув тутмалы. Озал айдылды ахыры!

— А сув тутмасам нәтжек?

— Сув тутмасаң ишден ковжак. Вессалам. Соңуның нәхили болжагынам айдайынмы?

Гелин сесини чыкармады. Режәмиң гең дәлдигини аңлан болса герек. Бирденкә болса агламага башлады.

Мен йөвселлемедим.

— Агласаң аглабер. Бу тайы чагалар яслиси дәл. Фронтда командириң буйругына гулак асмаян эсгер бар болса, оңа иң бәркиси суд эдйәрлер. А сен болса зәхмет фронтунда элениңи эдип йөрмелидир өйдйәрсиң. Эгер-де бир үбтүк пагта душмана атылжак бир гүлле болса, сенем шол гүлләни йитирсең, аглан болуп жогапкәрчилиги башдан соварын өйдйәрмиң? Канунда гөзъяш назарда тутулавок. Билип гой! Хан-ха

Огулдәнди эже нахар биширип йөр, онуң гыз агтыгы болупдыр. Эмма «Солтанжемала көмеклешмели, бир-ки гүн ишден ругсат берин» дийип хайыш эденок. Се-бәби ишчи гүйжүнин етмейәндигиңе дүшүнйәр. А сен болса...

Она ченли-де яныма гелен Левушкин гелне-де, маңа-да геңиргенип серетди.

— Шу нәме этди, Ел-лы?

— Шу дикдүшдилик этди! —дийип, өзүче жогап бердим. Ол муңа дүшүнмән, эгинлерини гысды.

Мен хоркулдысыны биреййәм гоюп, мүйнүргәп дуран гелне йүзлендим.

— Бу сапар өзүң билен деӊ болмайын, бар, аялла-рың янына!

Ол элинден чекилен ялы болуп гитди. Ичинден маңа «сағ бол» айдан болаймагам мүмкин. Хер ничик-де болса, мен оңа гатырак сөзлер айданыма өкүнмедим. Гайтам оңа мазалыжа тәсир эдип билениме хошал болдум.

ОН БИРИНҖИ БАП

Томус каникулына чыкылмазының өң янында бир гүн улы аракесмә жаң какыланда, Кейкер нәме үчиндир класдан чыкмага ховлукмады. Басым класың ичинде ол еке галды. Партада отуран еринде, география кита-бының ичине салып гоян хатыны гайтадан окамага башлады.

«Кейкер! Мен саңа көпден бәри дашыңдан гува-ныа йөрүн. Серви боюң, кадды-каматың мени есир этди. Муны гөзлеримден аңласан аңлансыңам. Ахыры бу тәсин дуйгыны сакламага кичижик йүре-гим дарлык этди. Шу сыры саңа айтман гезмек инди маңа башартжак дәл. Сенсиз яшамагам башартмазмыка диййән.

Өзүм барада ики агыз сөз айтмакчы. Мен шу йыл 20 яшымы долдурярын. Фронта гидип тирсе-гимден яраландым. Ине, инди мугаллымчылык эдип йөрүн. Ыкбалым мени шу мекдебе — сениң окаян мекдебиңе алып геленине мен жуда хошал.

Окувдан чыкып өйүңизе гиденде тә гараң йитйәнчә ызыңдан середйән, соң класа гирип, сениң отуран партанда отурярын. Шонда менден багтлы адам ёк ялы болуп дуюляр.

Кейкер! Мен шу хаты язмак билен, сенден жо-габа сабырсыз гарашарын. Гой, илкинжи таныш-лыгымыз хат үсти билен башлансын. Мен әхли шертиңе разы болжагымы өңүнден айдайын. Ма-на диңе бир зат герек. Олам сениң сөйгүңе мына-сып болмак.

А. А.».

Кешде ялы овадан, ыхлас билен язылып, даш төве-регине дүрли реңкли галам билен гүлүң, япрагын сура-ты чекилен бу хаты Ахат Аннамәммедов бир сагат өң магазиниң гапысында Кейкере берипди. Мугаллым хаты өзүне узадан бадына Кейкер:

— Бу нәме, ёлдаш мугаллым? — дийип алланичиг-си болды.

— Окап гөрсең билерсиң. Кейкер.

Өз адының үйтгешик бир мәхир билен айдыланыны Кейкер сызды. Шо бада-да онуң йүзи боз-яз болуп гитди. Хаты гысымына гысып, йүзүниң угруна класа гирди.

Ине-де шол хаты окап болды. Окап болды-да, өңкү-си ялы дөрт эпләп гысымына гысды. Бу нәмәни аңлад-ярка? Бейле ягдайда сөйүлйән гызың диңе херекет-лерине гарап бир зат аңшырып билмесең, башга алач ёк. Ахат Аннамәммедов хат үсти билен бүтин йүреги-ни ачыпдыр. Онуң айдянларына ынанмазлыга эсас ёк. «Муны гөзлеримден аңласаң аңлансыңам». Хава, Ахат Аннамәммедовың өзүне башга гызлардан үйтге-шигрәк бир бакыш билен бакяныны Кейкер өңрәк дуюпды. Ахат мугаллым сапакда, окувчыларың отур-ян парталарына сын эдерди. Гөвресини дик тутуп, парталарың арасында гезмеләнде, гызларың оңа гөз астындан середйәнлери ёк дәлди. Эмма диңе гызлар дәл, огланларам оңа сын эдйәрди. Мунуң себәбиниң айратын бир дуйгудан гелип чыкмагы-да мүмкин, йөне велин, оңат гөрйән мугаллымларыны окувчылар өзле-риниң идеалы дийип хасап этгич боярлар: Хемме заг-да оңа меңзежек боярлар. Мугаллымчылык окувы-

на гарип, өзлери-де мугаллым болмак ислейәрлер. Окувчыка ким бу затлары арзув этмәнди?!

Хава. Ахат Аннамәммедов окувчыларын дүзме язышларына гөз айлап йөркә, бир гезек Кейкерин отурян партасынын яшында аяк чекди. Аяк чекди-де келдесини Кейкерин дүзме язып отуран депдеринин үстүне эгди. Дине шонда, Кейкер ики өрүм мелемтил сачынын учларынын партанын үстүнде өз херекетине гөрә ойнаклап дураныны гөрди. Ол шонда чеп голы билен сачыны йыгып, ене-де өз пикирине гүмра болды. Эмма бейле ягдайда дүзме язмак мүмкин дәлди. Мугаллымын гызгын деми гызын саг янагына уруп дурды.

Гыз башыны екары гөтерди. Шонда ол мугаллымың чалажа йылгыраныны гөрди. Элбетде, мунун окувчы гызын дүзме язышына гуванмакдан яна дөрән йылгырышдыгы жуда икучлыды.

Шол гүнүн эртеси Ахат Аннамәммедов класа дүзме язылан депдерлери голтуклап гелди. Хер ким өзүнин нәхили баха аландыгыны гөрмәге ховлугярды. Хеммелерин назары мугаллымын столунын үстүнде мүндерленип дуран депдерлердели. Ахат Аннамәммедов бу гөрнүше йылгырды. Ол. Кейкер дагынын отуран хатарына гөз айлап:

— Гөрйән велин илки депдерлеринизи пайлап бермесем, сиз этжек гүррүңиме-де үнс берерли дәл? — дийди.

— Депдеримизи пайласаңыз-да, ёлдаш мугаллым!

Мугаллымын гөвнүне болмаса, Кейкерден башга хемме окувчы өзүне шейле дийип йүзленипди. Дине Кейкер сесини чыкарман чынлакай гөрнүшде отырды. Эмма онун-да назары мугаллыма тарапды. Ахат Аннамәммедовын гөзлерине Кейкерин гөзлеринин каклышян пурсатлары хем болярды. Йөне мундан нетиже чыкармак мүмкин дәл. Кейкер окувчы, Ахат Аннамәммедов мугаллым. Окувчылар мугаллыма бакан середип отурярлар. Диймек, гөзлерин каклышмагы жуда тебигы зат.

Ахат Аннамәммедов өңүндәки депдерлерин иң ёкаркысыны элине алып, онун эесинин адыны тутды.

— Анкарова Кейкер!

Кейкер еринден турды.

Мугаллымам еринден турды.

— Депдериңизи алын, Анкарова!

Кейкер эдеп билен барып мугаллымын узадан депдерини алып гайтды.

Дүзмәнин астында гызыл галам билен язылан ашагы чызылан «5»-е Кейкер бегенди.

Ол дүйнки язан сетирлерине гайтадан гөз гездирди. Бир жүмләнин гутаран еринде гойлан нокада дерек, мугаллым гызыл галам билен йүзленме аламатыны гоюпдыр. Башга ялңыш ёкды. Кейкер ызында йүзленме аламаты гойлан жүмләни ене бир гезек окады.

«...Ол шейлеликде, 19 яшынын ичинде гызгын фронтда бизин багтымыз үчин вепат болды».

Догрудан-да, бу жүмләнин ызына йүзленме аламатыны гоймалымыка? Элбетде, мугаллым говы билйәндир-дә.

...Ине, Кейкер Ахат Аннамәммедовың хатыны гысымындан алды-да, ене-де география китабынын ичине салып гойды. Онсон «5»-лиге мынасып болан дүзмели депдерини ачды...

Ах, ёлдаш мугаллым! Бу дүзмәни окап, сиз хич зат аңламадыңызмы? Белки-де, бу дүзмәнин «5»-лик баха алмагы шол фронтда вепат болан огланын мениң йүрегиме шейле якын боландыгы үчиндир.

«Гин сәхранын йүпек ялы мылайым бахарында, гөк йылакларын бахар шемалына баш атып, майса ялы толкунланып дуран чагында, язлагда йөрен обадашлары Халлынын фронтда гахрыманларча вепат боландыгынын ажы хабарыны эшитдилер... Амангүл өз эркек доганы Нөкер билен Халлынын харбы гуллуга угражак гүнлери өзлеринин өйүнде чилим чекишлерини гөз өңүне гетирди...»

Сиз бу вакаларын хакыкатда болуп гечендигини, Халлы диң Нөкерин — мениң эркек доганымдыгыны, Халлы
Амангүлин болса өзүмдийәнимин болса Иллидигини, Амангүлин болса өзүмди билен дәлсиңиз, ёлдаш мугаллым! Мен Иллиниги
сөйүпдим, ёлдаш мугаллым. Нәме үчин, нәхили ягдайда сөендигими болса өзүмем билемок. Ол мениң доганым Нөкер билен тиркешйәрди, дине шонун үчин сөйәйдиммикәм? Оны хем билемок. Он дөрт-он бәш яшын ичинде чын сөйги болярмыка бери? Оны хем билемок. Йөне обамызда Илли ялы огланлар кәнди. Өзүңиз ялы мугаллымам барды. Мен олары говы гөрердим. Эмма Иллини хас говы гөрердим. Эгер-де, шу тапавуды өзи сөйги болса, онда мениңки хем сөйги болмалы. И билен гуйыдан сув алмак үчин гапымыза чыканымда

өйлериниң гапдалындакы депәниң үстүнде дуран Иллини гөрердим. Шонда бүтин сүңңүмде бир еңиллик пейда боларды. Тә ґуя барянчам Иллиниң менден гөзүни айырмаяндыгыны сызярдым. Агшамларына нәме үчиндир онуң бизиң өйүмизе, Нөкериң янына гелешини кем гөрмездим.

Эгер-де, шу ягдай сөйгүниң аламаты болса, онда мениңки сөйги болмалы.

Бир гезек гуйының башында сув чекип дуркам Илли бир ерден пейда болды. «Бедрәңден сув ичейин ле, Кейкер»... диййди. Менем сесими чыкармадым-да, бедрәни гөркездим. Ол сув ичди-де, «саг бол, Кейкер» диййип гитди. Бу гезек мен гөз астындан онуң ызындан середип дураныма өзүмем дуймадым. «Нәме үчин сувы аз ичди? Нәме үчин хич зат диймеди?» диййип ичими геплетдим.

Эгер-де яш йүреклерде сөйгә меңзеш башга-да бир гүйч, дуйгы бар болмаса, яңкы гуйының башында болуп дуршум дине сөйгүниң эдйән ойнуды.

Соңра узак фронтдан маңа хат говушды. Шол хатда илкинжи гезек мен «сени сөййәрдим, сөййәрин» диен сөзлери эшитдим. «Мен сени бичак сөййәндигиңи айтмага ховлукмаярдым. Бу ерде болса айтмалы болдум...» диййип Илли языпдыр.

Сөйги барада сесими чыкармасамам, мен оңа хат яздым. Ене-де ондан хат гелерине гарашдым.

Мундан соңкы болан ягдайы болса мен дүзмәмде беян эдипдим, ёлдаш мугаллым! Сиз маңа хат бердиңиз. Диййән затларыңыза ынанярын. Сиз мени белкәм түйс йүрекден сөенсиңиз. Сөйүлмек якымлы зат. Эмма гөршүңиз ялы, сизден өң бири мени сөйүпди. Мениңем оны сөендигим чын экен. Сиз менден жогаба гарашярсыңыз. Мен болса йүрегиме геңешййәрин. Гынандырсамам, сизи бегендирҗек сөзлери мен айдып билжек дәл. Мен сизе хормат гойярын, йөне сөйүп билемок. Эгер сөййән болсам, сизи гөремде-де Иллини гөренимдәки ялы бир дуйгы пейда боларды...»

Улы аракесме тамамланып, окувчылар ене класа гиренлеринде, Кейкер келлесинде бир пикирлери өврүп отырды. Окувдан соң өйлерине гайдып гелйәркә-де, Кейкер пикир эдйәрди.

Өйлерине гелип, бир бада нәме ишлежегини билмән өйүң тәрими билен бойдаш дуран гызыны Дурсун

эже огрынча сынлады. Гыз тәримден илдирен депдерли, китаплы букжасыны эллешдирен болуп дурды. Мәмиши сетин көйнек гызың ак дерек ялы инчемикден узын бойна шаплашып дурса-да, бирнеме тыррыклык эдйәрди. Гупбалы тахяның үстүнден данлан елйыртан яглыгың учлары гызың гердениңден геченокды. Гызың инчемик сарыягыз йүзүне гелшик берип дуран тылла реңкли гоша өрүм сачларың ужы болса дыза етенкирләп дурды.

«Овадандыгы Нөкер жаныма меңзейәр, бойы Юрдаман жаңа меңзейәр, аграслыгы Пашы жаңа меңзейәр» диййип, Дурсун эже гуванч билен пикир этди. Ай-гүн тәзе юртда Дурсун эжәниң гөвнүне болмаса хас чалт гечйән ялы. Бу иш-аладаның көплүгинден болса герек. Середип отурсаң, Дурсун эжәниң өз гелни Кейиги бүтинлей гөрмейән гүнлери-де боляр. Кейкер ир билен окува гидипди, ине гарбак-гурбак эдинер-де, ишлер гидер. Агшам эдара гидер. Даң билен ене-де шейле. Иш билен гиҗәниң, гүндүзиң нәхили гечени дуйланок. Чагалар болса шу аладаның — хысырдының ичинде өсүп баряр. Ине, Кейкере серет. Дүйнки бир өйүң ләлиги бу гүн бир өйүң улугызы болуп етишипдир. Оң еди яшапдыр. Түвелеме, гөз дегмесин!

Соңкы үч сөзи Дурсун эже пышырдап айтды.

Шол пышырдыны Кейкерем эшитди-де:

—Эже, ичиңден бир зат окап отырмын? — диййип, эжесиниң янында отурды.

Дурсун эже гызының маңлайындан сыпалады.

—Саңа гөз дегмесин диййип дилег эдйән, Кейкерим, түвелеме улы гыз болупсың...

Кейкер эжесине ховатырлы серетди, ёкаркы сөзлерден нәмедир бир зат сызан ялы болды. Кимдир бир аялдан эшиден гүррүңи ядына дүшди: «Эжеси етишен гызыны өвүп башлады — эре бержек диййдигидир».

Ай ёк, Дурсун эже бейле тәвекгеллик эдип билжек аялларданам дәл. Энтек өңүрти Аңкар ага бар. Ол Кейкер барада-да огулларына диен сөзлерини эчилер ахбети. Элбетде, илки билен Дурсун эже өз адамсына шейле диер: «Гызымызы хем абрай билен ерлешдирәйсек — вагт болупдыр, какасы?» Соңра бу сөзи ене-де бирки гезек гайталар. Дине шондан соң Аңкар ага нәхили гөрнүшде, нәхили формада-да болса, гызының бу хакдакы этсем-петсемини сорар.

Шейле дийилжек вагты хачанка? Он секиз яшдамы, он докуздамы? Белки йигримиде болар? Аслында гыз өзүни акыллы алып барса, ховлугып нәтжек? Белкәм, бар зады Кейкериң өзи чөзмели болар?

Аңкар ага огул өерип гөрсе-де, гыз чыкарып гөренок. Белки, онуң бу хакда эййәм белли бир пикири бардыр. Оны хем билжек гүманың ёк.

Өңрәк гоңшы обадан гумлуларың бириниң хениз етишмедик гызыны асла өз дени-душы болмадык складчы адама әре берендигиниң гүррүңи бүтин района яйрапды. Яш гызы алан адамы суд этжекмишлер дийдилер, эмма судам этмәндирлер, хич задам. Складчы есер адам болмага чемели.

Ёк, Аңкар аганың, Дурсун эжәниң барлыгында Кейкер бейле ягдая дүшмез. Бу-да бир вагт.

...Эмма Кейкериң ады диңе бу өйде я-да Ахат Аннамәммедовың чолажа отагында агзаланокды. Парасатлы Аңкар байың еке гызының яшыны чен билен хасаплап йөренлер башга ерлерде-де барды. Бугдай орагы дөврүнде томус агшамларының биринде район меркезиние голайда отуран гумлуларың колхозындан бир дели мыхман гелди. Ики ат гошулан араба Аңкар аганың өйүниң гапысында дуранда, өзүне гөвни етйән, кашаңгейинен орта яшларындан гечен, ёгнас сарыягыз аял дабаралы гериңүшде арабадан дүшүп, өйүң гапысындакы иннән арасса, сувәрлып-сүпүрилен гиң агач сәкиниң янында дуран Аңкар аганың бәш-алты әдимлик янына гелип эдип-хорматың бүтин кадасы билен:

— Саламәлик, Аңкар бай! — дийди.

Эдил шол махал яңы ишден гелен Кейик гелин өз өйүниң ачык гапысындан эпей мыхмана гөз айлады-да:

«Кимем болсаң — савчысың» дийип ичини геплетди.

Бахым ол өйден Кейкер гелнежесиниң янына дазлап гелди.

— Ким ол аял? Ниреден? — дийип, Кейик гелин балдызының йүзүне серетди.

— Мен нәбилейин. Эжеми, какамы танаң киши болуп, әбшарылыб-а отыр. Менем түнчелери ода гойдум-да гайдыбердим. Эжемиң өзи демләр-дә.

— Хай, билемок велин, ол аяла инди кән гезек чай демләп бермели болаймасаң ягшы — дийип, Кейик гелин ене балдызына бакды. — Оңа сувчы диерлер!

Өзем я-ха башлыгың аялыдыр, я-да складчың аялыдыр. Говача кәтменләп, орак орян аяла меңзәнок.

Кейик гелниң чакы догры болуп чыкды. Гелин мыхман озал Ербендиң Яндаклы обасында отурян колхозың башлыгының аялыды. Эмма ол нәме иш билен геленини айтмага гыссанмады. Йөне чай башында ресми болмадык өзара гүррүңде гелжекки геплешиклериң нәхили меселә багышланжакдыгы дуйлуп башланды. Асыл серелип отурсаң, мыхман аял Ербентдекәлерем Аңкар бай билен Дурсун эжәниң ат-абрайларына ашык болуп йөрен экен. Аңкар ага хем-де онуң дөвлетли, асыллы мышгаласы барада хенизем оларың обасында ики адамың башы чатылса гүррүң эдилйәрмиш...

Мыхман аялың адамсынынам абрайы Аңкар аганыңка голай бармыш. Оны районда-да говы гөрйәрмишлер. Санжар сыясының хут өзи хем үч-дөрт гүнлүкде олардан чай иченмиш. Өтен агшам болса Рахманкулов шол колхозда йыгнак гечиренмиш. Йыгнакдан соң ол хем башлыгыңкыдан нахар иенмиш. Дегшип-гүлшүп отуранмыш.

— Гүлүшмек говы зат — дийип, Аңкар ага мыхман аялың сөзүни бөлди.

— Догры айдяңыз Аңкар бай. Бу юрт иш-аладаның юрды экен. Галың мен диен гелинлердир гызлар пакырлар араба гошулян яба дөндүлер... Эгинлеринде кәтмен, аякларында чепек. Элбетде, гөржек гөргүлери бар огушя-да. Худая шүкүр, бизиңкилериң говача биленем ишлери ёк, гурчук биленем...

— Шей дийсене? — дийип, Дурсун эже башыны атды.

— Хава-ла. Ине, Кейкер жан ялы гызымызам, улы гелнимизем колхоз ишинден дынчдыр. Оглумызыңам яшы илки-илкилер-ә веенни яшындан кичиди, шу йыл он секизини долдуряр. Өзем Керкидәки бир окува гиренсоң, тә окувыны гутарянча-ха веенә алжак дәлмишлер. Түвелеме, шо-ол еди яшындан бәри окап йөрши. Билими кән болансоң геплеши зат эдишем үйтгешик. Өзем улы гыз ялы юваш. «Акылың өйжүги» дийип гүррүң эдйәлер.

— Шо говы-да — дийип, Дурсун эже сесленди-де, гөзүниң гытагы билен адамсына назар айлады. Аңкар ага диңе чеп элиниң аясыны агзына тутды. Дурсун эже муңа гаты дүшүнди. Бу: «Инди кән геплеме, гириш сөзи тамам болды» дийилдигиди.

Мыхман аялы алып гелен арабакешиң атларына өз гетирен ёрунҗасыны дөкүп, Аңкар аганың «ичерик гирели» диенине гарамаздан, «шу ерде бир гарындашымыз бар, шолара бир гөрүнейин» дийип гидипшди. Шонуң үчин-де дашары чыкып гелен Аңкар ага:

— Арабакеш мыхман хенизем гелмәндир-ов — дийип, ерине гечип отырды.

— Ол бу гүн шол гарындашыңкыда ятар — дийип, мыхман аял җогап берди-де, чыбының выззылдысына сеңригини йыгырды.

— Бе-е, онда нахары өзүмиз ийибермели болар-да — дийип, Аңкар ага аҗыгандыгыны дуйдурды. Еңилҗек говурдак чорбасыны иенлеринден соң мыхман аял дуйдансыз ягдайда хүҗүме гечди.

— Айрана гелен табагыны гизлемез — дийипдирлер, Инди бизиң хабарымызы алың Аңкар бай!

Ол шейле диймек билен бир гөзи билен Дурсун эҗә, бейлеки гөзи билен Аңкар ага назар айлады. Гөзлерини сүзен яшулы бирден башыны ёкары гөтерди.

— Хава, мыхман, гудачылыкдан башга нәме хабарыңыз болса айдып отуруң...

Мыхман гайра тесмеди.

— Сиз вели адам, Аңкар бай! Йөне турув башдан мениң ховаламы басҗак болмаң, мен бейле сөзлере дарыгян адам дәлдирин!

— Меселем-ки, гиңгөврүм болсаңыз, хасам говы, мыхман. Бизиң чүрт-кесик җогабымызы гөвнүңизе алып дурман. Бир себәп билен гелипсиңиз, ине огланлаң эҗеси билен гүрлешиң, дердинишиң. Гиҗә бойы узак...

Аңкар ага шейле дийип, чәкменини эгнине атынып, телпегини элине алып гатырак ардынҗырады-да дашарык чыкды.

— Аңкар бай мени сынаҗак боляндыр-а? — дийип, мыхман аял Дурсун эҗеден хош сөз эшитмек нието билен сорады.

— Ёк, мыхман, оюн дәлдир. Чыныдыр.

Мыхман бир селлем дымды-да:

— Бу нәме гелен ызыңыз йитмәнкә гайдыбериң дийдигиңиз болярмы? — дийип, Дурсун эҗә йүзленмән, йүзүни ёкары тутуп сорады. Җогаба гарашманам ене сөзләп башлады. — Өз обамызда мен диен гызларын маңа гелин болуп билсе арманы ёк. Йөне мен өзүмиз билен деңечеррәк машгала дийип сизе гелипдим. Эгер

гызымыз яш дийип бахана этсеңиз бир салым гарашмага-да разы болардык. Я-да эййәм гуда болан ериңиз бармыды?

Белент әхен билен айдылан бу сөзлер Дурсун эҗә ярамады. Хер ничик-де болса мыхман хатырасы үчин нәгилелигини билдирмезлиге чалышды.

— Алла сакласын! Гызымызың яшлыгы догры. Йөне яшы етәенде-де гызың өзүнден бидин зат эдип билмерис, мыхман. Огулларының гөвнүни йыкмадык какасы, екеже гызының гөвнүнем йыкмаз!

Кейкер эдарадан гайдып гелеиде, гапыларында дуран араба ёкды. Белент мыхман аял йүз берилмедик өйде ятып гитмәге намыс эден болара чемли.

ОН ИКИНҖИ БАП

Гарашышым ялы, бригадирлик везипесини бойнума атдылар отурыбердилер. «Окувым нәхили болар?» диен совалыма Пашы: «Окувыңам бир зады болар» дийип нәтакык җогап берди. Бу июлың аягында, августың башларында болупды. Август болса Левушкиниң айтмагына гөрә, говачаларын хасыл топлаян айы болмалы. Шол вагта ченли бизиң бригадамыз говачаны долы дөрт бежергисини гечирмәге етишипди. Говача долы дөрт бежергисини гечирмәге етишипди. Говача мейданларының хемме еринде хатар араларыны барлап кәтменлесең, культивация гечирип кешҗагазлар чексең, дөкүн дөкүп суварсаң долы бир бежергиниң гечирилдиги хасап эдилйәр экен. Бизиң экен ерлеримизиң топрагының месдигине гөрә, бу йыл ол ерлер дөкүн талап этмейәрди.

Топбак игделикде «Дөрт дуйп эриге» ченли узын гөк золакда кимси кичи, кимси улурак атызларда бизиң 30 гектар говачамыз яйылып ятыр. Августа ченли говачаларын дуйплери ёгнап, габарасы боюнча сәхрада пейвагтына өсен синрениң дережесине етеңкирләпди. Дуйплериң шахалары думлы-душа яйрап, гоңшы дуйплериң голлары билен тапышыпды. Кәтмен

урлуп, кешжагаз чекилйән хатар араларың депеси бир-бирине бадашан говача голлары билен бүрелип дурды.

Соңкы ярым айың ичинде, каникула чыкан окувчылар хезил берипди. Биз дөрт бежергини гечирип биленлигимиз үчин Хотжаның «бригадасына» миннетдар болмалы. Ербентдекәк томус каникулының бахымражык гутарарына гарашярдык. Бу ерде велин догрымы айтсам, энтек каникул дөври гутармабилсейдир дийип дилег этмели болдум. Ишчи гүйжи дийилйән задың гадыры бу томус маңа бүтин гымматы билен аян болды.

Әлбетде, ёкары класларың окувчыларыны хемме бригадалара бөлүпдилер. Бизе Хотжаның топары гелди. Мен Хотжа шейле дийдим: «Инди, гардаш икимизем дес-дең бригадир. Сен окувчыларың ёлбашчысы, мен болса улуларыңкы. Ине саңа блокнот, ине-де галам. Хер гүн саңа этмели иши айдарын. Сен болса окувчыларың ишине гөзегчилик эдерсиң. Хер ким нәче иш эден болса хасабыны аларсың. Дүшүндиңми? Сен инди улы адам болдуң!»

Гаражүрженже догумлы оглан мениң айданларымы үнс билен диңледи-де, «дүшүндим!» дийип, чагалык хыжувы билен жогап берди.

Илки билен окувчылара хемме атызларың тутуш гыраларыны от-чөпден арассалатдык. Соң олара айратын участок берип, говачаларың араларыны отамаклыгы, соңа бака болса ховлукман кәтменлемеги табшырдык. Шу ягдайда Хотжаның гурамачылык укыбы йүзе чыкды. Онуң «бригадасы» ир билен Хотжаларың өйүниң гапысына йыгнанып, шол ерден икибир-икибир нызама дуруп гөни ише гайдярды. Хотжа болса командир хөкмүнде оларың гапдалындан йөрейәрди. Олар ише сомсаяк болуп барян улуларың душундан батлы-батлы йөрәп гечйәрдилер. Нызам иш мейданына геленлеринден соң дагаярды. Гүнорта нахарына окувчылар ене-де бүтин топары билен гелйәрдилер. Яш командир илки-илкилер ишден гайдыланда хем өзүниң яш эсгерлерини эртирки гелишлери ялы нызама дурзуп оба экитмекчиди. Эмма бу башартмады. Себәби чагаларың көпүси мал-гараларына гөк-от йыгып экидйәрдилер.

Бейле берк дүзгүни ёла гоян Хотжаны Левушкин хер агшам эдарада өвйәрди. Хатда ол бир гезек колхоза гелен Шагылыжовы ызына тиркәп, окувчыларың ишлейән участогына-да алып барды. Шондан бирнәче

гүн гечеңсоң район газетинде «Хотжаның окувчылар бригадасында» диен улы хабар чап эдилди. Онсоң гоңшы колхозлардан окувчыларың, мугаллымларың «делегациялары» бизиңкә гелип башладылар. Район газетинде болса «Хотжаның бригадасының асыллы гөрелдесине эерижилериң саны көпелйәр» диен сөзбашылы йөрүте бөлүм пейда болды. «Тимур ве онуң шөхратлы командасының жанлы мысалыны биз Хотжаның бригадасының гүнделик ишинде гөрйәрис» дийип газет язярды.

Бу барадакы газет хабарлары район ёлбашчыларының-да үнсүни чекен болара чемели. Райкомың бюросында окувчыларың колхоза көмеги хакында гүррүң эдипдирлер. Шонда Санжар сыясы шейле дийипдир: «Каникулда окувчыларың колхоза көмеклешмеги говы зат. Эмма педагогик пәхимлерден хем угур алмак герек. Аслында каникул окувчылара дынч алмак үчин, гүйч топламак үчин берилйәр ахыры. Бирнеме сересаплырак болмак герек, ёлдаш газетчилер!»

Шондан соң газетде «Хотжаның бригадасы ве оңа эерижилер» барадакы хабарларың шовхуны ятышды, иш болса өңкүси ялы довам этди. «Бу Санжаров сыясаты: шовхун тутузмак герек дәлдир, сес чыкарман ишлемек герекдир» дийип, Левушкин дүшүндирди. Санжар сыясының бюрода нәме үчин бейле сөзлер диендигине мен соң дүшүнип галдым. Мугаллымларың кәбири каникулда окувчыларың улы адамлар ялы болуп ишледилмегине нәразылык билдирен экенлер. Райкомың, райисполкомың органы болуп чыкян газет болса окувчыларың ишини мәкәм голдаяр, дине голдав билен-де чәкленман гөс-гөни пропагандирлейәр. Диймек, «ёкары эдараларың» үнсүни чекмезлик үчин окувчыларың ишлейши барадакы шовхуны ятырмак герек. А окувчыларың өзи болса гой хемишекилери ялы ишләберсинлер. Барды-гелди «ёкардан» бу меселе барада бизе кәежек болсалар «окувчыларың өз инициативаларына биз гаршы чыкмадык» диерис.

Ине, менде гаршылыклы пикир дөрәп башлады. Мениң идеал хасаплап йөрен адамымда — Санжар сыясында хем бейле хиле йүзе чыкайжак экенов. Мен муңа гаты хайран галдым, нәме үчиндир жуда гынандым. Бизи ак йүреклилик, чын геплилик рухунда тербиеләпдилер. Агамырат мугаллымам, Бибигүлем — вк

йүреклилик билен чын геплилиги мукаддес затдыр дийип бизиң бейнимизе гуюпдылар. Инди болса, Санжар сыясы барды-гелди «ёкардан» бу меселе барада кеже́к болсалар «окувчыларың өз инициативасына гаршы чыкмадык» дийип айтмага, ягны алдамага тайяр. О нәхили окувчыларың өз инициативасымыш?! Район билен генешип, колхоз ёлбашчылары окувчыларың өзүне, оларың мугаллымларына сала салман, олары бригадалара бөлдүлер ахыры! Окувчылардан гүнделик норманы долдурмак талап эдилмесе-де, оларың саны түкел ише чыкмагына гөзегчилик эдилйәр ахбети. Окувчылар ата-энелери билен дес-дең ише чыкып, шолар билен бир вагтда-да ишден гайдяр ахыры. Муна асла окувчыларың өз инициативасы дийип айдып болмаз, ёлдаш Санжар сыясы! Бу ягдай мениң гражданлык ынсабымы аватды, элбетде, бригадир хөкмүнде болса мен Хотжа дагыныҥ эден ве эдйән кемегине миннетдардым. Соң ене бирнәче сапар бу ягдай барада келле дөвенимден соң «Элбетде, ягдая гөрәрәк болмалыдыр-да» дийип өзүме теселли бердим. «Хемме зат — фронт үчин!» диен шыгар бу затларың хеммесинден белентде дурярды.

Шейлеликде, говачаларың ужыны чырпмак дөври гелди. Бу бүтинлей нәтаныш ишди. Левушкин пагтачылык бригадаларының икисине-де етишмелиди. Ол тәзе ише гиришен илкинжи гүнүмиз адамлары йыгнап гысгажык гүррүң этди.

«Говача өсүп гитжек — шу яман болжак. Госа аз болжак. Инди говача өсмек герек дәл. Шол себәп говача ужы ёк этмекдир герек».

Мундан соң ол бир дүйп говачаның дик депесинде ёкары узап барян тилжагазы гөркезип, оны эли билен ёлуп гойберди. — «Шу тайы ёк этмек герек. Дүшди?»

— Шу вагт ниресини чырпмалыгыны мазалыжа өврениң! — дийип, мен аяллара айтдым.

Левушкин говачаның чырпмалы ерини ене-де гөркезди.

Говача бежергиниң көп гөрнүшли хемме ишлериниң арасында иң еңили дийип хасап эдилйән бу иш бизиңкилере агыр дүшди. Аяллар «шу ерини чырпмалымыка?» дийип бир-бирлеринден сораярдылар. Соңра чен билен чырпып гойберйәрдилер. Бейлеки бригададан өврүлип гелен Левушкин янашык ишләп йөрен

ики аялың янына барып дурды. Аялларың бири говачаның депесинде бир тилжагазы тутуп дуршуна Левушкине тарап гаңрыланда:

— Шол болмаз ёк этмек! — дийип, онуң гаңдалына дыкылып барды. — Ине, шу ёк эт!

Иш диңе шол гүнүң эртеси бирнеме тизлешип башлады.

Иң соңкы — бәшинжи бежергини гечирмелиди. Эмма бир-бири билен сеплешен говачаларың арасындан өкүзе гошулан культивацияны йөретмег-э бейледе дурсун, хат-да кәтмен урмагам кынлашыпды. Агшам эдарада Левушкин бир яна, бригадирлер бир яна болуп, давалашмага башладык. Пацы болса хич тарапа-да гошулман айдылян затлары диңлейәрди.

— Бежерги ятжак — райком билжек, биз иш пыррык болжак! — дийип, Левушкин башлыга дүшүндирйәрди.

— Говачаң арасында инди культивация гечирмек мүмкин дәл, бейтсек говача харап болжак! — дийип, бизем ики бригадир болуп бир чукура түйкүрйәрдик.

Левушкин менден далда гөзлейәрди, мени өз тарапына чекжек болярды.

— Сен билйәр, Ел-лы-ы, агротехника канун бар — позжак-иш пыррык. Райком соражак, сен нәме айтжак?

Левушкиниң бейле жаныгып геплемеси йөне ере дәлди: рас, сен говача экйәрмиң, шоны бәш гезек бежермели дийип агротехникадан угур алнып берлен табшырык барды. Хөкмирован агротехниканың гудраты гүйчлүди, ол Гызылаягың ыссы районлыгына, Дашховзуң салкын районлыгына бакып дуранокды. Сенден хер гүн сводка сораляр, бригадалар колхоз правлениесине маглумат берйәр, колхозлар района, район — ёкарык. Хемме зада маглумат боюнча баха берилйәр. Ханы, бәшинжи бежергиден йүз өвүрйән дийип айдып гөр!

Левушкин бу ягдайлара элбетде, бизден белетди.

Эмма бизиң говача мейданларымыза өкүзе гошулан культиваторы салмак хем мениң пикиримче, өз-өзүне зыян этмекди.

Башлык билен Левушкин оба Советине гидип района жаң эдип гелдилер. Биз өзүмизиң еңилендигимизи башлыгың йүзүне середен бадымыза аңдык.

Гең зат: бир кило артык пагта берсе колхозың бәхбиди. Дайханың өз зыянына чапмажакдыгы хеммә мә-

дым. Сен колхозың, дөвлетиң бәхбидине болсун диййп
бир иш этжек болян. Эмма кабинетлерден чыкян теле-
фон сеси хемме затдан гүйчли. Укулы сес саңа буйрук
берйәр: «Бежерги гечирмели!» «Агротехниканы поздур-
марыс!»
«Антиагротехниклиге йүз уржак боляңызмы?!»
Мен соңкы дел сөзүң манысына дүшүнемокдым.
Оны Левушкин ап-аңсатжа дүшүндирди.
«Антифашист» — фашистлери йигренйән адам
«антиагротехник» —агротехниканы йигренйән адам».
Мундан соң мен сесими чыкармадым. Эдарада оту-
ран Поллук ага болса маңа бакып шейле диййди:
— Сенем хөкүметиң кичижик адамы. Ве шонуң би-
лен бирликде-де, районда отуран ёлдаш ёлбашчыла-
рың келлеси сеңкә гөрә улуракдыр. Эсасан-да, сен
Пащы жан нәме диййсе шоны эдибер ахыры. Сен ёлдаш
Лебичкиниң яңкы айдан задыны эшитдиңми? Акыллыжа
боларлар!
Ери, инди Поллук аганың бу икиара гошулмасы нә-
ме? Мениң еңседамарым гатап гитди. Өзүңден яш улы.
атаң ялы адама гайтаргы берип отурмак гелшиксиз.
Дымып отурмак — олам гелшикли дәл.
— Сиз өз гоюн-гечиңиз билен болуберсеңиз-ле, Пол-
лук ага! — диенимди дуйман галдым. Соңундан өкүн-
димем велин, гараз агзымдан сыпдырдым. Поллук
ага болса, гарашышым ялы, гызып башлады.
— Башлыгың сени бригадирлиге белләнине сан-
лыжа гүн болды. Ве, шонуң билен бирликде-де, мениң
хасапчым болуп ишлейәркәнем хокга чыкармагы говы
гөрйәрдиң. Эсасанам мен правлыниң члени, сен болса
правлыниң члени дәл. Сен хөкүметиң диенине-де гар-
шы чыкжак болян!
— Гойсаныз-лайт! — диййп, Пащы онуң сөзүниң
арасыны бөлди. Шу-да говы болды. Поллук ага-да дым-
ды, менем. Эмма мениң дерегиме Поллук аганың га-
бат гаршысында отуран Нунна пәлван гепләп башлады.
— Сен, перме, «пыраблениң членидириң» диййп гула-
гымызы камата гетирдиң. Нәмәң члени болсаң шонуң-
кы бол, йөне агзыңа бек бол. Сен Ёлла «хөкүвметиң
айданына гаршы чыкяр» диййдиң. Шу сөзи мундан бәш-
-алты йыл озал айдан болсаң нәдердилер? Мен сенден
сораян: жогап бер!
Поллук ага отуранлардан голдав гөзләп, бир башлы-
гың йүзүне, бирем Левушкиниң йүзүне серетди. Нунна
пәлван болса сөзүни довам этди.
— Сен говурмадан гарнының долдурып, эйнегини да-
кынан боляң-да гөвнүңе гелен заты диййп отурмалы-
дыр өйдйәң! Сениң өзүң дүзүв адама меңзәнок. Сен
пыравлыниң члени болсаң мен — ирбизённый камися.
Валла мен бүтин перманың ишини рвиз этсем пыссы-
-пыжурлыгың кәнмикә диййәң!
— Гөрйәңми, ёлдаш Пащы! Ёлдаш Левичкин! —
диййп, Поллук ага ериңден турды. — Ак йүрекли
актибе нәмелер диййп дур? Еллы икиси мениң гаршы-
ма дил дүвшүпдирлер! Ве шонуң билен бирликде, Нун-
на пәлваның Ербентдекәк оба-оба айланып йөрмекден
башга пишеси ёкды.
Нунна пәлван ериңден туранда, сандыр-сандыр
эдйәрди, онуң газаплы назары Поллук ага дикилип-
ди. Режәниң теңдәлдигини аңан Пащы Нунна пәл-
ваның сыныңдан чекип, оны зордан еринде отуртды...

ОН ҮЧҮНЖИ БАП

Керкичиниң гәми дуралгасында бар-
жа берилерине гарашып ятан адам-
ларың хетди-хасабы ёкды. Лебап
районларына иберилйән йүклер илки билен Керки-
чиниң демир ёл станциясында дүшүрилйәрди, шол
ердәки улы базадан болса хер района дегишли зат-
лар пайланып берилйәрди. Соңра деряның чеп кена-
рындакы районлар өз йүклерини пароходчылык
конторасының үсти билен әкитмелидилер. Керкичи бай-
рының үстүнде ерлешйән пароходчылык конторасы-
ның жайы мыдама экспедиторлардан, складчылар-
дан долуды.
Дөвлихановың район коммунал хожалыгы үчин
алан гурлушык материаллары гәми дуралгасына гети-
рип дүшүренине ики гүн болупды. Эмма ол йүки хачан
баржа йүкләп, деряның терс акымы билен Гызыла-
яга әкидип билжекдиги хенизем мәлим дәлди. Деря яка-
сында гөм-гөк егенлигиң ичи Халажың, Бурдалыгың,
Керкиниң, Гызылаягың районлары хем-де колхозлары
үчин гойберилен дүрли-дүрли йүклерден долуды. Ка-
гыз халталы минерал дөкүнлер, күнжаралы ганарлар

мүннер-мүннер болуп дурды, хатар-
хер ерде-хер ерде бочкалардан бензинин ысы
-хатар эдилип гоюлан демир гөчен чарва оба-
хаплап бурнуна урярды. Бу ер язлага үйшүшип то-
сына чалым эдйәрди. Гижелерине адамлар бишириййәрди-
пар-топар болуп чай ичйәрдилер, нахар мыхман-
лер. Керкичиде мыхманхана ёкды, Керкидәки тапылмаяр-
ханада болса хич хачан дисен ялы бош орун ятмага мең-
ды. Шонуң үчин-де Дөвлиханов дуралгада адамлар-
бурды. Деряның гүввүлдиси билен өвренишен отурярдылар.
гижәниң бир вагтына ченли гүррүңлешип гой-
Дөвлиханов болса гүррүңе гошулман, режеленип ятышына
лаң тагталарың үстүнде диң аркан дүшүп оянярды.
иркилжек ялы эдйәрди-де, бирден ене тисгинип Эмма Пенжи
Онсоң гапдалына гаңрылып середйәрди. болмага чеме-
еринде ёкды, ол гоңшуларың янына гиден хаюкдаң
ли. Пенжи Дөвлихановың ишгәриди. Ине, бир тагталарың
соң чыбыш-чыбыш эдип ол хем үйшүрилги юваш-
үстүне чыкар. Башлыгыны укудан оятмазлык үчин
лык билен көне кечесиниң үстүнде гышарар.

—Нирелерде гезип йөрсүң-айт?—дийип, Дөвлиханов
она тарап өврүлйәр.

— Бурдалыклыларың янында болдум, башлык — ди-
йип, Пенжи гиң гөврүмлилик билен жогап берйәр. —
Олар-а заңнарлар эртир баржа алжага меңзейәр...

— О нәхили алжакмыш, оларың нобаты бизиң ызы-
мызда ахыры?

— Хей, башлык, нобатыңа ким середйәр?

— А онда нәмә середйәрлер?

—Элиңе середйәрлер, башлык, элине.

— Бу нәме дийдигиң боляр?

— Бир зат эмлемесең энтеклер баржа алып билме-
рис дийжек болян...

Дөвлиханов лаңңа еринден галяр.

— Сен нәме женаята йүз уржак болярмын?

—Исле женаят бил, исле женаят дәл, шейтмесек эн-
теклер ятмалы борус, башлык. Ярты гарын говурма бол-
са, мен бу йүкүмизи сиз гелмедик болсаңызам эййәм
Гызылаяга элтердим.

Дөвлиханов сесини песелдип, Пенжиниң янына бар-
яр-да, онуң эдил гулагына агзыны гойяр.

—Сен нәме гүррүң эдйән, оглан, нәме диййәниңе
өзүң дүшүнйәрмиң?

— Аңырсына-да гечйән, башлык.

— Сен өзүң комсомол члени, шейле дәлми?

— Шейле:

— Онда нәхили бейле сөзлери агзыңа алып билйән?
Мен сени ак йүрекли огланмыкаң дийип йөрдүм. Ялңы-
шан экеним.

— Мүмкин. Йөне мен ягдайы айдян, башлык.

Шундан соң Дөвлиханов дымяр. Яп-яңыжа Пенжиниң
айдан затларыны ичинден гайталаяр. Ек, Пенжи оюн
эдйән оглан дәл, ялан сөзлейән оглан хем дәл. Рас, ол
бир зат айтдымы, шоны чын биләй. Дөвлиханов бу даяв,
гөдексирәк огланың гылык-хәсиетине эййәм белет
болупды, шол гылыгы халапды. Себәби гөнүмеллик
адамың иң говы сыпатларының бири ахыры. Нәхили
зоңтар әхенде дийсе дийиберсин — адам догрусыны
айтмалыдыр. Гөнүмеллигиң кәбир адамлара ярамаянды-
гыны Дөвлиханов билйәр. Гой ярамаса ярамасын. Бир
йүреги икә бөлүп болмайшы ялы, гөнүмел сөзи хем ики
хили эдип айдып болмаз. Эгер шейтсең ики йүзли болар-
сың. Ек, Пенжи, догрыны айданың үчин саг бол, гардаш.
Мен бирнеме гахарланжак болдум, йөне дине эшиден
сөзлеримиң маңа иңңән дел хем-де укыпсыз сөзлер
боланы үчин гахарландым.

Дөвлиханов шейле пикирлер билен диң аркан дүшүп,
ики элиниң бармаклары билен гарныны питикләп ятыр-
ды. Илкагшамкы гүвләп өрен чыбынлары деря якасы-
ның салкын шемалы алланирелере ковуп экидипди.
Дик депә галан айың шекили деряның ортасына дүшүп
дурды. Деряның чеп кенарында Керкиниң овадан сейил
багы гаралып гөрүнйәрди. Дөвлиханов аркан дүшүп
ятышына кәте келлесини шол тарапа өврүйәрди. Аслын-
да, тебигатың ажайыплыгына дуюп билмейән адам-
лар боляр. Дөвлихановда хем тебигат тәсинлигинден
леззет алып билйән инче дуйгы кемтерлик эдйәрди.

Дөвлиханов хәзир тебигат хакында дәл-де, дүнйә ха-
кында, адамлар хакында пикир эдйәрди. Пенжиниң кисе-
синде комсомол билети бар. Дөвлихановда партия биле-
ти бар. Ери, ярты гарын говурма-да шу ерде дуранмыш
дийип хасап эдели. Пароходчылык конторасының ичин-
де болса онуң начальниклериниң бири отуранмыш диели.
Говурмалы гарын берилен бадына ол баржа бермәге
тайынмыш дийип хасап эдели. Эмма Дөвлиханов оңа нә-
хили йүрек билен пара берип билер? Элбетде, говурма-
ны башга кишиниң үсти билен бермегем болар, хич ким

билмез ялы эдип бермегем болар. Эмма сениң йүрегиң бу этмишини мыдама саңа ятладар дурар. Ярты гарын говурма зерарлы сениң выжданыңа япышан тегмил хич хачан айрылмаз. Бу хапа иши амала ашырмак үчин йүрегиң хем хапа болмалыдыр. Эмма Дөвлихановың йүреги арасса. Оны Дөвлихановың өзи хем билйәр, Санжар сыясы хем билйәр, бейлекилерем. Дөвлихановың илки райкомың икинжи секретарлыгындан, соң колхоз башлыклыгындан бошадылмагына онуң ёлбашчылык стилиниң Санжар сыясыныңкыдан үйтгешиклеги себәп болды. Эмма хич ким Дөвлихановың йүреги пәк дәл дийип билмез.

Пенжиниң айтмагына гөрә, пароходчылык контрасындакы ёлдашлар говурманы говы гөрйән болара чемли. Шол парахорлар Санжар сыясының гарамагында болса нәдердикә? Аслында эртириң өзүнде Керкә гечмели-де, шу ягдайы шәхер ёлбашчыларына дуйдурмалы. Женаяты гөрүп, женаятчыны гөрүп сесиңи чыкарман йөрмек хем женаят ахыры.

Дуралгада туран гыкылык Дөвлихановы данданың сүйжи укусындан оярды. Баржа гелерине гарашып ятан вагтлайын гоңшулар дерячының гарамтыл лыбаслы формасыны гейнен, ак папаклы адамың дашына гечипдирлер. Олар дерячының үстүне юмрукларыны дүве-дүве топулярдылар.

—Нәме үчин нобаты бизден соң болса-да бурдалыклылара баржа бердиң?

— Биз сениң үстүңден арз этжек.

— Сиз парахор...

Дөвлиханов үйшүрилги тагтаның үстүнден дөкүп дүшди-де, оларың янына барды. Бу вагт яңкы гыгырышян адамлар дәл-де, дерячы формасындакы адам хүжүме гечипди.

— Сиз нәме гыгырышярсыңыз? Барың, нирә арз этсеңиз ёлуңыз ачык. Бурдалыклылара баржа бердим. Себәби азотлары эрәп, ере сиңип баряр. Дүшнүклими? Йүк сизиңки, баржа билен пароход мениңки. Ховлуксаңыз йүкүңизи арканыза гөтерип гидибериң.

—Баржа сизиңки дәл, пароходам сизиңки дәл. Олар дөвлетиңки. Сиз өз айдян сөзлериңиз үчин жогап бермели боларсыңыз! — диен азмлы сес дерячыны шол сес чыкан тарапа гаңрылмага межбур этди. Дөвлиханов билен дерячының гөречлери гарпышды.

— Сиз ким? — дийип, дерячы папагыны элинде ойнатмага башлады.

— Кимдигими дем соңуррак билерсиңиз.

Оңа ченли дерячының гапдалында дуран Пенжи онуң гулагына нәмелердир чавуш чакды. Шол чавуш дерячыны бу болшундан өзгертди-де, оны бүтинлей башга бир гөрнүше гетирди. Инди ол гулакларына ченли йылгырып, баш эгип, Дөвлихановың өңүнде дурды.

—Багышлаң. Йөрүң эдара баралың...

Дөвлиханов Пенжиниң өзүне гөз гыпаныны гөрди.

Олар үч болуп пароходчылык конторасына бакан уградылар.

—Гүнортан Мукрыдан баржалы гәми гелйәр, шоңа гарашмагыңызы хайыш эдйән — дийип, дерячы формасындакы адам Пенжә ялбарян шекилде йүзленди.

— Боля-да — дийип, Пенжи аграслык билен жогап гайтарды.

—Молодец! —дийип, дерячы онуң аркасына какды-да, Дөвлиханова йүзленди.

— Белки, катер билен деряда аз-кем гөзеленч эдерсиңиз? Ин говусы, энтек эртирлик бери эдинелиң.

—Азара галмаң, мениң энтек ожук-бужук ишим бар.

Шей дийип Дөвлиханов Пенжи билен гапыдан чыкды. Дерячы онуң билен ене бир гезек баш атып сагболлашды. Байырдан ашак дүшүп угранларында, Дөвлиханов сакга дурды-да, Пенжиниң шадыян йүзүне чиңерилди.

— Бу нәме болдугы?

—Баржа йүк йүкләнимизден соң ёлда айдарын, башлык.

—Хәзир айт, пара бержек дийдиңми?

— Ёк.

— Онда нәме дийдиң?

— Ёлда айдайын, зыянлы зат диемок.

— Ай, боля-да — дийип, Дөвлиханов разы болды.

Мукрыдан гелен баржа Гызылаяк коммунал хожалыгының гурлушык материаллары йүкленип дурка, аркасы гайым гошхалталы, саг голтугы пишекли, мелемтил пилоткасыны гышыграк геен, йүзи готураграгада бир йигит демир ёл станциясы тарапдан гелип, дуралгада аяк чекди. Шол махал адамлар икиденекеден онуң дашына үйшдүлер.

—Йигит, нирели боларсың?

—Нирели дийсемкәм, валла? — дийип, йигит кепәң додакларыны ялашдырды.

—Бу ерлери мен биринжи гезек гөрйән, йөне обамызам, өйүмизем шу желагайда болмалы...

—Ербентлилерден болса герек — дийип бири сесленди.

—Эдил өзи — дийип, йигит оранан чилимини отламанка жоган берди.

—Гызылаяк районының «Бирлешик» диен колхозына бармалы.

—Ине, хол баржа Гызылаяга уграяр, ислесеңиз шона мүнүп гидерсиңиз, ёгсамам бу ерден Керкә гечип, о тайдан машын я-да араба билен гидерсиңиз. Йөрүң, энтек бир кәсе чай ичелиң! — дийип, башга бири айтды.

Дуралгада баржа гарашып, энчеме гүнләп ишсиз ятан адамлар фронтдан гелен йигидиң дашына эгрилдилер. Мис семаварда чай гайнатдылар, юка китирлере чай демледилер.

Хеммелер фронтчының агзына гараярдылар, онуң гүррүңини эшитмек ислейәрдилер. Фронтчы йигит аркасындакы гошхалтасындан бөвүрлери епбешен көне баклажка билен бир бөлек колбаса чыкарып, ортада гойды. Эл ялы гара чөреги хем чакгысы билен кесишдирди.

—Адамлар гөк чайдан өңүрти шу баклажкадакы ак чайдан аз-кем овуртлайсак нәдйә?

—Ай, йигит, шол зәхримары ичип нәтжек? — дийип, бир яшулы йүзүни башга тарапа совды.

—Нәтжек-дә яшулы, дурмуш бизе ажыны-да, сүйжүни-де гатышдырып пайлапдыр! — дийип, фронтчы баклажканың ичи хырлы агызяпысыны ажы болгар арагындан пүре-пүрләп янындакылара хөдүрледи.

—Биз-ә ичемзок, йигит, өзүң ичибер...

Йигит ызлы-ызына ики гезек гөтеренсоң гүрләп башлады.

—Мениң адым Пәлван готур. Какама Нунна пәлван диййәлер. Доганыма Модана пәлван диердилер. Йөне ол хакыкы пәлванды... Хакыкы пәлван боланы үчинем немецлер илки шонуң дашына гечипдирлер. Себәби ол хакыкы пәлванды. Шонуң үчинем немецлер оны... өлдүрипдирлер. Шейдибем пәлванларың сонуна чыкдык дийип пикир эден болмаклары мүмкин. Эмма Модана пәлвандан соң Пәлван готур диенем бири барды. Оны хем өлдүрип билселер, оларың ызында Нунна пәлван диенем бири барды... Эмма немецлер инди 41-нжи йылың томсундакы немецлер дәл. Олар өз сүренлерине тарап гачярлар. Йөне гачяркаларам ызларына атып гачярлар. Ине, шол окуң бири мени яраты этди. Эмма өлдүрип билмедилер. Намартдыклары шунданам гөрнүп дур... Өлдүрип билйән болсаң-а өлдүр, ёгсамам азар берме. Адамыны яраты эдип гоймак намартлык ахыры. Мен Ербентде жесмык билен товшан атамда яраты эдип гойберсем түйс йүрекден гынанярдым. Өзүми немецлер яраты эденлеринде болса агладым... Мениң өзүм 22 саны мен диен немеци өлдүрдим. Ярламадым-да өлдүрдим. Гөзгыны эдип гоймак намартлык болар...

—Бей дийме! — дийип, хәлки яшулы онуң гүррүңдеши болды. — Муңа шүкүр эдиң, йигит, башыңыз дик болса боляр, аягыңызың ярасы дура-бара ягшы болар. Вах, мениң оглум Розыжанам шейле болуп геләйсе гынанман бегенердим.

...Пәлван готур өйләнлер Дөвлиханов дагы билен ёла дүшди. Дөвлиханов өз адыны, какасының адыны айдан соң пәлван Готуры танады. Эмма өзи танышлык бермеди.

Баржаны чекип барян пароходың ёкаркы палубасы сесленди. Меле сувлы, жошгунлы деряның терс акымына хаяллык билен йүзүп барян пароходың үстүнде Пенжи Дөвлиханова йүзленди.

—Ине, инди мен хәлки дерячы формасындакы адама нәме диеними айдып берейин. Ол пароходчылык конторасының начальниклериниң бири. Сиз «Кимдигими дем соңуррак билерсиңиз» диениңизде мен онуң гулагына шейле чавуш чакдым: «Ол мениң доганым, өзем Ашгабатдан барлаг иши билен гелипдир. Дуралгадакы баржа гарашып ятан адамлар билен эййәм гүррүңдеш болды...» Ине, бу сөзлериң болса оңа нәхили тәсир эдендигини өзүңиз гөрдүңиз, башлык. Нәдипдирин?

—Ай, шонуң ялы бир пыссы-пыжурлык эдиниңи билдим-ле — дийип, Дөвлиханов йылгырып жоган берди.

Пәлван Готур буларың гүррүңлерине гулак габартман, эпет деряның бир-бирине сүсүп барян толкунла-

рына, деряның саг кенары билен угурдаш узалып гидйән яланач байырлара, чеп кенары тутуп дуран хыщалы женңеллиге назар салып барярды. Ахыры ян ёлдашлары билен гүррүңлешмек иследими, нәтдими, олара йүзленди.

— Ербентлилер бу тайы билен өвренишдилермиайт, яшайышлары нәхили?

— Амыдеря кераматлыдыр, ашна — дийип, алчак Пенжи онуң янына гелди. — Амыдеря өзүнден сув ичйән адамлары хор этмез. Мен-ә догрусы, сизиң колхозыңыза барып гөремок велин, адамлары жуда зор ишлейәр дийип, районда гүррүң эдйәлер. Зор ишлейән адам болса хор болмаз.

Пәлван Готур йылгырды.

— Ай, нәбилейин, гардаш, хемишекилиги болжак болса-ха мениң какам зор ишленйән ерде гөрүнмели адам дәлдир, йөне Амыдеря кераматлыдыр дийдиң велин, ол какама-да гудратыны гөркезен болса — ончасыны билемок...

Бу сөз Дөвлихановың йүрегине жүңк болды. Пәлван Готур билен ичгин гүрлешмеги, хас догрусы, танышмагы ислемейәндиги месе-мәлим билдирип дурса-да, ол хем буларың янына гелип гүррүңе гошулды.

— Сен какаңы жуда йөнтем адам хасап эдйәң-ов. Ялңышян болайма? «Йигиди ёлдашындан тана» дийипдирлер. Нунна пәлваның досты Аңкар ага ахыры.

— Бе, сиз какамы танаяңызмы? — дийип, пәлван Готур хайран галды. Соңра Дөвлихановың йүзүне сине-сине серетди-де, бирден оны танады!

— Сиз ёлдаш Дөвлиханов дәлми?

— Мени ниреден танаяңыз?

— Ербентде секретар райком болуп ишлейәдиңиз ахыры, менем Гызылтакырың почтальоныдым. Бе, валла, бу душушян еримизе серет, бу душушыгың шаныңа... — дийип, ол сөзүни соңламан, деррев гошхалтасындан баклажкасыны чыкарып, онуң агызяпысыны аракдан долдурды-да, Дөвлиханова узатды. Дөвлиханов араклы агызяпыны бурнуна голай тутуп, сеңригини йыгырды.

— Эл, ысы эрбет экен-айт? Боля-да, саг-аман геленлигиң саглыгына.

Баклажкадакы арак Пенжи билен Готурың өзүне-

-де бир гезек гөтермәге етди. Шундан соң булар бир-бирлери билен хөврүкдилер.

— Валла, гумлуларың гөчүп гелен ери ажайып ер экен! — дийип, пәлван Готур сеслениди.

— Элбетде, гумлуларың гөчүрилмеги — цивилизация тарап әдилен бир әдим болды, мунуң тарыхы әхмиети бар—дийип, Дөвлиханов сөзе гошулды.

Гүн яшар-яшарың үстүнде пароход «Бирлешик» колхозының габадындакы йүкли баржаларың сетанда-сейранда бир гезек дурян портунда сәгинди. Дөвлиханов билен Пенжи бу ерде пәлван Готур билен хошлашып, ене ёла рована болдулар.

ОН ДӨРДҮНЖИ БАП

Окувың хем-де пагта йыгымының башланан учурларында Пацы бир агшам колхоз активлерини чагырып, өйүнде кичеңрәк отурышлык этди. Онуң оглы болупды. Тоя Санжар сыясы аялы билен Рахманкулов дыр Шагылыжов дагың болса өзлери гелен экени. «Йыланың йигрендиги нарпыз, олам хининиң агзында гөгәр» дийлиши ялы, мен Поллук ага билен бир ерде отурмалы болдум. Эмма ол гүрлемән, кәте Санжаровың, кәте Рахманкуловың, кәте-де Шагылыжовың йүзүне середип мысапырсырап отырды. Мениң гөвнүме болмаса, Санжаров тукатды, йөне шол тукатлыгы дашындакылара билдирмежек боляндыды. Рахманкулов гөзлерини гырп-гырп эдип, гап бөвүрде дыз дегширип отуран энедир гыза — Анна Самойловна билен Бибигүле середйәрди. Көрпе чага Анна Самойловнаның голтугындады. Багтдан яна серхош болан яш энәниң гүлүмсирейән хем-де сүлмүрейән гөзлери шол чага дикилгиди. Ол гөзлер бирден юмулярды-да, шол бада хем ачылярды... Гундагда ятан көрпәниң болса дине ак посалажык нашыжа йүзи гөрүнйәрди. Бу өйде шейле кән гарашылан шу дабаралы гөрнүше сын эдйән Рахманкулов ахыры сакланып билмән:

— Бибигүл уям, огулжыгыңыз болса, өзүңизе дәлде Анна Самойловна меңзейәр — дийди.

Бибигүл утанжырап эжесине тарап йүзүни өврүрди.

Поллук ага чаганың йүзүни гөрмесе-де:

— Эсасанам, ёлдаш биринжи секретарь райком гаты сынчы экен! — дийип ялым-юлум этди.

— Яшулулар нәмә геленок? — дийип, Санжаров Паша йүзленди. Шол бада-да улудан демини алып, саг элини маңлайына дирәп ашак бакды. Пащының дашары чыканыны хем дуймады өйдйән. Онуң бу болуп отурышы төверегиндәкилериң үнсүни чекмән дуруп билмежекди. Бизиң хеммәмиз Санжарова бирхили небси агырыжылык билен серетдик.

— Ёлдаш Санжаров болса бу гүн ядан шекилли — дийип, Раманкулов хем оңа дуйгудашлык билен гарады. Санжаров шол бада келлесини галдырып, бир йылгыржак ялы этди-де:

— Ай, ёк-ла — дийип «Казбегине» элини етирди. Отлучөпи чакжак болуп дурка, Анна Самойловна:

— Өйде яш чага бар, сыясы! — дийип дуйдурыш берди.

— Багышлаң — дийип, Санжаров хем дашарык чыкды.

Биз Санжаровың болшуна геңиргенип, Анна Самойловнаның йүзүне середишдик.

— Бәш-алты гүнден бәри аңкасы ашан ялы болуп йөр, ядавлыкдан болса-ха не ягшы — дийип, Анна Самойловна сесленди.

— Менем шоны дуйдум, дайза — дийип, кәлиден бәри геплемән отуран Шагылыжов сөзе гошулды. — Ёлдаш Санжарова нәме болярка? — дийип, дүйн Лейла менден сораяр.

Поллук ага ене-де өңки эхенинде, йөне велин йүрекден чыкмаяндыгы месе-мәлим билдирип дуран первайсызлык билен гүрледи.

— Сизиң үчиңизем, ине, ёлдаш Рахманкуловам, ёлдаш Санжар сыясы, ёлдаш Шагылыжов өзүңем, эсасанам тутуш районың баштутаны боланыңыз үчин гиже-гүндиз пикир эдип йөренсиңиз, ве шонуң билен бирликде-де, келләңизе аграм дүшйәндир. Ёгсам ёлдаш Санжар сыяса гаррылык энтек сүртесенем ёкушжак дәл ахыры.

Анна Самойловна соңкы сөзлери эшидип, Поллук ага бакан назар айлады, шол гарайышдан онуң өз әри барада айдылан сөзлери макуллаяндыгыны аңламак болжакды.

Пащы Аңкар ага билен Нунна пәлваны хем-де Пәлван Готуры ызына тиркәп гелди.

— Саламлашдылар.

Бир хаюкдан соң Санжар сыясы хем ичерик гирди. Өңе нахар чекилип башланжак боланда, көмеклешмек үчин мен еримден турдум. Дашарда Кейик гелин билен Кейкер нахар биширйәрдилер. Диңе өе үмсүмлик аралашан вагтда кәте оларың өзара гүррүңи эшидилйәрди. Мыхманлар гелели бәри диңе Кейкер бирки гезек өе чай гетирип гидипди. Тәзе этиң газанда гайнаян чекдирмесиниң ысы болса гапы ачылып-япылан пурсатында бурнуңа уруп дурды.

Илки билен адамларың эллерине сув акыдып, соңра сачаклара табак чекип болдум-да, өз ериме гечип отурдым. Инди биз табагың башында үч адамдык: Поллук ага, пәлван Готур хемем мен. Аңкар ага билен Нунна пәлван икиси өзбашларына бир табагың башына гечдилер. Санжар сыясы, Рахманкулов, Шагылыжов дагының өңүнде уллакан жам гоюп, оларың херсине айратын тарелка алып бердилер. Поллук ага «улы гуллукчылара» эдилйән бу хормата гөзигиджиллик билен гөз астындан әңедйәрди.

Пащы яшыл сырчалы ортача бедрәни орта гетирип гоянда, гапыдан Гытжа гелип отуранлара ювашжа салам берди-де, эдеп билен Анна Самойловнадыр Бибигүлиң янына гечип отурды.

Яшыл сырчалы бедреден балдан эдилен гоп-гойы, гырмызы өвсүп дуран чакыр кәселере гуйлуп башланды. Бизиңем үчимизе-де гуйдулар. Нунна пәлван Поллук аганың өңүндәки чакырлы кәсә гөзүниң гытагы билен середйәркә, мен Аңкар аганың онуң дызына дүртенини гөрдүм. Бу: «зат дийме, ичсин» дийилдигиди.

Биз Санжар сыясының бир зат диерине гарашярдык. Санжар сыясы болса чакырлы кәсәниң эрнегинден тутуп, ашакы додагыны дишләп «ичсеммикәм, ичмесеммикәм»? диййән ялы болуп отырды. Аңкар агадыр Нунна пәлван эййәм нахара башладылар.

— Онда ёлдаш Санжаров биз болса саңа гарашып отырыс — дийип, ахыры Рахманкулов дилленди. Санжаров «хәх» дийилен ялы келлесини ёкары галдырып, башарыбилдигинден шәхдачык гөрүнмәге чалышды.

— Жоракул, «Мыхман атаңдан улы» дийилйәрлер, сөз сизиңдир, биз Шагылыжов икимиз бу ерде ярым

мыхман, ярым хожайын, сиз болса иң хорматлы мыхман, мегерем бу өе илкинжи гезек я-да көп болса икинжи гезек гелшиниздир, шейле дәлми?

— Ол айдаңыз болса догры — дийип, Рахманкулов чакырлы кәсәни ёкары гөтерди. — Онда болса, ёлдашлар, мен илкинжи тосты Аңкаровларың улы, абрайлы, багтлы машгаласына гошулан тәзе адамың — Анна Самойловнаның голтугында ятан көрпе оглуң саглыгына, онуң яшы узын болмагы үчин, онуң какасының хем-де атасының мынасып огул болуп етишмеги үчин гөтерйәрин.

Биз ичдик. Бейлекилерем ичдилер. Дине Санжар сыясы кәсесини ёлдашлары билен чакышдырды-да, оны гөтерен ялы эдип, овуртлап-овуртламан ене ерде гойды. Шол пурсатда ол шейле бир улудан дем алды велин, биз-ә дәл, хатда парахат нахар ийип отуран Аңкар ага-да оңа тарап өврүлмәге межбур болды. Анна Самойловна голтугындакы чаганы Бибигүле берип, ланңа ериңден галды.

— Багышлаң, аз-маз ичим гысжак боляр — дийип, Санжар сыясы отуранлары көшешдирди. — Сиз ийипичип, отурың, мен Еллы билен ачык хова чыкып, бир дем гезим эдейин...

...Ай-айдың болмалы гижелерди. Эмма кырк үчинжи йылың гүйзүниң башкы гижелери асманың йүзи укудан ачылмадык адамыңкы ялы гамашыкды. Асманда булут диер ялы булут ёкды, йөне өйледен соң туран пөвхе ел Лебап топрагының әхли тот-тозаныны ал-асмана гөтерип, шолар билен айың өңүни перделән ялыды. Шол өчүгси пердәниң аңырсындан овадан айың өзи дәл-де, онуң чала судуры гөрүнйәрди, ялдыравук йылдызларың өзлери дәл-де, оларың дине чала йылпылдысы сайгардярды.

Тиркешип, сессиз-үйнсүз илерки каналың райышына чыкдык. Санжар сыясы ызына өврүлип, бир салым ука гиден оба назар салып дурды. Дине Пашыларың өйүнде чала ышык гөрүнйәрди. Соңра ол чилим отланды-да саг голуны мениң чеп эгниме атды.

— Хем окаян хемем бригадирлик эдйән дийсене?

— Хава...

— Гайрат эт, гайрат эт, ханогул, дөвүр гайратлы адамы говы гөрйәр...

Диңе шундан соң ол йүзүме чынлакай гарады.

—Сен почтальон болубам кән ишләпдин, шейле дәлми? Шейле болса, уруш гуралы бәри кән өйлере ажы хабар-элтмели болансын... Гулак гой: сен хәзир почтальон дәл, йөне шейле ажы, шейле агыр хабары сен ене-де бир өе элтмәге мертлик эт, сенден хайыш эдйәрин...

Эндамым диглəп гитди. Ягыр ериме басылан ялы болды. Эмма Санжар сыясы мениң йүзүме середип дурды, оңа жогап бермек герекди.

— Киме? Нәхили хабар? — диенимни билйән, гулагым велин өз айдан сөзлерими эшиденокды.

Ол жогаба дерек жалбарының кисесинден бир бөлежик кагыз чыкарып мениң элиме тутдурды. Бу кагыз маңа таныш кагызды. Бу кагыз... Бу кагыз...

Мениң дилим тутулды. Дине гулагым Санжар сыясының — бу әпет адамың улы йүреге аграм сала-сала зордан айдан сөзлерини эшитди.
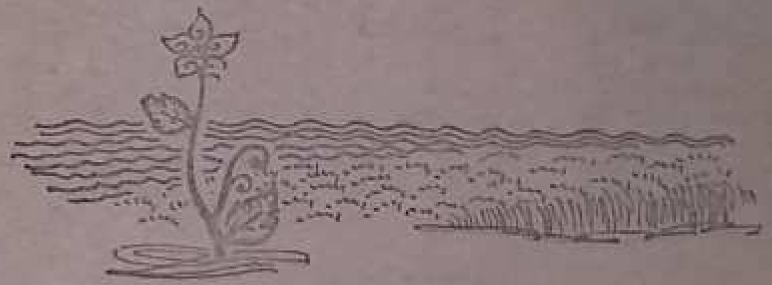
— Аңкар агалара. Дине Аңкар агаң өзүне. Биз гиденимизден соң... Дине шондан соң..